

Aleksander Smoliński (Toruń)

POLSKIE FORMACJE WOJSKOWE OKRESU I WOJNY ŚWIATOWEJ I WOJSKO POLSKIE Z LAT 1918–1939 – WĘZŁOWE PROBLEMY ORAZ STAN BADAŃ I POSTULATY BADAWCZE*

Wprowadzenie

Przestawiony poniżej, głównie w formie obszernych przypisów, stan badań, dotyczy wyłącznie literatury polskojęzycznej wydanej do końca września 2014 r. Poza tym, co jest oczywiste, nie przedstawia on całości dotychczasowego dorobku polskiej historiografii oraz pełnego katalogu tłumaczeń prac autorów obcych, dotyczących przede wszystkim sił zbrojnych naszych ówczesnych sąsiadów. Co więcej, w przypadku niektórych istotnych wątków tego studium, autor przytoczył ograniczoną liczbę pozycji obcojęzycznych traktujących bądź o Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, bądź też o Reichswehrze czy Wehrmachcie.

W wyniku trzech rozbiorów wieloetnicznej, wieloreligijnej i wielokulturowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, na 123 lata z mapy Europy zniknęło niepodległe państwo polskie. Nieco dłużej, choć z pewnymi przerwami¹, przetrwały polskie siły

* Opracowanie to pierwotnie powstało z myślą o druku w „Roczniku Przemyskim”. Jednakże z nieznanymi autorowi przyczyn opublikowana została tam jedynie jego początkowa część – vide: A. Smoliński, *Polские формации вооруженных сил периода I мировой войны и Войско Польское с 1918–1939 – узловые проблемы и состояние исследований и постулаты исследований*, „Rocznik Przemyski Historia Wojskowości”, t. LI, 2015, z. 1 (13), s. 3–24. Obecnie potencjalny czytelnik będzie mógł zapoznać się z całością tych rozważań.

¹ Nie wolno tutaj zapominać bowiem o dziejach będących na żołdzie włoskim lub francuskim Legionach Polskich we Włoszech i Legii Naddunajskiej oraz późniejszej Legii Polsko-Włoskiej, z której utworzono następnie Legię Nadwiślańską, a także o wcielonej ostatecznie do Wojska Polskiego Księstwa Warszawskiego Legii Północnej. Vde: Z. L. Sulima, *Polacy w Hiszpanii (1808–1812)*, Warszawa 1888; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795–1815*, Poznań 1912; B. Gembarzewski, *Rodowody pułków polskich i oddziałów równorzędnych od r. 1717 do r. 1831*, Warszawa 1925; J. Pachoński, *Legiony Polskie 1796–1807 w świetle najnowszych badań*,

zbrojne, które od epoki Księstwa Warszawskiego po czasy nam współczesne² nazywane są Wojskiem Polskim³. Po upadku potęgi napoleońskiej Francji oraz napoleońskiego porządku w Europie, a co za tym idzie także zniknięciu zależnego od Napoleona I Księstwa Warszawskiego, powstała pewna forma polskiej państwowości – Królestwo Polskie, będące jednak integralną częścią Cesarstwa Rosyjskiego⁴. Jednym z wyrazów jego autonomii było natomiast istnienie posiadającego własną organizację, komendę, mundury i sztandary, Wojska Polskiego. Podobnie jak Królestwo Polskie, przetrwało jedynie do października 1831 r., czyli do momentu ostatecznego upadku powstania listopadowego i likwidacji armii narodowej⁵.

Warszawa 1958; idem, *Legiony Polskie. Prawda i legenda 1794–1807*, t. I–IV, Warszawa 1969–1979; *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, t. II: 1648–1864, red. J. Sikorski, Warszawa 1966; J. Wimmer, *Historia piechoty polskiej do roku 1864*, Warszawa 1978; S. Kirkor, *Legia Nadwiślańska*, Londyn 1981; A. Ziółkowski, *Pułk Jazdy Legionowej. Pułk Lansjerów Nadwiślańskich 1799–1815*, Warszawa 2006; B. Szyndler, „Z ziemi włoskiej do Polski”. *Historia Legionów Polskich 1797–1807*, Warszawa 2008; S. Leśniewski, R. Morawski, *Wojsko Polskie w służbie Napoleona. Legia Nadwiślańska, Lansjerzy Nadwiślańscy*, Warszawa 2008; A. Dusiewicz, R. Morawski, *Wojsko Polskie w służbie Napoleona. Legiony Polskie we Włoszech, Legia Naddunajska, Legia Polsko-Włoska, Legia Północna*, Warszawa 2010.

² Oczywiście obecnie w związku z zupełnie inną strukturą sił zbrojnych, która nie uwzględnia już istnienia broni głównych, nazwa ta obejmuje jedynie współczesne wojska lądowe, przy czym niekiedy, szczególnie w języku potocznym, odnoszona jest także do wojsk lotniczych i wojsk obrony powietrznej kraju.

³ Szerzej na temat dziejów Wojska Polskiego Księstwa Warszawskiego vide: B. Gembarzewski, *Wojsko Polskie. Księstwo Warszawskie 1807–1814*, Warszawa 1905; G. Zych, *Armia Księstwa Warszawskiego 1807–1812*, Warszawa 1961; M. Łukasiewicz, *Armia księcia Józefa 1813*, Warszawa 1986; H. Wielecki, R. Morawski, *Wojsko Księstwa Warszawskiego. Kawaleria*, Warszawa 1990; idem, *Wojsko Księstwa Warszawskiego. Generalicja i sztaby*, Warszawa 1996; J. Czubaty, *Wodzowie i politycy. Generalicja polska lat 1806–1815*, Warszawa 1993; A. Nieuważny, R. Morawski, *Wojsko Księstwa Warszawskiego. Artyleria, inżynierowie, saperzy*, Warszawa 2004; A. Paczuski, R. Morawski, *Wojsko Księstwa Warszawskiego. Ulani, gwardie honorowe, pospolite ruszenie, żandarmeria konna*, t. I–II, Warszawa 2009; idem, *Wojsko Księstwa Warszawskiego. Piechota, gwardie narodowe, weterani*, t. I–II, Warszawa 2014; K. Polak, *Od Łomży do Sedanu. Pułk 8 Ułanów Księstwa Warszawskiego (1809–1814)*, Oświęcim 2013; A. Ziółkowski, *Pułki Ułanów Księstwa Warszawskiego 6-ty, 3-ci, 2-gi 1807–1812*, Oświęcim 2014.

⁴ W. Bojarski, J. Justyński, M. Kallas, R. Łaszewski, *Historia ustroju Polski na tle powszechnym*, Toruń 1981; J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985.

⁵ B. Gembarzewski, *Wojsko Polskie. Królestwo Polskie 1815–1830*, Warszawa 1903; W. Tokarz, *Armia Królestwa Polskiego (1815–1830)*, Piotrków 1917; idem, *Wojna polsko-rosyjska 1830–1831*, Warszawa 1993; J. Ziółek, *Mobilizacja sił zbrojnych na lewobrzeżu Wisły 1830–1831*, Lublin 1973; M. Tarczyński, *Generalicja powstania listopadowego*, Warszawa 1988; R. Łoś, *Artyleria Królestwa Polskiego 1815–1831*, Warszawa 1969; Z. Gnat-Wieteska, *Gwardie honorowe. Gwardia Królewsko-Polska i oddziały przyboczne w latach 1806–1831*, Warszawa 2002; T. Strzeżek, *Kawaleria Królestwa Polskiego w powstaniu listopadowym – mobilizacja i podstawy funkcjonowania w wojnie*, Olsztyn 2006; M. Trąbski, *Kawaleria Królestwa Polskiego 1815–1830*, Warszawa 2011; idem, *Armia wielkiego księcia Konstantego. Wyszczolenie i dyscyplina Wojska Polskiego w latach 1815–1830*, Oświęcim 2013; M. Żebrowska, *Gwardia Narodowa Warszawska 1830–1831. Organizacja i umundurowanie*, Pułtusk–Warszawa 2014.

Od tego momentu aż do czasów I wojny światowej naród polski nie posiadał żadnych własnych, narodowych, regularnych formacji zbrojnych. Działo się tak, pomimo że w okresie Wiosny Ludów⁶, wojny krymskiej z lat 1853–1856⁷ oraz powstania styczniowego powstawały polskie formacje wojskowe. Jednak bądź nie posiadały charakteru regularnego (jak to było w latach 1863–1864)⁸, bądź też (jak podczas Wielkiej Wojny z lat 1914–1918) choć były regularne, to nie podlegały jedynie władzy politycznej instytucji niepodległego państwa polskiego, lecz zależały przede wszystkim od uczestniczących w konflikcie mocarstw europejskich.

W ten sposób pomiędzy jesienią 1831 r., a późną jesienią 1918 r. nie było formacji Wojska Polskiego zależnych wyłącznie od polskich, narodowych oraz niepodległych ośrodków politycznych realizujących wyłącznie polskie interesy narodowe. W ten sposób zerwana została ciągłość rozwoju narodowych sił zbrojnych, co spowodowało, że podobnie jak Rzeczpospolitą Polską, trzeba je było budować niemal od zera⁹. To samo dotyczyło też ich tradycji.

Powolny proces umacniania się polskich aspiracji i dążeń niepodległościowych oraz odradzania się namiastki sił zbrojnych rozpoczął się już w przededniu wybuchu I wojny światowej, kiedy to w znajdującej się w zaborze austriackim Galicji, za zgodą i przyzwoleniem zaborcy, powstały pierwsze polskie organizacje paramilitarne: Związek Strzelecki, Towarzystwo Strzelec, Polskie Drużyny Strzeleckie oraz Drużyny Bartoszewskie, Drużyny Podhalańskie i Drużyny Towarzystwa imienia Kościuszki. Nie wolno też zapominać o Sakutingu i Sokolich Drużynach Polowych¹⁰. Te dwie ostatnie organizacje, choć w nieco odmienny sposób, działały także w zaborze pruskim¹¹.

⁶ E. Kozłowski, *Legion Polski na Węgrzech 1848–1849*, Warszawa 1983; I. Kovács, *Polacy w węgierskiej Wiosnie Ludów 1848–1849. „Byliśmy z Wami do końca”*, Warszawa 1999.

⁷ P. Wierzbicki, *Dywidzja Kozaków Sultańskich. Polityczno-wojskowe koncepcje stronnictwa Czartoryskich w okresie wojny krymskiej (1853–1856)*, Kraków 2013.

⁸ S. Kieniewicz, *Powstanie Styczniowe*, Warszawa 1983; L. Ratajczyk, *Polska wojna partyzancka 1863–1864. Okres dyktatury Romualda Traugutta*, Warszawa 1966.

⁹ P. Łossowski, *Jak Feniks z popiołów. Oswobodzenie ziem polskich spod okupacji w listopadzie 1918*, Łowicz 1998; J. Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918*, Poznań 2005.

¹⁰ W. Lipiński, *Walka zbrojna o niepodległość Polski w latach 1905–1918*, Warszawa 2010 (I wydanie: 1935); H. Bagiński, *U podstaw organizacji Wojska Polskiego 1908–1914*, Warszawa 1935; D. Dudek, *Działalność wojskowa Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” przed I wojną światową*, Nowy Sącz 1994; J. Snopko, *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Galicji 1867–1914*, Białystok 1997; W. Potkański, *Ruch narodowo-niepodległościowy w Galicji przed 1914 rokiem*, Warszawa 2002; W. Nekrasz, *Harczerze w bojach. Przyczynek do udziału młodzieży polskiej w walkach o niepodległość ojczyzny w latach 1914–1921*, cz. 2, Warszawa 1931.

¹¹ Vide: T. Powidzki, *Sokół wielkopolski w dążeniu do niepodległości. Z dziejów Związku Sokolów Polskich w państwie niemieckim*, Poznań 1934; A. Bogucki, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Pomorzu 1893–1939*, Bydgoszcz 1997; J. Karwat, *Od idei do czynu. Myśli i organizacje niepodległościowe w Poznańskim w latach 1887–1919*, Poznań 2002.

Węzłowe problemy oraz stan badań dziejów polskich formacji wojskowych z lat 1914–1918

Natychmiast po wybuchu Wielkiej Wojny zaczęły powstawać polskie formacje wojskowe walczące przy boku armii zaborczych. Warto też pamiętać, że w ich szeregach przez całą wojnę służyło wielu Polaków – obywateli Cesarstwa Niemieckiego¹², Austro-Węgier¹³ i imperium Romanowów¹⁴. Jako pierwsze przy boku Cesarsko-Królewskiej Armii Austro-Węgierskiej, głównie w oparciu o wymienione wcześniej działające wtenczas w Galicji formacje paramilitarne, powstały późniejsze Legiony Polskie. W toku wojny od 1. Kompanii Kadrowej¹⁵ rozrosły się one do 3 brygad złożonych z 6 pułków piechoty¹⁶ oraz do 2 pułków ułanów¹⁷ i pułku arty-

¹² Vide: R. Kaczmarek, *Polacy w armii kajzera na frontach pierwszej wojny światowej*, Kraków 2014.

¹³ J. Rydel, *W służbie cesarza i króla. Generalowie i admirałowie narodowości polskiej w siłach zbrojnych Austro-Węgier w latach 1868–1918*, Kraków 2001; M. Baczkowski, *Ilu Polaków walczyło w armii austro-węgierskiej podczas I wojny światowej?*, [w:] *Mało znana Wielka Wojna. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*, red. A. Smoliński, Oświęcim 2014 oraz: *Materiały VI międzynarodowego sympozjum biografistyki polonijnej. Polacy i osoby polskiego pochodzenia w siłach zbrojnych i policji państw obcych. Historia i współczesność*, red. A. Judycka, Z. Judycki, Toruń 2001; *Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego w latach niewoli*, [w:] *„W obcym mundurze”*, red. L. Michalsa-Bracha, M. Korybut-Marciniak, Warszawa 2013.

¹⁴ T. Radziwonowicz, *Polacy w armii rosyjskiej (1874–1914)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” [dalej: „SMHW”], t. XXX, 1988; A. Dobroński, *Potencjał militarny Królestwa Polskiego w latach 1907–1914*, Warszawa 1976; idem, *Pobór do armii rosyjskiej i służba w niej żołnierzy z Królestwa Polskiego (1907–1914)*, „SMHW”, 1979, t. XXII; M. Kulik, *Polacy wśród wyższych oficerów armii rosyjskiej Warszawskiego Okręgu Wojskowego (1865–1914)*, Warszawa 2008; S. Czerep, *Wyżsi dowódcy polskiego pochodzenia w Armii Rosyjskiej w latach 1914–1917. Absolwenci Mikołajewskiej Akademii Sztabu Generalnego*, [w:] *Mało znana Wielka Wojna...*; idem, *Generalowie i admirałowie polskiego pochodzenia w armii rosyjskiej 1914–1917*, Białystok 2014; G. Piwnicki, *Polscy wojskowi i zesłańcy w carskiej armii na Kaukazie w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2001; *Materiały VI międzynarodowego sympozjum biografistyki polonijnej...*; *Między irredentą a kolaboracją...*; J. Legieć, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii rosyjskiej w latach 1874–1913*, Kielce 2013.

¹⁵ J. M. Majchrowski, *Pierwsza Kompania Kadrowa. Portret oddziału*, Kraków 2004 (III wydanie: Kraków 2014).

¹⁶ Przejściowo było nawet 7 legionowych pułków piechoty. J. Sitko, *Zarys historii wojennej 2-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1928; A. J. Borkiewicz, *Dzieje 1-go Pułku Piechoty Legionów (Lata wojny polsko-rosyjskiej 1918–1920)*, Warszawa 1929; A. Lewicki, *Zarys historii wojennej 4-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1929; K. Bąbiński, *Zarys historii wojennej 5-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1929; E. Skarbek, *Zarys historii wojennej 6-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1929; C. Czajkowski, *Zarys historii wojennej 3-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1930; S. Pomarański, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1931; S. Wyrzycki, *2 Pułk Piechoty Legionów*, Pruszków 1992; D. Faszczka, *5 Pułk Piechoty Legionów*, Pruszków 1994; W. Markert, *6 Pułk Piechoty Legionów Józefa Piłsudskiego*, Pruszków 2001; idem, *1 Pułk Piechoty Legionów Józefa Piłsudskiego*, Pruszków 2006; D. Kosiński, *4 Pułk Piechoty Legionów, 1915–1917. Organizacja i działania bojowe*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” [dalej: PHW], 2014, nr 3.

¹⁷ A. Mniszek, K. Rudnicki, *Zarys historii wojennej 2-go Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich*, Warszawa 1929; J. Karcz, W. Kryński, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Szwoleżerów Józefa Piłsudskiego*,

lerii polowej¹⁸, a także licznych formacji służb, jak choćby medycznej¹⁹, uzupełnień (werbunkowej) i duszpasterskiej²⁰. Tworzono je wyłącznie z ochotników, głównie z młodzieży. Stąd też miały one bardzo specyficzny kształt społeczny. Były bowiem formacją, w której służył największy w dziejach Wojska Polskiego procent mężczyzn ze średnim, a nawet wyższym uniwersyteckim wykształceniem cywilnym. Stąd też nie brakowało w nich pochodzących ze wszystkich zaborów literatów, artystów malarzy, lekarzy, prawników czy też inżynierów²¹. W ich szeregach, pomimo aktywnego uczestnictwa w walkach, kwitło więc także życie kulturalne²².

Legiony były zapewne najlepszą polską formacją wojskową, jaką podczas I wojny światowej udało się stworzyć przy boku armii zaborczych. Nic też dziwnego, że odrodzone w 1918 r. Wojsko Polskie aż do 1939 r. obficie nawiązywało do ich tradycji. Już w końcu 1914 r. Legiony liczyły 11 000 żołnierzy. Jednak nawet w szczytowym okresie swojego rozwoju nie przekroczyły liczby 20 000 ludzi. Warto też pamiętać, iż legioniści byli jedynym nurtem niepodległościowym, który był opozycyjny praktycznie wobec wszystkich zaborców.

Ich krwawą epopeję²³, po wcześniejszym przekształceniu w Polski Korpus Posiłkowy, zakończył kryzys przysięgowy z lipca 1917 r., związany z próbą formo-

Warszawa 1931; J. Smoleński, *1 Pułk Ułanów Leg. Pol. Beliny im. Józefa Piłsudskiego w dziejach odrodzonej kawalerii polskiej*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej”, 1964, nr 35; A. J. Dąbrowski, *2 Pułk Ułanów Legionów Polskich*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej”, 1964, nr 35; *Pierwszy Pułk Szwoleżerów Józefa Piłsudskiego 1914–1945*, Londyn 1987 (II wydanie: Warszawa 2008); J. Milewski, *2 Pułk Szwoleżerów Rokitniańskich*, Warszawa 1993; J. S. Wojciechowski, *1 Pułk Szwoleżerów Józefa Piłsudskiego*, Pruszków 1995; A. Smoliński, *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r.*, Toruń 1999; W. Gogan, *Szwoleżerowie Rokitniańscy. Dzieje 2 Pułku Ułanów Legionów Polskich i 2 Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich*, Pelplin 2005.

¹⁸ G. Baumfeld, *Artylerii Legionów Pułk Pierwszy*, Kraków 1917 (II wydanie pod tytułem: *Artyleria Legionów. Pułk Pierwszy*, Oświęcim 2014); R. Lewicki, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Artylerii Polowej Legionów*, Warszawa 1929; W. Chocianowicz, *Dzieje 1 Pułku Artylerii Lekkiej Legionów Józefa Piłsudskiego*, Londyn 1967; W. Kozłowski, *Artyleria polskich formacji wojskowych podczas I wojny światowej*, Łódź 1993; P. Zarzycki, *1 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1995.

¹⁹ Vide chociażby: M. Dutkiewicz, *Służba zdrowia w Legionach Polskich w latach 1914–1917*, Piotrków Trybunalski, 2009.

²⁰ W. K. Cygan, W. J. Wysocki, „*Dla Ciebie, Polsko, krew i czyny moje!...*”. *Duszpasterstwo wojskowe Legionów Polskich*, Warszawa 1997.

²¹ Vide: P. Hubiak, *Belina i jego ulani*, oprac. not biograficznych K. Stepan, Kraków 2003.

²² W. Wyganowska, *Sztuka Legionów Polskich 1914–1918*, Warszawa 1994; W. Milewska, M. Zientara, *Sztuka Legionów Polskich i jej twórcy 1914–1918*, Kraków 1999; *A gdy na wojenkę szli Ojczyźnie służyć. Pieśni i piosenki żołnierskie z lat 1914–1918*. *Antologia*, oprac. A. Roliński, Kraków 1989 (II wydanie: 1996); *Rozkwitały pąki białych róż... Wiersze i pieśni z lat 1908–1918 o Polsce, o wojnie i o żołnierzach*, oprac. A. Romanowski, Warszawa 1990.

²³ W walkach poległo bądź zmarło z ran i chorób około 2 500 legionistów. Jednak wszystkie straty bezpowrotne, po wliczeniu zaginionych bez wieści, zmarłych w niewoli oraz części zmarłych poza szeregami Legionów Polskich, obejmują w sumie ponad 3 000 nazwisk. Vide: J. Cisek, K. Stepan, *Lista strat Legionów Polskich 1914–1918*, Kraków 2006.

wania przez Niemców na ich podstawie *Polnische Wehrmacht*, czyli Polskiej Siły Zbrojnej²⁴. Wydarzenia te doprowadziły do rozbitcia Legionów, poza II Brygadą. Ostatecznie jednak wskutek dalszych wypadków żadna z formacji legionowych nie doczekała do jesieni 1918 r.²⁵ Jedynie Polska Siła Zbrojna, choć nieliczna, dotrwała aż do listopada tego roku i stała się jedną z pierwszych formacji odrodzonego wówczas Wojska Polskiego²⁶.

Warto też pamiętać, że z epopeją Legionów Polskich związany był cały szereg znanych i zasłużonych polskich dowódców wojskowych oraz działaczy niepodległościowych i państwowych, a także ludzi kultury. W tym momencie należy wspomnieć choćby „Komendanta”, późniejszego Naczelnika Państwa, zwycięskiego Naczelnego Wodza z lat 1918–1920 i Pierwszego Marszałka Polski oraz wieloletniego Ministra Spraw Wojskowych i Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych – Józefa Piłsudskiego²⁷, Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych i Wodza Naczelnego w czasie tragicznej kampanii jesiennej 1939 r. – marszałka Edwarda Śmigłego-Rydza²⁸,

²⁴ Szerzej o przyczynach formowania i dziejach tej formacji vide: S. Dąbrowski, *Walka o rekruta polskiego pod okupacją*, Warszawa 1922; M. Wrzosek, *Wojskowość polska podczas pierwszej wojny światowej (1914–1918)*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, red. P. Stawecki, Warszawa 1990.

²⁵ Obszerniej o ich skomplikowanej i ciekawej historii: B. Merwin, *Legiony w boju 1914*, t. I–II, Kraków 1915; J. Rzepecki, *Sprawa Legionu Wschodniego 1914 roku*, Warszawa 1966; W. Wrzosek, *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914–1918*, Warszawa 1990; idem, *Z dziejów zmagañ politycznych i zbrojnych o niepodległość Polski w latach 1908–1918*, Białystok 2013; M. Klimecki, W. Klimczak, *Legiony Polskie*, Warszawa 1990; S. Czerep, *II Brygada Legionów Polskich*, Warszawa 1991 (wydanie II: Warszawa 2007); W. Milewska, J. T. Nowak, M. Zientara, *Legiony Polskie 1914–1918. Zarys historii militarnej i politycznej*, Kraków 1998; M. Klimecki, K. Filipow, *Legiony to... Szkice z dziejów Legionów Polskich*, Białystok 1998; idem, *Legiony Polskie. Dzieje bojowe i organizacyjne*, Warszawa 2014; J. Konefał, *Legiony Polskie w Lubelskiem 1914–1918*, Lublin 1999; idem, *Do Ciebie, Polsko... Legiony Polskie w Lubelskiem 1914–1918*, Lublin 2008; J. Snopko, *Final epopei Legionów Polskich 1916–1918*, Białystok 2008; *Legenda Legionów. Opowieść o Legionach oraz o ludziach Józefa Piłsudskiego*, red. W. Sienkiewicz, Warszawa 2008; J. T. Nowak, *Szlak bojowy Legionów Polskich. Wydanie pamiątkowe z okazji 100. rocznicy wymarszu I Kompanii Kadrowej 1914–2014*, Kraków 2014.

²⁶ Vide również: F. Markiewicz, *Zarys historii wojennej 7-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1928; W. Gierowski, *Polska Siła Zbrojna w przededniu niepodległości*, Warszawa 1931; Z. Grabowski, *Polska Siła Zbrojna 1917–1918*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska”, 1988, z. 1; Z. Jagiełło, *Piechota Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 2005.

²⁷ Z. Wójcik, *Rola Józefa Piłsudskiego w odzyskaniu niepodległości Polski*, Warszawa 1981; W. Jędrzejewicz, *Józef Piłsudski 1867–1935. Życiorys*, Londyn 1996; A. Garlicki, *Józef Piłsudski 1867–1935*, Warszawa 1988 (wydanie II: 1990); W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995.

²⁸ Vide: R. Mirowicz, *Edward Rydz-Śmigły. Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 1988; W. J. Wysocki, *Edward Śmigły-Rydz malarz i poeta*, Warszawa 1997; idem, *Marszałek Edward Śmigły-Rydz. Portret Naczelnego Wodza*, Warszawa 2009; M. Jabłonowski, P. Stawecki, *Następca Komendanta. Edward Śmigły-Rydz. Materiały do biografii*, Pułtusk 1998 (wydanie II: Pułtusk–Warszawa 2013).

generałów broni Kazimierza Sosnkowskiego²⁹ i Władysława Sikorskiego³⁰, a także generała dywizji, a następnie premiera – Sławoja Felicjana Składkowskiego³¹ oraz kawalerzystę, byłego adiutanta Józefa Piłsudskiego, późniejszego dyplomata, poetę i tłumacza – generała brygady Bolesława Wieniawę-Długoszowskiego³².

Już w 1914 r. w składzie armii rosyjskiej powstała kolejna polska formacja wojskowa, a mianowicie Legion Puławski, który wskutek niechęci rosyjskich władz państwowych oraz wojskowych szybko przemianowano na drużyny „*opolczenia*”, czyli inaczej pospolitego ruszenia³³. Początkowo Rosjanie, w przeciwieństwie do władz Austro-Węgier, nie mieli w sprawie polskiej żadnego realnego i pozytywnego programu politycznego. Mimo to w wyniku napływu ochotników, szybko rozrosły się one do rozmiarów polskiej brygady strzelców, którą po akcie dwóch cesarzy z 5 listopada 1916 r., wskutek zmieniającej się sytuacji politycznej w sprawie polskiej, poczęto przeformowywać w Polską Dywizję Strzelców.

Gwałtowną zmianę sytuacji Polaków służących dotychczas w armii rosyjskiej oraz zmianę stosunku władz rosyjskich do sprawy polskiej przyniosła rewolucja lutowa w Rosji w marcu 1917 r., a następnie rozkład państwa oraz armii rosyjskiej i w końcu przewrót bolszewicki z listopada tego roku.

Po objęciu władzy w Rosji przez Rząd Tymczasowy, w armii poczęły powstawać Związki Wojskowych Polaków, które po zjeździe, jaki miał miejsce w Petersburgu w czerwcu 1917 r., wyłoniły Naczelny Polski Komitet Wojskowy tzw. „Naczpól”, z którego następnie wyłoniono Polski Wojskowy Komitet Wykonawczy³⁴. W wyniku jego działalności rosyjskie władze wojskowe wyraziły zgodę na formo-

²⁹ M. Pestkowska, *Kazimierz Sosnkowski*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995; J. Kirszak, *General Kazimierz Sosnkowski 1885–1969*, Warszawa 2012; L. Wyszczelski, *General Kazimierz Sosnkowski*, Warszawa 2010.

³⁰ R. Wapiński, *Władysław Sikorski*, Warszawa 1978; W. Korpalska, *Władysław Eugeniusz Sikorski. Biografia polityczna*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988; *General Władysław Sikorski 1881–1943*, Warszawa 2013.

³¹ A. Adamczyk, *General dywizji Sławoj Felicjan Składkowski (1885–1962). Zarys biografii politycznej*, Toruń 2001; M. Sioma, *Sławoj Felicjan Składkowski (1885–1962). Żołnierz i polityk*, Lublin 2005.

³² Szerzej na temat tej niezwykle złożonej i ciekawej postaci vide: J. M. Majchrowski, *Ulubieniec Cezara. Bolesław Wieniawa-Długoszowski. Zarys biografii*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990; idem, *Pierwszy ułan Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993; M. Urbanek, *Wieniawa. Szwoleżer na pegazie*, Wrocław 2008 (wydanie I – Warszawa 1991); W. Dworzyński, *Wieniawa. Poeta – żołnierz – dyplomata*, Warszawa 1993; T. Wittlin, *Szabla i koń*, Londyn 1996; M. Wołos, *General dywizji Bolesław Wieniawa-Długoszowski. Biografia wojskowa*, Toruń 2000; W. Grochowalski, *Ku chwale Wieniawy. W 120 rocznicę urodzin*, Łódź 2001; *Bolesław Ignacy Florentyn Wieniawa-Długoszowski*, red. N. Bujniewicz, Warszawa 2011.

³³ J. Rządkowski, *Pierwszy Legion Puławski (od Pakosławia do Zelwy – 19 V 1915 – 11 IX 1915)*, Warszawa 1925.

³⁴ Vide: A. Miodowski, *Związki wojskowych Polaków w Rosji (1917–1918)*, Białystok 2004; idem, *Polityka wojskowa radykalnej lewicy polskiej 1917–1921*, Białystok 2011.

wanie I Korpusu Polskiego złożonego z Polaków, służących dotychczas w armii rosyjskiej. Stacjonował on na Białorusi i liczył 3 dywizje piechoty, pułk ułanów³⁵, 2 brygady artylerii, dywizjon artylerii konnej³⁶, pułk inżynieryjny, cały szereg innych drobniejszych formacji oraz służb. Na jego czele stanął pochodzący z dawnej armii carskiej generał Józef Dowbor-Muśnicki³⁷. Już w grudniu tego roku liczył on 1 505 oficerów, 14 896 „bagnetów” i „szabel” oraz 5 361 żołnierzy nieliniowych.

Następnie w 1918 r., a więc już po przejęciu władzy w Rosji przez bolszewików, na Ukrainie³⁸ oraz na zapleczu rozpadającego Frontu Rumuńskiego³⁹ przystąpiono do formowania kolejnych dwóch korpusów. Nie osiągnęły one jednak takiej liczebności, jak wspomniany tutaj I Korpus Polski. Brakowało bowiem szeregowych. Jednocześnie żołnierze, którzy trafiali w szeregi wszystkich trzech korpusów z reguły byli mocno zdemoralizowani wydarzeniami związanymi najpierw z rewolucją lutową, a następnie przewrotem bolszewickim⁴⁰.

Jak się wydaje, nieco lepiej pod tym względem było w przypadku Polaków cywili, którzy wskutek różnych przyczyn, w tym także w efekcie ewakuacji przeprowadzonej przez władze carskie w 1915 r., znaleźli się na terenie rozległego imperium⁴¹ rosyjskiego. Także oni ochotniczo wstępowali bowiem do korpusów polskich w Rosji.

Kres istnienia Korpusów Polskich w Rosji nastąpił w 1918 r. Jako pierwszy, wskutek kolejnych umów podpisanych z Niemcami 21 marca i 21 maja, swoje dzieje zakończył I Korpus Polski. Stało się to pomimo podporządkowania go zależnej od Niemców i rezydującej w Warszawie Radzie Regencyjnej oraz mimo zawartego 26 lutego tego roku porozumienia z dowództwem *Ober-Ostu*. W okresie od końca maja do 8 czerwca 1918 r. został rozbrojony i zdemobilizowany, a służący w nim dotychczas oficerowie i szeregowi odesłani na teren obydwu okupacji Królestwa Polskiego⁴².

³⁵ A. Wojciechowski, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Ułanów Krechowieckich*, Warszawa 1929; L. Litewski, W. Dziewanowski, *Dzieje 1-go Pułku Ułanów Krechowieckich*, Warszawa 1932.

³⁶ Vide: A. Smoliński, *Dywizjon Konnej Artylerii I Korpusu Polskiego w Rosji. Zarys dziejów*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. gen. Józefa Bema”, 2002, nr 21.

³⁷ Po służbie w 1919 r., o czym niżej, w Wojskach Wielkopolskich oficer ten nie odegrał już znaczącej roli w dziejach odrodzonego WP – szerzej na temat tej postaci vide choćby: P. Bauer, *Generał Józef Dowbor-Muśnicki 1867–1937*, Poznań 1988.

³⁸ Na Ukrainie próbowano organizować III Korpus Polski.

³⁹ Tam formowano bowiem II Korpus Polski.

⁴⁰ Vide: K. Zieliński, *O Polską Republikę Rad. Działalność polskich komunistów w Rosji Radzieckiej 1918–1922*, Lublin 2013.

⁴¹ Szerzej vide: G. Piwnicki, *Polscy wojskowi i zesłańcy w carskiej armii na Kaukazie...*; M. Korzeniowski, M. Mądziak, D. Tarasiuk, *Tulaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*, Lublin 2007.

⁴² Od lata 1915 r. cały obszar należący do zaboru rosyjskiego byłego Królestwa Polskiego podzielony był bowiem na dwie okupacje, mianowicie: niemiecką i austro-węgierską.

Dowództwo II Korpusu Polskiego podpisało akt kapitulacji po wcześniejszym połączeniu się z II „Żelazną” Brygadą dawnych Legionów Polskich⁴³ oraz po próbie zbrojnego oporu przeciwko Niemcom, czyli po bitwie pod Kaniowem stoczonej 11 maja 1918 r. Ponadto, po złożeniu broni żołnierzy II Korpusu najczęściej czekała niemiecka niewola. Dla strony niemieckiej starcie pod Kaniowem było jedynie niewiele znaczącym epizodem wojennym, natomiast dla późniejszego Wojska Polskiego stało się ważnym symbolem i elementem jego tradycji⁴⁴.

Najsłabszą liczebnie formację stanowił tworzony na Ukrainie, w niezwykle skomplikowanych warunkach politycznych, III Korpus Polski. Jego najlepiej zorganizowaną częścią była, początkowo złożona głównie z jazdy i artylerii konnej, Oddzielna Lekka Brygada III Korpusu Polskiego. W czerwcu 1918 r. w jej skład włączono także batalion strzelców oraz kolumnę samochodów pancernych. W ten sposób brygada skupiła wszystkie siły III Korpusu Polskiego jako zdolne do działań bojowych. Jednakże w nocy z 9 na 10 czerwca tego 1918 r. oddziały Oddzielnej Lekkiej Brygady zostały otoczone przez jedną z węgierskich dywizji XXV Korpusu Armijnego Cesarsko-Królewskiej Armii Austro-Węgierskiej. W wyniku tej sytuacji, 10 czerwca dowództwo brygady podpisało z dowództwem austro-węgierskim umowę o rozbrojeniu i demobilizacji jednostki. Służący w niej oficerowie i szeregowi zostali odesłani na teren obydwóch okupacji Królestwa Polskiego⁴⁵.

Należy też pamiętać, że przeciwnikami wszystkich wspomnianych powyżej polskich formacji wojskowych istniejących wówczas na Wschodzie, poza wspomnianymi wcześniej Niemcami i armią austro-węgierską, byli także sowieci oraz

⁴³ Była to pozostałość dawnych Legionów Polskich, a następnie Polskiego Korpusu Posiłkowego, która protestując przeciwko umowie państw centralnych zwartej 9 II 1918 r. z hetmańską Ukrainą, dnia 15 II tego roku przeszła front pod Rarańczą i połączyła się następnie z formacjami II Korpusu Polskiego – vide: Rarańcza. *Zbiór opracowań w 15-lecie czynu zbrojnego*, Warszawa 1933; S. Czerep, *II Brygada Legionów Polskich...*

⁴⁴ Szerzej vide: W. Zaborowski, *Zarys historii wojennej 28-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928; L. Beldowski, *Zarys historii wojennej 29-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928; T. Makowski, *Zarys historii wojennej 30-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928; R. Leroch-Orlot, *Zarys historii wojennej 10-go Pułku Kaniowskiego Artylerii Polowej*, Warszawa 1929; P. Zarzycki, *10 Kaniowski Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1997; W. Jarno, *Strzelcy Kaniowscy w latach 1919–1939*, Warszawa 2004.

⁴⁵ Poza tym, w tym samym okresie istniały także inne polskie formacje wojskowe na Wschodzie, mianowicie Oddział Polski w Odessie, Oddzielna Polska Brygada na Kaukazie oraz Pułk Strzelców im. Bartosza Głowackiego w Moskwie. Szerzej na temat tych formacji oraz dziejów korpusów polskich w Rosji, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, vide także: J. Dowbor-Muśnicki, *Krótki szkic do historii 1-go Polskiego Korpusu*, cz. 1, Warszawa 1918; H. Bagiński, *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920*, Warszawa 1921; M. Wrzosek, *Polskie Korpusy Wojskowe w Rosji w latach 1917–1918*, Warszawa 1968; A. Konopka, *Bezpieczeństwo sanitarne wojsk. Polskie formacje wojskowe w Rosji (1914–1917)*, Białystok 2011.

stworzona przez nich najpierw Czerwona Gwardia a następnie Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona⁴⁶. Ponadto część żołnierzy walczyła także z różnymi oddziałami ukraińskimi⁴⁷.

Dzieje polskich formacji wojskowych na Wschodzie byłyby niepełne, gdyby nie wspomnieć o tych, które walczyły wtenczas z Armią Czerwoną pod dowództwem sprzymierzonych⁴⁸. Do grupy tej należał Oddział Polski w Północnej Rosji, czyli tak zwani „Murmańcy”, którzy do kraju powrócili dopiero jesienią 1919 r.⁴⁹ Nie wolno też zapominać o epopei dowodzonej przez generała Lucjana Żeligowskiego⁵⁰ 4. Dywizji Strzelców Polskich⁵¹ oraz o walczącej na Syberii 5. Dywizji Strzelców Polskich. Wszystkie te formacje formalnie stanowiły część Armii Polskiej we Francji. Pierwsza z nich dotarła do Polski przez Rumunię dnia 15 czerwca 1919 r.⁵²

Natomiast 4. Dywizja Strzelców Polskich, po tragicznej kapitulacji przed bolszewikami na stacji Klukwiennja podpisanej 10 stycznia 1920 r., w większości została rozbrojona i dostała się do niewoli. Jedynie części żołnierzy udało się wydostać z okrażenia i na początku lipca 1920 r., w najgorętszym momencie wojny polsko-sowieckiej, poprzez Charbin, Suez i Gibraltar dotrzeć najpierw do portu w Wolnym Mieście Gdańsku, a następnie do Polski⁵³.

⁴⁶ В. Солский, *1917 год в Западной Области и на Западном Фронте*, red. С. Н. Хомич, Минск 2004; М. И. Мельтюхов, *Советско-польские войны*, Москва 2004.

⁴⁷ В. Верига, *Визвольні змагання в Україні 1914–1923 р. у 2 томах*, т. I, Львів 1998; *1918 год на Україні*, red. С. В. Волков, Москва 2001.

⁴⁸ Czyli brytyjskim lub francuskim, w ramach sił interwencyjnych w 1918–1919 r. walczących z bolszewicką Rosją.

⁴⁹ Szerzej o historii tej formacji, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, vide również: K. Rogaczewski, *Zarys historii wojennej 64-go Grudziądzkiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929; H. Bagiński, *Piechota w Wojsku Polskim na Wschodzie*, [w:] *Księga chwały piechoty*, red. B. Prugar-Ketling, Warszawa 1937–1939; J. Krzyż, *64 Pomorski Pułk Strzelców Murmańskich*, Pruszków 1993.

⁵⁰ T. Kryśka-Karski, S. Żurkowski, *Generałowie Polski Niepodległej*, Warszawa 1991; P. Stawecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994; D. Fabisz, *General Lucjan Żeligowski (1865–1947). Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 2007; A. Wojtaszak, *Generalicja Wojska Polskiego 1918–1926*, Warszawa 2012.

⁵¹ Obszerniej vide: T. Kawalec, *Historia IV-ej Dywizji Strzelców generała Żeligowskiego w zarysie*, Wilno–Kraków–Łódź 1921; S. Sokół, T. Wawrzyński, *4 Dywizja Piechoty 1919–1921*, [w:] *4 Dywizja Piechoty Zmechanizowanej 1808–1994. Zarys dziejów*, Warszawa 1994; D. Radziwiłowicz, *Błękitna Armia. W 80 rocznicę utworzenia*, Warszawa 1997; W. Jarno, *Strzelcy Kaniowscy w latach 1919–1939...*; idem, *4 Dywizja Strzelców generała Lucjana Żeligowskiego w latach 1918–1919. Organizacja, działania bojowe i zjednoczenie z Wojskiem Polskim*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej*, t. II: *Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku*, red. M. Krotofil, A. Smoliński, Toruń 2005.

⁵² Vide: A. Smoliński, *Marsz z Rumunii do Polski oddziałów jazdy utworzonych w ramach 4 Dywizji Strzelców Polskich oraz ich włączenie do struktur Wojska Polskiego – 1919 rok*, [w:] *Relacje polsko-rumuńskie w historii i kulturze. Materiały z sympozjum*, Suceava 2010.

⁵³ Szerzej na temat jej dziejów vide: J. Pindela-Emisarski, *Formacje Wojska Polskiego na Syberii*, Warszawa 1920; Z. Opustil, *Polskie formacje na Wschodzie*, Warszawa 1922; J. Rogowski,

Ostatnią i jednocześnie najliczniejszą polską formacją wojskową, która istniała podczas I wojny światowej, była Armia Polska we Francji⁵⁴. Powstała 4 czerwca 1917 r., a więc już po rewolucji lutowej w Rosji i zmianie stosunku Rządu Tymczasowego do kwestii polskiej. Wówczas bowiem ukazał się dekret prezydenta Francji Raymonda Poincaré o utworzeniu Armii Polskiej związanej sojuszem z państwami ententy. Jedna jej dywizja zdążyła także wziąć udział w walkach z Niemcami na froncie zachodnim⁵⁵.

W jej szeregach służyli liczni Polacy, którzy znaleźli się na terenie zachodniej Europy oraz ochotnicy z USA, Kanady⁵⁶ oraz innych krajów świata, a także Polacy jeńcy pochodzący z armii cesarskich Niemiec oraz z armii austro-węgierskiej. Głównym obszarem jej formowania była Francja, gdzie działał wówczas Komitet Narodowy Polski, na czele którego stał Roman Dmowski. Poza tym część oddziałów powstała również we Włoszech. Jeszcze raz przypomnieć tutaj należy, że formalnie w jej skład wchodziły też organizowane na terenie Rosji Oddział Polski w Północnej Rosji oraz 4. i 5. Dywizje Strzelców Polskich.

Gdy po zakończeniu formowania wiosną 1919 r. Armia Polska we Francji, dowodzona przez byłego legionistę, generała broni Józefa Hallera⁵⁷, wracała do kraju, w jej skład wchodziły 2 korpusy liczące w sumie 6 dywizji strzelców⁵⁸, 2 pułki artylerii ciężkiej, 1. Pułk Czołgów⁵⁹ oraz lotnictwo⁶⁰ i liczne formacje

Dzieje Wojska Polskiego na Syberii, Poznań 1927; W. Scholze-Srokowski, *Wojsko Polskie na Syberii*, Warszawa 1930; M. Wrzosek, *Polskie formacje wojskowe podczas pierwszej wojny światowej*, Białystok 1977; D. Radziwiłłowicz, *Polskie formacje zbrojne we wschodniej Rosji oraz na Syberii i Dalekim Wschodzie w latach 1918–1920*, Olsztyn 2009.

⁵⁴ Jej powstanie poprzedziło istnienie w ramach francuskiej Legii Cudzoziemskiej złożonego z Polaków Legionu Bojońskiego.

⁵⁵ Obszerniej vide: W. Jarno, *1 Dywizja Strzelców armii generała Hallera w latach 1918–1919*, Łódź 2006.

⁵⁶ T. Lachowicz, *Dla Ojczyzny ratowania... Szkice z dziejów wychodźstwa polskiego w Ameryce i inne*, Warszawa 2007.

⁵⁷ I. Modelski, *Józef Haller w walce o Polskę niepodległą i zjednoczoną*, Toruń 1936; S. Aksamitek, *Generał Józef Haller. Zarys biografii politycznej*, Katowice 1989; M. Orłowski, *Generał Józef Haller 1873–1960*, Kraków 2007.

⁵⁸ W każdej były 3 pułki strzelców, pułk artylerii polowej, dywizjon kawalerii dywizyjnej oraz batalion inżynieryjny i batalion zapasowy. O kawalerii, czyli o szwoleżerach Armii Polskiej we Francji vide: J. Grobicki, *Zarys historyczny organizacji kawalerii dywizyjnej w latach 1918–1921*, „Przegląd Kawalerski”, 1926, nr 6; A. Smoliński, *Szwoleżerowie Armii Polskiej we Francji oraz ich zjednoczenie z krajową jazdą dywizyjną w 1919 r.*, „Grajewskie Zeszyty Historyczne Zapis”, 2001, z. 3; idem, *Formowanie i genealogia wojennego 4 Pułku Strzelców Konnych oraz etaty jazdy dywizyjnej Wojska Polskiego w 1919 roku*, „Rocznik Grudziądzki”, t. XV, 2003.

⁵⁹ Pułk ten posiadał wtenczas 120 nowoczesnych czołgów Renault FT-17. Szerzej vide: M. Piwożczuk, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Czołgów*, Warszawa 1933; M. W. Żebrowski, *Zarys historii polskiej broni pancernej 1918–1947*, Londyn 1971.

⁶⁰ W sumie było to 7 eskadr liczących 98 nowoczesnych samolotów. *Ku czci poległych lotników. Księga pamiątkowa*, red. M. Romeyko, Warszawa 1933; J. Pawlak, *Polskie eskadry w latach 1918–*

służb⁶¹. W jej szeregach służyło wówczas około 70 000 oficerów, podoficerów i szeregowców oraz urzędników wojskowych. Była więc to poważna siła, przy czym jej ogromną potencjalną wartość bojową podnosiło posiadanie nowoczesnego uzbrojenia, dobrego i kompletnego wyposażenia technicznego oraz doskonale zaopatrzenie we wszystko, co było wtenczas niezbędne nowoczesnie zorganizowanej armii. Jednocześnie, co w warunkach polskich było wówczas istotną i trudno osiągalną rzeczą, była ona też odpowiednio i jednolicie umundurowana⁶².

Kończąc ten wątek polskich dziejów wojskowych nie należy zapominać o roli kobiet, które podczas I wojny światowej obok mężczyzn, choć niezbyt licznie, zaciągały się w szeregi Legionów Polskich. Zdobywały one, szczególnie w lecie 1914 r., ważne informacje o przeciwniku⁶³. Znacznie większy był udział oraz rola kobiet w szeregach tajnej Polskiej Organizacji Wojskowej, także na obszarach Ukrainy oraz na terenach po 1917 r. opanowanych przez Sowietów, gdzie stanowiły istotny składnik polskiej służby wywiadowczo-informacyjnej i kurierskiej⁶⁴.

1939, Warszawa 1989; R. Bartel, J. Chojnacki, T. Królikiewicz, A. Kurowski, *Z historii polskiego lotnictwa wojskowego 1918–1939*, Warszawa 1978; H. Mordawski, *Polskie lotnictwo wojskowe 1918–1920. Narodziny i walka*, Wrocław 2009.

⁶¹ W sumie więc do Polski, poza formacjami wymienionymi w tekście zasadniczym, przybyło 18 pułków strzelców, 6 pułków artylerii polowej (wraz z artylerią ciężką było to 88 dział ciężkich oraz 172 armaty polowe i 30 dział piechoty, a także 10 000 koni), 3 pułki kawalerii (szwoleżerów), 11 kompanii inżynieryjnych, 5 kompanii telegraficznych, 2 kompanie radiotelegraficzne, 2 kompanie kolejowe, 11 kolumn samochodowych, 4 kolumny taborowe, 6 kompanii sanitarnych, 3 szpitale polowe, 7 warsztatów artyleryjskich, park artyleryjski, 2 kolumny parkowe, piekarnia polowa, 12 batalionów zapasowych, 6 zapasowych baterii artylerii, 3 zapasowe kompanie saperów oraz zapasowy szwadron kawalerii.

⁶² Vide: W. Skarżyński, *Armia Polska we Francji w świetle faktów*, Warszawa 1929; W. Gąsiorowski, *1910–1915. Historia Armii Polskiej we Francji*, Warszawa 1931; idem, *Historia Armii Polskiej we Francji 1915–1916*, Bydgoszcz 1939; J. Sierociński, *Armia Polska we Francji. Dzieje wojsk gen. Hallera na obczyźnie*, Warszawa 1929; D. Radziwiłłowicz, *Błękitna Armia. W 80 rocznicę...*; W. Jarno, *I Dywizja Strzelców...*

⁶³ Późniejszy Pierwszy Marszałek Polski Józef Piłsudski wspominając po latach „kielecki” okres działalności Legionów Polskich z VIII 1914 r. napisał: „Wielką jest zaiste zasługą [kawalerii – przyp. A.S.] Beliny i mego biura wywiadowczego złożonego prawie wyłącznie z kobiet, że mogłem wówczas posiadać dane o nieprzyjacielu. Opasałem wywiadami szerokie półkole dookoła Kielc [...]. Jeszcze bardziej ofiarne [niż ułani Beliny – przyp. A.S.] pełniły służbę kobiety. Na furmankach tłukły się one samotnie po wszystkich drogach zataczając kręgi znacznie obszerniejsze niż jazda, bo sięgające do Warszawy, Piotrkowa i Dębłina”. J. Piłsudski, *Moje pierwsze boje*, oprac. A. Garlicki, Łódź 1988, s. 29 (wydanie I: Warszawa 1926).

⁶⁴ Obszerniej o tych kwestiach vide: *Służba ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*, red. M. Rychterówna, Warszawa 1929; J. Gaul, *Działalność wywiadowczo-informacyjna obozu niepodległościowego w latach 1914–1918*, Warszawa 2001; J. Dufurat, *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*, Toruń 2002; S. J. Jankowski, *Dziewczęta w maciejówkach*, Warszawa 2012.

W taki sposób podczas I wojny światowej wyglądał polski wysiłek zbrojny, którego celem było odzyskanie niepodległości narodowej i odbudowa całkowicie suwerennego państwa polskiego⁶⁵. W jego skład, wbrew temu co niegdyś twierdzili historycy sowieccy, a później do 1989 r. także historycy polscy, trudno jest zaliczyć polskojęzyczne formacje wojskowe istniejące w latach 1917–1919 w Armii Czerwonej. Występowały one bowiem przeciwko niepodległości Polski i wbrew oficjalnym hasłom propagandowym walczyły jedynie w interesie sowieckiej Rosji⁶⁶.

Węzłowe problemy oraz stan badań dziejów Wojska Polskiego z lat 1918–1921

Fundamenty odrodzonego Wojska Polskiego poczęto tworzyć jeszcze zanim 11 listopada 1918 r. Polska odzyskała niepodległość. Już bowiem 12 października tego roku ukazał się dekret rezydującej w Warszawie Rady Regencyjnej o przejęciu przez nią władzy zwierzchniej nad wojskiem, czyli w praktyce jedynie nad Polską Siłą Zbrojną (*Polnische Wehrmacht*). W efekcie tego 23 października generał Hans von Beseler, jej dotychczasowy dowódca, formalnie złożył nad nią komendę. Od tego też momentu fikcja armii narodowej, jaką w rzeczywistości była Polska Siła Zbrojna, stała się narodowym Wojskiem Polskim.

W ślad za tymi dokumentami ukazały się następne akty prawne Rady Regencyjnej, które były wyrazem dalszego usamodzielniania się polskich formacji wojskowych od gwałtownie słabnących militarnie i politycznie Niemców. Dnia 25 października kolejnym dekretem ustanowiony został „urząd Szefa sztabu Wojsk Polskich”, a dekretem z 26 października dotychczasową Komisję Wojskową byłej Tymczasowej Rady Stanu przekształcono w Ministerstwo Spraw Wojskowych. Ich zadaniem było „zorganizowanie narodowej armii regularnej”. Pierwszym „szefem Sztabu Generalnego Wojsk Polskich” dnia 28 października mianowano pochodzącego z armii austro-węgierskiej generała porucznika, a wkrótce generała broni, Tadeusza Jordana-Rozwadowskiego⁶⁷. Wówczas też przyspieszeniu uległy prace związane z formowaniem Wojska Polskiego.

⁶⁵ J. Cygan, W. J. Wysocki, *Niepodległość była nagrodą. Polski wysiłek zbrojny w latach 1914–1921*, Warszawa 1999; *Odrodzenie Wojska Polskiego 1918–1921 w materiałach Centralnego Archiwum Wojskowego*, red. A. Wesołowski, Warszawa 2008.

⁶⁶ T. Kaźmierski, *Wojskowi Polacy w Rosji w czasie rewolucji (1917–1918 r.)*, Warszawa 1935; *KPP w obronie niepodległości Polski. Materiały i dokumenty*, red. J. Kowalski, F. Kalicka, S. Zachariasz, Warszawa 1953; *Polacy w Rosji wobec rewolucji październikowej (marzec 1917 – listopad 1918 r.)*, oprac. W. Pomykało, Warszawa 1957.

⁶⁷ *Generał Rozwadowski*, Kraków 1929; *Tadeusz Jordan Rozwadowski generał broni*, oprac. S. Rozwadowski, Katowice 1993; M. Patelski, *Generał broni Tadeusz Jordan Rozwadowski żołnierz i dyplomata*, Warszawa 2002.

Bazę, na podstawie której Rada Regencyjna planowała tworzyć i rozbudowywać Wojska Polskie, oprócz niewielkiej Polskiej Siły Zbrojnej oraz ochotników i poborowych z obszaru Królestwa Polskiego, mieli stanowić również żołnierze byłych Legionów Polskich, a także dawnych I, II i III Korpusów Polskich w Rosji oraz Polacy zwolnieni z niewoli niemieckiej i austriackiej. Całkowitym niepowodzeniem, lub też jedynie częściowym sukcesem⁶⁸, zakończyła się natomiast próba przejścia w całości polskojęzycznych formacji Cesarsko-Królewskiej Armii Austro-Węgierskiej⁶⁹.

Nowy etap w tworzeniu odrodzonego Wojska Polskiego rozpoczął się w momencie przejścia władzy nad polskimi siłami zbrojnymi przez Józefa Piłsudskiego, który 10 listopada 1918 r. powrócił z magdeburgskiego więzienia do Warszawy. Następnego dnia (11 listopada) z rąk Rady Regencyjnej przejął *władzę wojskową i naczelną dowództwo wojsk polskich*. W sposób formalny zwierzchnictwo objął 12 listopada, kiedy to ukazał się jego pierwszy rozkaz dzienny. Natomiast w dwa dni później, jako Tymczasowy Naczelnik Państwa, objął także pełnię władzy cywilnej⁷⁰.

Wobec nieustalonych granic państwowych oraz istniejącego już od 1 listopada 1918 r. konfliktu o Lwów i Galicję Wschodnią⁷¹ z Zachodnio-Ukraińską Repu-

⁶⁸ Przykładem takiej właśnie sytuacji może być jedynie późniejszy polski 8. Pułk Ułanów Księcia Józefa Poniatowskiego, który powstał wówczas z austro-węgierskiego 1. Pułku Ułanów Generała Brudermanna, a po części także późniejszy 6. Pułk Ułanów Kaniowskich, sformowany na bazie austriackiego 6. puł. Vide: T. Śmigieński, *Zarys historii wojennej 8-go Pułku Ułanów Ks. Józefa Poniatowskiego*, Warszawa 1929; K. Krzczunowicz, *Ułani Księcia Józefa. Historia 8 Pułku Ułanów Ks. Józefa Poniatowskiego 1784–1945*, Londyn 1960; A. Hlawaty, *Dzieje 6 Pułku Ułanów Kaniowskich*, Londyn 1973; A. Smoliński, *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r...*; idem, *Formowanie jazdy polskiej przez Komendę Wojsk Polskich w Krakowie w końcu 1918 i na początku 1919 roku*, „Studia Historyczne”, 2000, z. 3.

⁶⁹ Z. Lasocki, *Wspomnienia szefa administracji P.K.L. i K. Rz.*, Kraków 1931; A. Przybylski, *Wojna polska 1918–1921*, Warszawa 1930; M. Wrzosek, *Wojsko Polskie i operacje...*; idem, *Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918–1921*, Warszawa 1992; M. Przeniosło, *Polska Komisja Likwidacyjna 1918–1919*, Kielce 2010.

⁷⁰ P. Stawecki, *Wskrzeszenie Wojska Polskiego na przełomie lata 1918 i 1919*, „SMHW”, t. XXIX, 1987; M. Wrzosek, *Wojsko Polskie w dobie narodzin Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1921)*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939...*; L. Wyszczelski, *Wojsko Polskie w latach 1918–1921*, Warszawa 2006; W. Jędrzejewicz, *Józef Piłsudski 1867–1935...*; A. Garlicki, *Józef Piłsudski...*; W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995; M. Sikorski, *Myśl wychowawczo-szkoleniowa Marszałka Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1935*, Toruń 2005.

⁷¹ W. Hupert, *Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołnyia w roku 1919*, Lwów–Warszawa 1928; B. Skaradziński, *Polskie lata 1919–1920*, t. I: *Polski rok 1919*, Warszawa 1993; G. Łukomski, C. Partacz, B. Polak, *Wojna polsko-ukraińska 1918–1919. Działania bojowe – aspekty polityczne – kalendarium*, Koszalin–Warszawa 1994; M. Kozłowski, *Zapomniana wojna. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Bydgoszcz 1999; M. Klimecki, *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią*, Warszawa 2000; R. Galuba, *„Niech nas rozsądzi miecz i krew...”. Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919*, Poznań 2004; T. Kopański, *Wojna polsko-ukraińska 1918–1919 i jej bohaterowie*, Warszawa 2013.

blika Ludową i podległą jej Armią Halicką⁷², a także wskutek krystalizowania się przesłanek do zaistnienia kolejnych ognisk walk o kształt terytorialny odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej, najpilniejszym zadaniem ówczesnych polskich władz państwowych i wojskowych okazała się konieczność budowy narodowej armii, czyli Wojska Polskiego⁷³.

Zadanie odbudowy polskich sił zbrojnych utrudniała konieczność równoległej budowy struktur administracji państwowej oraz złożona sytuacja aprowizacyjna, społeczna i niezwykle trudne położenie polskiej gospodarki i komunikacji, podzielonych dotychczas pomiędzy trzy zabory. Poza tym brakowało też niezbędnych środków finansowych⁷⁴, broni⁷⁵, umundurowania, oporządzenia⁷⁶ i obuwia⁷⁷ oraz praktycznie każdego innego zaopatrzenia niezbędnego dla wojska⁷⁸. Początkowo nie było też przemysłu wojennego lub choćby mogącego pracować na potrzeby polskich sił zbrojnych. Stąd też podczas tworzenia armii polskie władze wojskowe musiały oprzeć się wyłącznie na zasobach pozostawionych w byłym Królestwie Polskim przez okupantów niemieckiego i austriackiego oraz na zdobyczach wojennych. Pilną koniecznością stała się też budowa struktur i zasad działania własnej gospodarki wojskowej⁷⁹.

Znaczącą pomoc w kwestii materiałów wojennych uzyskano od państw zachodnich, głównie od Francji, USA i Wielkiej Brytanii. Pamiętać jednak należy, że

⁷² M. Krotofil, *Ukraińska Armia Halicka 1918–1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej*, Toruń 2002.

⁷³ M. Wrzosek, *Wojsko Polskie i operacje...*; idem, *Wojny o granice Polski...*; A. Smoliński, *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r...*; R. Łoś, *Artyleria polska 1914–1939*, Warszawa 1991; L. Wyszczelski, *Wojsko Polskie w latach 1918–1921...*; J. Odziemkowski, *Piechota polska w wojnie z Rosją bolszewicką 1919–1920*, Warszawa 2010.

⁷⁴ K. Krzyżanowski, *Wydatki wojskowe Polski w latach 1918–1939*, Warszawa 1976.

⁷⁵ A. Konstankiewicz, *Broń strzelecka Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1986; idem, *Broń strzelecka i sprzęt artyleryjski formacji polskich i Wojska Polskiego w latach 1914–1939*, Lublin 2003; M. Maciejewski, *Broń strzelecka wojsk polskich w latach 1717–1945*, Szczecin 1991.

⁷⁶ H. Wielecki, *Polski mundur wojskowy 1918–1939*, Warszawa 1995; W. Budzyński, *Stan umundurowania Wojska Polskiego w maju 1919 roku*, „Hetman”, 1995, nr 3; A. Smoliński, *Mundur i barwy jazdy dywizyjnej oraz strzelców konnych Wojska Polskiego. Lata 1919–1939*, Grajewo 2012.

⁷⁷ A. Smoliński, *Zaopatrzenie Wojska Polskiego w obuwie w latach 1918–1921*, [w:] *W kraju i na wchodźctwie. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Sławomirowi Kalembe w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Z. Karpius, L. Kuk, N. Kasperek, Toruń–Olsztyn 2001; idem, *Przyczynki do dziejów polskiego obuwnictwa wojskowego w latach 1918–1939*, „Mars”. Problematyka i Historia Wojskowości. Studia i Materiały, t. X, 2001.

⁷⁸ J. Gołębiowski, *Przemysł zbrojeniowy Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Pionki 1993; J. Krauze, *Zakłady zbrojeniowe w Skarżysku Kamiennej w latach 1923–1939*, Skarżysko-Kamienna 2012; J. Głowska, *Hutnictwo i przemysł metalowy w Zagłębiu Staropolskim w okresie międzywojennym 1918–1939*, Kielce 2012.

⁷⁹ *Dziesięciolecie intendentury Polskiej Siły Zbrojnej 1918–1928*, red. K. Rudolf, Warszawa 1929; Z. Kłoczewski, *Polska gospodarka wojskowa 1918–1939 (zarys systemu)*, Warszawa 1987; K. Adamek, *Intendentura Wojska Polskiego 1918–1956*, Warszawa 1998.

w przeciwieństwie do ówczesnej pomocy wojskowej Zachodu dla „białej” Rosji, dostawy sprzętu wojskowego dla Polski opierały się o rachunek ekonomiczny, a nie o kalkulacje polityczne. Stąd też na zasadzie zakupów kredytowanych przez rządy państw alianckich w latach 1919–1920 otrzymywaliśmy przede wszystkim broń, amunicję, mundury, obuwie, oporządzenie oraz sprzęt wojskowy z demobilu armii alianckich, który wskutek dużego stopnia zużycia nie zawsze posiadał odpowiednią wartość użytkową. Często też dostawy były spóźnione w stosunku do realnych i niezwykle pilnych potrzeb polskich sił zbrojnych⁸⁰. W efekcie, w niezwykle trudnych warunkach frontu wschodniego, żołnierz polski często walczył niemal „bosy i goły”, a niezbędną broń i sprzęt zmuszony był zdobywać na wrogu⁸¹. Poza tym poważne problemy stwarzało zapewnienie mu należytej i skutecznej opieki medycznej⁸².

Wspomnieć też należy o nie zawsze efektywnej pomocy technicznej⁸³, jakiej Naczelnemu Dowództwu i Sztabowi Generalnemu Wojska Polskiego w latach 1919–1921 udzielała urzędująca w Warszawie Francuska Misja Wojskowa w Polsce⁸⁴.

Kolejnym bardzo ważnym czynnikiem warunkującym możliwości rozbudowy sił zbrojnych był stan kadr. W listopadzie 1918 r. można było dysponować zaledwie 30 000 ludźmi, z czego 9 225 żołnierzy pochodziło z byłej Polskiej Siły Zbrojnej. Pozostali znajdowali się natomiast w szeregach oddziałów dopiero formowanych i w znacznej części nie nadawali się jeszcze do wysłania na front⁸⁵. Potencjalną kadrę rozwijanego wówczas Wojska Polskiego stanowili oficerowie i podoficerowie byłych Legionów Polskich, Korpusów Polskich w Rosji oraz byłych armii zaborczych (początkowo jedynie z armii austro-węgierskiej i rosyjskiej)⁸⁶. W przypadku tych dwóch ostatnich źródeł w znacznie mniejszym stopniu można było liczyć na szeregowców, szczególnie tych z dawnej armii carskiej.

⁸⁰ K. Sandomirski, *Polska Misja Wojskowa Zakupów w Paryżu w latach 1919–1920*, „PHW”, 1978, nr 4; K. Sandomirski, M. Wrzosek, *Transport do kraju sprzętu wojennego przyznanego Polsce przez Wielką Brytanię w 1920 roku*, „Przegląd Historyczny”, 1962, nr 2.

⁸¹ *Dziesięciolecie odrodzenia Polskiej Siły Zbrojnej 1918–1928*, red. H. Mościcki, W. Dzwonkowski, T. Bałaban, Warszawa 1928; E. V. D’Abernon, *Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata. Pod Warszawą 1920 r.*, Warszawa 1932; A. Smoliński, *Mundur strzelców podhalańskich od roku 1918 do początku 1920 na tle umundurowania Wojska Polskiego*, „Arsenał Poznański”, 1995, nr 12; idem, *Jeszcze o umundurowaniu strzelców podhalańskich podczas wojny polsko-bolszewickiej w 1920 roku*, „Arsenał Poznański”, 1996, nr 17.

⁸² H. Odrowąż-Szukiewicz, *Świadkowie wydarzeń 1918–1922. Archiwalia mogił żołnierzy na Powązkach Wojskowych*, Warszawa 1990.

⁸³ „Fachowej i politycznej”.

⁸⁴ T. Schramm, *Francuskie misje wojskowe w państwach Europy środkowej 1919–1938*, Poznań 1987.

⁸⁵ W XI 1918 r. do ewentualnych działań bojowych można było użyć zaledwie około 15 000 żołnierzy.

⁸⁶ *Materiały VI międzynarodowego sympozjum biografistyki polonijnej...*; *Między irredentą a kolaboracją...*

Ponadto rozbudowę Wojska Polskiego utrudniał fakt, że żadna z polskich formacji wojskowych, jakie istniały podczas I wojny światowej, nie wykształciła dostatecznie licznych kadr ludzkich niezbędnych do budowy silnej armii. Wskutek tego żadna z tych formacji nie mogła wykonać zadania samodzielnie. Często więc w jednym oddziale trzeba było łączyć ze sobą różne elementy, czasami nawet bardzo przeciwstawne.

Stan taki powodował, że w pułkach (głównie jazdy) powstawały antagonizmy, które w przyszłości, w pewnym stopniu, utrudniały tworzenie wielkich jednostek piechoty i kawalerii. Oficerowie legionowi często z nieufnością patrzyli bowiem na oficerów pochodzących z byłych armii zaborczych, szczególnie na tych, do końca pozostających w ich szeregach. Wielu z nich w toku długoletniej służby w obcych armiach uległo w mniejszym lub większym stopniu wynarodowieniu, o czym świadczyła niekiedy bardzo słaba znajomość języka polskiego. Pewne animozje istniały również pomiędzy oficerami i podoficerami z dawnych armii austro-węgierskiej i rosyjskiej. Zjawiska te nie ułatwiały procesu rozbudowy Wojska Polskiego. Pamiętać też trzeba, że w 1919 r. w jego skład weszły również formacje Armii Polskiej we Francji oraz, o czym niżej, oddziały i wielkie jednostki Wojsk Wielkopolskich, co przynajmniej przejściowo dodatkowo pogłębiło dotychczasowe różnice⁸⁷. Nie wolno też zapominać o różnicy poszczególnych zasygnalizowanych tutaj grup w poglądach na kwestie taktyczne i operacyjne⁸⁸.

Stąd też ogromna była wówczas rola późniejszego Pierwszego Marszałka Polski⁸⁹ Józefa Piłsudskiego. Był on jedyną postacią posiadającą na tyle poważny autorytet, że dobrowolnie podporządkowała się mu zdecydowana większość generałów i oficerów pochodzących ze wszystkich armii zaborczych i polskich formacji wojskowych z lat I wojny światowej⁹⁰.

⁸⁷ Zauważyć należy bowiem, że w Wojskach Wielkopolskich istniał pewien antagonizm pomiędzy oficerami z byłej cesarskiej armii niemieckiej a oficerami pochodzącymi z dawnej armii rosyjskiej. A. Smoliński, *Stosunki w korpusie oficerskim Wojsk Wielkopolskich w pierwszej połowie 1919 roku w świetle raportu porucznika Wojciecha Mycielskiego*, [w:] *Militaria pomorskie. Zbiór studiów*, t. II, red. M. Giętkowski, L. Nadolski, A. Smoliński, Bydgoszcz 2011; idem, *Sytuacja w korpusie oficerskim Wojsk Wielkopolskich w pierwszej połowie 1919 r. w świetle raportu porucznika Wojciecha Mycielskiego. Przyczynek do wojskowych i politycznych dziejów Powstania Wielkopolskiego*, [w:] *Górny Śląsk i Wielkopolska w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Wybrane aspekty z dziejów polityki i edukacji*, red. J. Durka, Poznań 2012.

⁸⁸ M. Romeyko, *Przed i po maju*, Warszawa 1967; Jast, *Uwagi w sprawie uzupełniającej organizację Armii Polskiej*, Kraków 1921; T. Hołówko, *Oficer polski*, Warszawa 1921; J. Rzepecki, *Rodowód wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998; F. Kusiak, *Życie codzienne oficerów II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1992; B. Kruszyński, *Kariery oficerów w II Rzeczypospolitej*, Poznań 2011.

⁸⁹ Tak brzmiała oficjalna, ustalona przez Sejm RP tytułatura Józefa Piłsudskiego.

⁹⁰ Podobnie było również w przypadku cywilnej części społeczeństwa polskiego. P. Cichoracki, *„Z nami jest On”. Kult Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wojsku Polskim w latach 1926–1939*, Wrocław 2001; idem, *Legenda i polityka. Kształtowanie się wizerunku Marszałka Józefa Piłsudskiego w świadomości zbiorowej społeczeństwa polskiego w latach 1918–1939*, Kraków 2005;

Zasygnalizowane powyżej emocje i animozje zaczęły opadać dopiero po zakończonej zwycięstwem wojnie polsko-sowieckiej. Następnie do zniwelowania wspomnianych różnic przyczyniło się także rodzime szkolnictwo wojskowe, które już w niepodległej Polsce w jednolity sposób poczęło kształcić własne kadry dowódcze⁹¹. Podobnie stało się też z poglądami oficerów dotyczącymi taktyki oraz zasad sztuki operacyjnej⁹². W sposób szczególny do ich ujednoczenia przyczyniła się działalność Wyższej Szkoły Wojennej. Kształceni w jej murach, najpierw oficerowie Sztabu Generalnego, a potem oficerowie dyplomowani, szybko stali się bowiem elitą polskich sił zbrojnych⁹³.

W końcu 1918 r. oraz na początku roku następnego kolejny rezerwuar sił, których można było użyć do budowy armii, stanowiły szeregi konspiracyjnej dotychczas Polskiej Organizacji Wojskowej. Już w listopadzie i grudniu 1918 r. ich mobilizacja spowodowała powiększenie wojska o około 20 000 ochotników⁹⁴.

H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego i jego znaczenie dla państwa polskiego 1926–1939*, Warszawa 2008; *Idea i czyn Józefa Piłsudskiego*, red. W. Sieroszewski, Warszawa 1934; J. Cisek, *Józef Piłsudski w Krakowie*, Kraków 2003.

⁹¹ *Rocznik pamiątkowy Szkoły Podchorążych Rezerwy Artylerii we Włodzimierzu*, Włodzimierz Wołyński 1930; *Szkoła Podchorążych Piechoty. Księga pamiątkowa 1830 – 29 XI 1930. Szkice z dziejów szkół piechoty polskiej*, Ostrowo-Komorowo 1930; S. Rutkowski, *Zarys dziejów polskiego szkolnictwa wojskowego*, Warszawa 1970; E. Tomczak, K. Wyszyński, H. Ponichtera, *Oficerska Szkoła Artylerii w Toruniu 1923–1992. Zarys dziejów. Tradycje, historia, współczesność*, Toruń 1992; Z. Gnat-Wieteska, *Podchorążowie artylerii konnej i weterynarii z Włodzimierza Wołyńskiego*, Pruszków 1996; R. Szubański, *Szkoła Podchorążych Broni Pancernych 1936–1939*, Pruszków 1993; R. Tomaszewski *Odbudowa polskiego szkolnictwa wojskowego 1908–1923. (Geneza. Koncepcje. Struktury. Rozwój)*, Toruń 1997; Z. Moszumański, Z. Kozak, *Wojenne szkoły dla oficerów artylerii (1914–1921)*, Pruszków b.r.w.; J. Łukasiak, *Wołyńska Szkoła Podchorążych Rezerwy Artylerii im. Marcina Kątskiego*, Pruszków 2000; idem, *Szkoła Podchorążych Artylerii w Toruniu 1923–1939*, Pruszków 2000; T. Piórkowski, *Artylerzyści z cenzurem. Mazowiecka Szkoła Podchorążych Rezerwy Artylerii im. Gen. Józefa Bema w Zambrowie (1937–1939)*, Pruszków 2003; Z. Moszumański, *Centra wyszkolenia obrony przeciwlotniczej (1921–1939)*, Pruszków 2003; T. Wójcik, *Kształcenie oficerów zawodowych kawalerii Wojska Polskiego w latach 1919–1939*, Wrocław 2008; L. Kukawski, J. S. Tym, T. Wójcik, *Kawalerska Alma Mater w Grudziądzu 1920–1939. Zarys dziejów*, Grudziądz 2008; W. Wołk-Jezińska, *Wołyńska i Mazowiecka Szkoły Podchorążych Rezerwy Artylerii*, Wrocław 2010; A. Niewęgłowska, L. Wyszczelski, *Szkolnictwo wojskowe kadry zawodowej w Polsce do 1939 roku*, Oświęcim 2014.

⁹² J. Sopotnicki, *Kampania polsko-ukraińska. Doświadczenia operacyjne i bojowe*, Lwów 1921; J. Załuska, *Taktyka*, Oświęcim 2013 (wydanie I: Bydgoszcz 1923); K. Drucki-Lubecki, Z. Grabowski, *Taktyka kawalerii*, Oświęcim 2014 (wydanie I: Warszawa 1936); S. Feret, *Polska sztuka wojenna 1918–1939*, Warszawa 1972; L. Wyszczelski, *Polska myśl wojskowa 1914–1939*, Warszawa 1988; idem, *Polska sztuka wojenna w latach 1918–1921*, Toruń 2004; A. Polak, *Wybrane zagadnienia teorii polskiej sztuki wojennej 1918–1939*, Warszawa 2006; J. S. Tym, *Kawaleria w operacji i w walce. Koncepcje użycia i wyszkolenie kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1921–1939*, Warszawa 2006.

⁹³ *W 50-lecie powstania Wyższej Szkoły Wojennej w Warszawie*, oprac. W. Chocianowicz, Londyn 1969; P. Stawecki, *Oficerowie dyplomowani wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997.

⁹⁴ Ponoć do początku 1919 r. organizacja ta dostarczyła Wojsku Polskiemu „kilkadziesiąt tysięcy ochotników”. T. Natęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Wrocław–Warszawa–Kraków–

Wszystkie wymienione powyżej czynniki oraz trudności, a także inspirowane wtenczas w kraju przez rodzimych komunistów niepokoje społeczne⁹⁵, spowodowały, że Wódz Naczelny Józef Piłsudski zdecydował się na czasową rezygnację z przymusowego poboru i zaakceptował ochotniczy sposób formowania Wojska Polskiego. Ten etap tworzenia armii trwał do marca 1919 r., choć i potem nie zrezygnowano z takiego sposobu uzupełniania jej szeregów. W efekcie, do 1 marca 1919 r. do Wojska Polskiego wstąpiło 55 880 ochotników⁹⁶.

Jednocześnie na ograniczonych obszarach, jak chociażby we Lwowie i w Galicji, na mocy postanowień lokalnych władz dzielnicowych wprowadzano pobór⁹⁷. Poza tym już w styczniu 1919 r. poddano mu także niektóre roczniki poborowych, co wywoływało narastające okresowo przypadki niezgodnego z prawem unikania służby wojskowej. Sytuacja taka, co jest rzeczą oczywistą, trwała również po wprowadzeniu niemal na całym terenie Rzeczypospolitej Polskiej poboru przymusowego opartego o powszechny obowiązek służby wojskowej. Najwięcej mężczyzn uchylających się od służby wojskowej było na wsi. Działo się tak zarówno w 1919 jak i w 1920 r., choć inwazja Armii Czerwonej na ziemie etnicznie polskie i powszechny wzrost postaw patriotycznych znacznie zmniejszyły skalę tego zjawiska⁹⁸.

Eskalacja konfliktów Rzeczypospolitej Polskiej o granice z początku 1919 r., spowodowała konieczność przyspieszenia procesu tworzenia i rozbudowy Wojska Polskiego. Stąd też w marcu jego liczebność osiągnęła 100 000 oficerów

Gdańsk–Łódź 1984; B. Umińska, *Polska Organizacja Wojskowa w Obwodzie Ciechanowskim*, Ciechanów 2001.

⁹⁵ *KPP w obronie niepodległości Polski...*; M. M. Drozdowski, *Warszawa w obronie Rzeczypospolitej. Czerwiec – sierpień 1920*, Warszawa 1993.

⁹⁶ Największy procent ochotników, głównie młodzieży, skupiały formacje jazdy oraz artylerii konnej. Szczególnie ta pierwsza uważana wtedy była za broń narodową. W latach 1918–1920 funkcjonowało entuzjastyczne podejście do kawalerii, co powodowało, że jej oddziały formowały się spontanicznie. A. Smoliński, *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r...*

⁹⁷ Z. Lasocki, op. cit.; A. Smoliński, *Formowanie oddziałów jazdy przez Komendę Wojsk Polskich w Krakowie oraz przez Naczelną Komendę Obrony Lwowa w końcu 1918 i na początku 1919 roku*, „Studia Historyczne”, 2003, z. 1; M. Przeniosło, op. cit.

⁹⁸ J. Odziemkowski, *Wiś i armia w II Rzeczypospolitej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988; idem, *Armia i społeczeństwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996; J. Szczepański, *Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa–Pułtusk 1995; idem, *Wojna 1920 roku w Ostrołęckiem*, Warszawa–Ostrołęka–Pułtusk 1997; idem, *Spółczesność Polski w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku*, Warszawa–Pułtusk 2000; M. B. Markowski, *Spółczesność województwa kieleckiego wobec wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920 roku*, Kielce 1998; *Spółczesność polskie w dobie I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku*, red. R. Kołodziejczyk, Kielce 2001; R. Ostafiński-Bodler, *Sądy wojskowe w Polskich Siłach Zbrojnych i ich kompetencje w sprawach karnych 1914–2002*, Toruń 2002; L. Kania, *W cieniu Orłąt Lwowskich. Polskie sądy wojskowe, kontrwywiad i służby policyjne w bitwie o Lwów 1918–1919*, Zielona Góra 2008; idem, *Od Orłąt Lwowskich do Ostrej Bramy. Szkice z dziejów wojskowego wymiaru sprawiedliwości i posłuszeństwa rozkazowi w dawnym Wojsku Polskim*, Sulechów 2008.

i szeregowych oraz urzędników wojskowych. Na początku stycznia tego roku rozpoczęła się bowiem niewypowiedziana wojna polsko-sowiecka. 23 stycznia rozgorzał z kolei krótkotrwały, choć krwawy, konflikt zbrojny z Czechosłowacją o Śląsk Cieszyński. Walki trwały do 30 stycznia, a ostateczny kres położył im rozejm zawarty 3 lutego. W ich wyniku oraz wskutek późniejszych wydarzeń, które miały miejsce latem 1920 r., Rzeczpospolita Polska straciła jednak to sporne terytorium⁹⁹.

Jednakże najważniejszym oraz jednocześnie najtrudniejszym wyzwaniem dla państwa polskiego i jego armii, była wspomniana już wcześniej wojna z sowiecką Rosją, która mogła zniszczyć jego świeżo odzyskaną niepodległość. Był to także najdłuższy i najbardziej wyczerpujący etap polskich wojen „o niepodległość i granice”, w których w latach 1918–1920–1921 uczestniczyło odrodzone Wojsko Polskie. Angażował on największą część posiadanych przez nie sił i środków. W sensie dosłownym była to bowiem „wojna o wszystko”.

Nie wolno też zapominać o walkach z wojskami Armii Czynnej Ukraińskiej Republiki Ludowej toczonych w 1919 r., a także o tym, że w kwietniu 1920 r. stały się one polskim sojusznikiem w walce z Robotniczo-Chłopską Armią Czerwoną¹⁰⁰. Ponadto, w 1919 r. następowała także eskalacja niemal bratobójczego konfliktu polsko-litewskiego o Wilno i Wileńszczyznę oraz o Suwalszczyznę, które ostatecznie znalazły się jednak w składzie państwa polskiego¹⁰¹.

Kolejnym wydarzeniem mającym istotny wpływ na kształt odrodzonego państwa i Wojska Polskiego było zakończone sukcesem Powstanie Wielkopolskie, które wybuchło w Poznaniu 27 grudnia 1918 r. i szybko, poza Śląskiem i Pomorzem, ogarnęło sporą część zaboru pruskiego¹⁰². Na czele tego zrywu narodo-

⁹⁹ F. Latinik, *Walka o Śląsk Cieszyński w r. 1919*, Cieszyn 1934; F. Szymiczek, *Walka o Śląsk Cieszyński w latach 1914–1920*, Komorów 2010 (wydanie I: Katowice 1938); J. Wiechowski, *Spór o Zaolzie 1918–1920 i 1938*, Warszawa 1990; M. K. Kamiński, *Konflikt polsko-czeski 1918–1921*, Warszawa 2001.

¹⁰⁰ Z. Karpus, *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920*, Toruń 1999; J. Legieć, *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej 1920 roku*, Toruń 2002; a także, choć z pewnymi zastrzeżeniami: S. Szajdak, *Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku*, Warszawa 2005; *Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918–1920*, red. T. Krząstek, Warszawa 2009.

¹⁰¹ J. Smoleński, *Walki polsko-litewskie na Suwalszczyźnie we wrześniu 1920 r.*, Warszawa 1938; P. Lossowski, *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*, Warszawa 1996; G. Łukomski, *Wojna domowa. P dziejów konfliktu polsko-litewskiego 1918–1920*, Warszawa 1997; S. Buchowski, *Konflikt polsko-litewski o Ziemię Sejneńsko-Suwalską w latach 1918–1920*, Sejny 2009.

¹⁰² Obszerniej vide: A. Czubiński, Z. Grot, B. Miśkiewicz, *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919. Zarys dziejów*, Warszawa–Poznań 1983; G. Łukomski, B. Polak, *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919. Działania bojowe – aspekty polityczne – kalendarium*, Koszalin–Warszawa 1995; M. Rezler, *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919. Spojrzenie po 90 latach*, Poznań 2008; *Walki Powstania Wielkopolskiego 1918–1919*, red. B. Polak, M. Rezler, Koszalin 2010.

wego początkowo stanął pochodzący z armii niemieckiej kapitan Stanisław Taczak¹⁰³. Natomiast polityczne zwierzchnictwo nad powstaniem znajdowało się w rękach Naczelnej Rady Ludowej i wyłonionego spośród jej członków Komisarjatu. W styczniu 1919 r. na czele Dowództwa Głównego, a tym samym sił powstańczych, stanął jednak wspomniany już wcześniej generał Józef Dowbor-Muśnicki. Pod jego kierownictwem przystąpiono wtenczas do formowania regularnych Wojsk Wielkopolskich, opartych o przymusowy pobór oraz miejscowe zasoby ekonomiczne i zdobyty na Niemczech materiał wojenny. Podkreślić należy, że tworzące je oddziały, jak na ówczesne polskie realia i możliwości, były bardzo dobrze zorganizowane oraz uzbrojone i zaopatrzone. W połączeniu z wysokim morale i dobrym wyszkoleniem powodowało to, że wojska te posiadały dużą wartość bojową¹⁰⁴. W szczytowym okresie swego rozwoju, czyli latem 1919 r., wraz ze Strażą Ludową i Obroną Krajową, służyło w nich w sumie około 120 000 mężczyzn. Z tego blisko 72 000 żołnierzy było gotowych do natychmiastowego wymarszu na front przeciw sowieckiej Rosji¹⁰⁵. Natomiast na przełomie października i listopada Wojska Wielkopolskie liczyły około 94 000 oficerów, podoficerów i szeregowców¹⁰⁶.

Dzięki podjętemu wówczas wysiłkowi organizacyjnemu oraz w efekcie interwencji zwycięskich mocarstw i zawarcia 16 lutego 1919 r. w Trewirze rozejmu z Niemcami, wojskom powstańczym udało się utrzymać w swoich rękach praktycznie cały objęty powstaniem obszar.

Jednocześnie już od maja tego roku trwał proces jednoczenia Wojsk Wielkopolskich z krajowym Wojskiem Polskim. Formalnie zakończył się on w grudniu 1919 r., choć w rzeczywistości przeciągnął się jeszcze na pierwsze tygodnie roku następnego i ostatecznie zakończył się wiosną roku 1920. W wyniku tego w skład odrodzonego Wojska Polskiego, poza drobniejszymi formacjami, weszły wówczas 3 dywizje strzelców wielkopolskich (piechoty) i Dywizja Strzelców Pomorskich¹⁰⁷, po 4 pułki strzel-

¹⁰³ B. Polak, *General Stanisław Taczak 1874–1960*, Koszalin 1998.

¹⁰⁴ Szerzej o tych kwestiach, w tym także o poziomie dyscypliny i przestępczości w Wojskach Wielkopolskich: A. Smoliński, *Morale Wojsk Wielkopolskich w świetle rozkazów dziennych Dowództwa Głównego Sił Zbrojnych byłego Zaboru Pruskiego z lat 1918–1919*, [w:] *Powstanie Wielkopolskie. Wybrane aspekty z perspektywy 90 lat*, red. J. Karwat, Poznań 2008; idem, *Morale i dyscyplina Wojsk Wielkopolskich w latach 1918–1919. Przyczynek do dziejów Powstania Wielkopolskiego*, Toruń 2009.

¹⁰⁵ Warto tutaj podkreślić, iż stanowiło to 16% ogółu ludności obszaru objętego powstaniem, co było największym współczynnikiem zdolności mobilizacyjnej na całym terytorium podległym wówczas polskiemu władzom politycznym. Jednocześnie liczba ta stanowiła blisko 1/5 całości sił wojskowych odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej.

¹⁰⁶ Bez Straży Ludowej i Obrony Krajowej stanowiło to wtedy już tylko 7,7% ogółu ludności terenów objętych powstaniem oraz 1/6 całości ówczesnego Wojska Polskiego.

¹⁰⁷ Dywizja ta znajdowała się jednak wtenczas w fazie organizacji, a 3 podległe jej pułki rozpoczyna-

ców¹⁰⁸ i pułk artylerii polowej każda¹⁰⁹, 2 rezerwowe pułki piechoty¹¹⁰, brygada jazdy złożona z 3 pułków ułanów wielkopolskich i dywizjonu artylerii konnej¹¹¹, 18. Pułk

ly dopiero formowanie. Podobnie było wówczas także z jej artylerią. *16 Dywizja. Jej powstanie, organizacja i udział w walkach. W 10-cioletnią rocznicę istnienia 1919–1929*, Grudziądz 1929; A. Tomaszewski, *Zarys historii wojennej 63-go Toruńskiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929; K. Rogaczewski, op. cit.; L. Proskurnicki, *Zarys historii wojennej 65-go Starogardzkiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929; W. Jankiewicz, *Zarys historii wojennej 66-go Kaszubskiego Pułku Piechoty im. Marszałka J. Piłsudskiego*, Warszawa 1929; M. Wiśniewski, *Zarys historii wojennej 16-go Pułku Artylerii Polowej*, Warszawa 1929; J. Krzyś, *64 Pomorski Pułk Strzelców Murmańskich...*; idem, *65 Starogardzki Pułk Piechoty*, Pruszków 1994; S. Krasucki, *Sześćdziesiąty Szósty Kaszubski*, Chełmno 1998.

¹⁰⁸ S. Jasionek, *Zarys historii wojennej 55-go Poznańskiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1928; S. Siuda, *Zarys historii wojennej 56-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1928; L. Karczewski, *Zarys historii wojennej 57-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1928; J. Łapiński, *Zarys historii wojennej 58-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1928; J. Filary, *Zarys historii wojennej 69-go Pułku Piechoty*, Warszawa 1928; F. Nowicki, *Zarys historii wojennej 59-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1929; W. Rupniewski, *Zarys historii wojennej 61-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1929; L. Radwański, *Zarys historii wojennej 62-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1929; S. Konieczny, *Zarys historii wojennej 67-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1929; K. Plasota, *Zarys historii wojennej 68-go Pułku Piechoty*, Warszawa 1929; J. Englicht, *Zarys historii wojennej 70-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1929; B. Smoleń, *Zarys historii wojennej 60-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1930; P. Bauer, B. Polak, *55 Poznański Pułk Piechoty w obronie ojczyzny we wrześniu 1939 roku*, Leszno 1979; J. Wultański, *67 Pułk Piechoty*, Warszawa 1992; A. Korsak, *56 Pułk Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1991; P. Bauer, *55 Poznański Pułk Piechoty*, Warszawa 1991; idem, *69 Pułk Piechoty*, Pruszków 1997; P. Dymek, *59 Pułk Piechoty Wielkopolskiej*, Pruszków 2014.

¹⁰⁹ S. Uziębło, *Zarys historii wojennej 14-go Pułku Artylerii Polowej Wielkopolskiej*, Warszawa 1928; L. Panufnik, *Zarys historii wojennej 15-go Pułku Artylerii Polowej Wielkopolskiej*, Warszawa 1929; B. Styło, *Zarys historii wojennej 17-go Pułku Artylerii Polowej*, Warszawa 1929; P. Zarzycki, *15 Wielkopolski Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 2000; P. Dymek, *14 Wielkopolski Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 2012.

¹¹⁰ W ramach Wojsk Wielkopolskich były to 1. Pułk Rezerwowy (późniejszy 155. Pułk Piechoty Wielkopolskiej) oraz 1. Pułk Obrony Krajowej przemianowany następnie na 2. Pułk Rezerwowy (późniejszy 159. Pułk Piechoty Wielkopolskiej). T. Przyjemski, *Zarys historii wojennej 73-go Pułku Piechoty*, Warszawa 1929; A. P. Bożejko, *Zarys historii wojennej 74-go Górnśląskiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929; L. Szostek, *73 Pułk Piechoty*, Pruszków 2002; P. Dymek, *74 Górnśląski Pułk Piechoty*, Pruszków 2014.

¹¹¹ J. Antropow, *Zarys historii wojennej 7-go Dywizjonu Artylerii Konnej Wielkopolskiej*, Warszawa 1928; J. Czarnecki, *Zarys historii wojennej 15-go Pułku Ułanów Poznańskich*, Warszawa 1929; K. Kosiarski, *Zarys historii wojennej 16-go Pułku Ułanów*, Warszawa 1929; J. Wasiutyński, *Zarys historii wojennej 17-go Pułku Ułanów Gnieźnieńskich*, Warszawa 1929; M. Kłopotowski, J. Dobiecki, *Zarys historii wojennej 18-go Pułku Ułanów Pomorskich*, Warszawa 1929; *Dzieje 15 Pułku Ułanów Poznańskich (1 Pułku Ułanów Wielkopolskich)*, red. A. Zaremba, Londyn 1962; A. Smoliński, *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r...*; idem, *1 Pułk Ułanów Wielkopolskich (1918–1919) od powstania do odejścia na front wschodni*, „PHW”, 2006, nr 3; idem, *Formowanie i organizacja artylerii konnej Wojska Polskiego w okresie od listopada 1918 roku do czerwca roku 1919*, [w:] *Wśród dymu i ognia. Studia i materiały do dziejów artylerii polskiej i obcej*, t. I, red. A. Smoliński, Oświęcim 2014; S. Krasucki, *16 Pułk Ułanów Wielkopolskich im. Gen. Gustawa Orlicz-Dreszera*, Pruszków 1992; P. Bauer, *17 Pułk Ułanów Wielkopolskich im. Króla Bolesława Chrobrego*, Pruszków 1994; P. Zarzycki, *7 Wielkopolski Dywizjon Artylerii*

Ułanów Pomorskich¹¹², 3 pułki artylerii ciężkiej¹¹³, 2 zapasowe dywizjony i szkoła podoficerska artylerii, 4 bojowe eskadry lotnicze i Stacja Lotnicza w Ławicy¹¹⁴, a także oddziały wojsk technicznych, liczne formacje zapasowe i sanitarne¹¹⁵.

W wyniku tego, formacje pochodzące z dawnych Wojsk Wielkopolskich stały się niezwykle istotnym komponentem odrodzonego Wojska Polskiego oraz ważnym nurtem jego późniejszej tradycji. Tym samym Wielkopolska wniosła trwałe i trudne do przecenienia wkład w wysiłek militarny ówczesnej Rzeczypospolitej Polskiej¹¹⁶.

Ostatecznym sukcesem, pomimo wcześniejszej dwukrotnej porażki¹¹⁷, zakończyło się także III powstanie śląskie¹¹⁸. W jego wyniku latem 1922 r. w składzie państwa polskiego znalazła się przeważająca i najwartościowsza gospodarczo część Górnego Śląska¹¹⁹. Zajęcie terenów ze znajdującymi się na nich kopalniami i przemysłem ciężkim, znacząco wzmocniło potencjał ekonomiczny i militarny odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej¹²⁰. Akt ten kończył okres naszej historii, który przez rodzimą historiografię sprzed 1939 r. często był określany latami „wojen o niepodległość i granice”¹²¹.

Konnej, Pruszków 2002; P. Dymek, *15 Pułk Ułanów Poznańskich*, Pruszków 2014.

¹¹² Początkowo w ramach Wojsk Wielkopolskich oddział ten formował się jako 4. Pułk Ułanów Nadwiślańskich. M. Kłopotowski, J. Dobiecki, *Zarys historii wojennej 18-go Pułku Ułanów Pomorskich*, Warszawa 1929; W. Błaszczyk, *18 Pułk Ułanów*, Pruszków 1996; A. Smoliński, *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r...*

¹¹³ Pod koniec VI 1919 r., bez późniejszego 3. pułku artylerii ciężkiej, w ramach Wojsk Wielkopolskich sformowano w sumie 22 baterie artylerii lekkiej, 3 baterie konne oraz 14 baterii artylerii ciężkiej. Obszerniej vide chociażby: J. Gintel, *Zarys historii wojennej 2-go Pułku Artylerii Ciężkiej*, Warszawa 1929; A. Andzaurow, *Zarys historii wojennej 9-go Pułku Artylerii Ciężkiej*, Warszawa 1929; A. Szczepański, *9 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1998.

¹¹⁴ K. Hoff, *Skrzydła Niepodległej. O wielkopolskim lotnictwie w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, Poznań 2005.

¹¹⁵ W. Mańkowski, *Zarys historii wojennej 7-go Pułku Saperów Wielkopolskich*, Warszawa 1934; *Powstanie Wielkopolskie 1918/1919 (artykuły i przyczynki)*, red. B. Polak, Kościan 1975; B. Polak, *Wojsko Wielkopolskie 1918-1920*, Koszalin 1990; R. Łoś, *Artyleria polska 1914-1939...*; P. Dymek, *7 Batalion Saperów*, Pruszków 2013.

¹¹⁶ W. Lewandowski, *Udział Wielkopolski w odbudowie Rzeczypospolitej w latach 1918-1919*, Poznań 1939.

¹¹⁷ W. Dąbrowski, *Górny Śląsk w walce o zjednoczenie z Polską (Źródła i dokumenty z lat 1918-1922)*, Katowice 1923; *Encyklopedia powstań śląskich*, Opole 1982.

¹¹⁸ J. Jędruszczak, *Polityka polska w sprawie Górnego Śląska 1918-1922*, Warszawa 1958; idem, *Powstania śląskie*, Katowice 1972; W. Ryżewski, *Powstania śląskie 1919-1921*, Warszawa 1966; W. Zieliński, *Powstania śląskie. Zarys działań bojowych*, Warszawa 1971; J. Ludyga-Laskowski, *Zarys historii trzech powstań śląskich 1919-1920-1921*, Warszawa-Wrocław 1973.

¹¹⁹ M. Wroński, R. F. Stolarski, *Udział Wojska Polskiego w uroczystościach objęcia części Górnego Śląska w 1922 roku*, Tarnowskie Góry 1997.

¹²⁰ A. Obersztyn, J. Jaros, *Przemysł górnośląski w organizmie gospodarczym II Rzeczypospolitej. Ekonomiczne aspekty integracji*, [w:] *Ziemie śląskie w granicach II Rzeczypospolitej. Programy integracyjne*, red. F. Serafin, Katowice 1985.

¹²¹ J. Cygan, W. J. Wysocki, *Niepodległość była nagrodą...*

Po raz kolejny należy też wspomnieć o roli kobiet w ówczesnym polskim wysiłku militarnym. Obok mężczyzn również one ochotniczo zaciągały się bowiem w szeregi Wojska Polskiego, tworząc własną formację zbrojną, jaką była Ochotnicza Legia Kobiet. Część z nich, jak to miało miejsce chociażby we Lwowie, wzięła również udział w działaniach zbrojnych. Poza tym w dalszym ciągu, przynajmniej w latach 1918–1919, dość ważna była rola kobiet w służbie wywiadowczo-informacyjnej i kurierskiej – także na terenach opanowanych przez Sowietów. Jednocześnie nie zabrakło ich w wojskowych szpitalach¹²².

Węzłowe problemy oraz stan badań dziejów Wojska Polskiego z lat 1921–1926

Dzieje Wojska Polskiego okresu międzywojennego można podzielić na 3 wyraźne okresy. Pierwszy rozpoczął się wraz z zakończeniem przejścia polskich sił zbrojnych na stopę pokojową w 1921 r. i trwał do roku 1926. Kolejny etap zaczął się po zamachu majowym w 1926 r. i zakończył się w momencie śmierci 12 maja 1935 r. Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego. Ostatni okres obejmował zaś lata 1935–1939¹²³.

W wyniku zawarcia 18 marca 1921 r. w Rydze traktatu pokojowego z sowiecką Rosją i sowiecką Ukrainą zakończyła się ostatecznie zwycięska dla Polski wojna polsko-sowiecka¹²⁴. Rozpoczął się proces demobilizacji Wojska Polskiego, którego liczebność jesienią 1920 r. osiągnęła blisko 1 000 000 żołnierzy¹²⁵. Proces ten toczył się pomimo nierozwiązanej kwestii konfliktu z Republiką Litewską oraz dalszych losów zamieszkałej przez Polaków Litwy Środkowej. Rozstrzygnięcie tego ostatniego problemu nastąpiło na mocy uchwały Sejmu Wileńskiego z 20 lutego 1922 r. o przyłączeniu Litwy Środkowej do Rzeczypospolitej Polskiej¹²⁶. Po ratyfikacji tego

¹²² *Służba ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918...*; W. Kiedrzyńska, *Zarys historii wojennej O.L.K. (Ochotnicza Legia Kobiet)*, Warszawa 1931; A. Cieślakowa, *Ochotnicza Legia Kobiet 1918–1922*, Warszawa 1998; J. Dufurat, *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej...*; S. Jankowski, *Dziewczęta w maciejówkach...*

¹²³ *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939...*

¹²⁴ J. Kumaniecki, *Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza – rokowania – traktat – komisje mieszane*, Warszawa 1985; J. Borzęcki, *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, Warszawa 2012.

¹²⁵ Na dzień 12 X 1920 r. w Wojsku Polskim, w stanie żywnościowym, odnotowano 1 092 000 żołnierzy. Pamiętać jednak należy, iż liczba ta obejmowała także jeńców żywionych przez wojsko oraz rodziny oficerów i cywilnych robotników pracujących na rzecz sił zbrojnych, czyli w sumie około 122 000 ludzi. Ponadto wliczono do niej także oddziały sojusznicze, mianowicie ukraińskie, rosyjskie i białoruskie, których stan w chwili zawieszenia broni przekraczał 50 000 ludzi. Tak więc rzeczywisty stan Wojska Polskiego wynosił około 920 000 oficerów, podoficerów i szeregowców. Z tego na obszarze frontowym przebywało wówczas tylko 399 569 żołnierzy. E. Krawczyk, *Demobilizacja i pokojowa organizacja Wojska Polskiego w latach 1920–1921*, Warszawa 1971; L. Wyszczelski, *Wojsko Polskie w latach 1918–1921*, Warszawa 2006.

¹²⁶ B. Kolarz, *Ustrój Litwy Środkowej w latach 1920–1922*, Gdańsk 2004.

aktu w dniu 24 marca oraz zawarciu odpowiedniej umowy przez przedstawicieli Sejmu Wileńskiego z rządem polskim przez urzędujący w Warszawie Sejm Ustawodawczy, zakończył się okres „wojen o niepodległość i granice”.

Na ostateczny zasięg terytorialny Rzeczypospolitej Polskiej miało wpływ kilka czynników. Przede wszystkim przyczyniły się do tego konflikty z sąsiadami oraz powstania omówione powyżej. Kolejnymi czynnikami był Traktat Wersalski zawarty 28 czerwca 1919 r. oraz przegrane na rzecz Niemiec plebiscyty na Warmii i Mazurach. W 1921 r. powierzchnia Polski wynosiła 388 600 km², a po zmianach, które miały miejsce w 1938 r.¹²⁷ wzrosła do 389 700 km². Natomiast według spisu powszechnego z 1921 r. jej ludność obejmowała 27 000 000 mieszkańców. Do 1939 r. ich liczba zwiększyła się do 35 100 000. Niekorzystnie z wojskowego punktu widzenia ukształtowane granice państwa¹²⁸ miały długość całkowitą 5 529 km¹²⁹, z czego granica morska stanowiła zaledwie 140 km, czyli 2,5% całości.

Odrodzone państwo zniszczone poprzez działania wojenne z lat 1914–1920, głównie zaś wskutek rabunkowej gospodarki prowadzonej w latach 1915–1918 przez okupanta niemieckiego i austro-węgierskiego, a następnie w skutek inwazji Armii Czerwonej w 1920 r., znajdowało się w fatalnej sytuacji ekonomicznej. Poza tym stanęło ono także przed koniecznością daleko idących zmian i działań modernizacyjnych mających na celu scalenie trzech odrębnych dotychczas systemów komunikacyjnych – przede wszystkim sieci kolejowych. Ogromnych nakładów i wysiłków wymagały również odbudowa zdewastowanego przemysłu oraz rolnictwa. Od podstaw należało także budować przemysł mogący pracować na potrzeby sił zbrojnych. Po zaborcach nie odziedziczono bowiem żadnych przedsiębiorstw tego typu¹³⁰.

Kolejnym problemem była mało nowoczesna struktura społeczna państwa oraz duża, bo w 1921 r. sięgająca co najmniej 31% ogółu ludności, liczba mniejszo-

¹²⁷ Czyli po zajęciu jesienią 1938 r. dotychczas czeskiego, a od 1919 r. spornego Zaolzia oraz części Spisza i Orawy. *Od Zaolzia po Jaworzynę. Rewindykacje graniczne jesienią 1939 roku. Materiały z seminarium naukowego zorganizowanego w 60. rocznicę powrotu Zaolzia i Jaworzyny do Polski, Nowy Targ, 27 listopada 2003 r.*, red. R. Kowalskiego, Nowy-Targ 2004.

¹²⁸ R. Umiastowski, *Terytorium Polski pod względem wojskowym*, Warszawa 1921; idem, *Geografia wojenna Rzeczypospolitej Polskiej i ziem ościemnych*, Warszawa 1924; Z. Niezbrzycki, *Polesie*, Warszawa 1932.

¹²⁹ Z tego granica z Niemcami liczyła 1912 km (34,5% całości), z sowiecką Rosją 1412 km (25,5% całości), z Czechosłowacją 984 km (17,8% całości). Poza tym Rzeczpospolita Polska graniczyła także z Litwą (507 km granicy), z Rumunią (349 km granicy), z Łotwą (109 km granicy) oraz z Wolnym Miastem Gdańsk (121 km granicy). Po zajęciu w 1938 r. Zaolzia oraz części Spisza i Orawy długość granic wzrosła do 5548 km. *Mały rocznik statystyczny 1938*, Warszawa 1938; H. Dominiczak, *Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów 966–1996*, Warszawa 1997; idem, *Dzieje Kresów i granicy państwa polskiego na Wschodzie od czasów najdawniejszych do roku 1945*, Toruń 2013.

¹³⁰ Z. Landau, J. Tomaszewski, *Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939*, Warszawa 1986; M. Jabłonowski, *Z dziejów gospodarczych Polski lat 1918–1939*, Warszawa 1992.

ści narodowych, z reguły wrogo lub co najwyżej obojętnie nastawionych wobec odrodzonego państwa polskiego¹³¹. Sytuacja ta aż do wybuchu II wojny światowej nie uległa większej zmianie¹³². Poza innymi skutkami, stwarzało to także problemy w rekrutacji żołnierzy i realizacji przez obywateli powszechnego obowiązku służby wojskowej. Mimo to po 1921 r. polskie siły zbrojne, a mianowicie Wojsko Polskie i Marynarka Wojenna¹³³, otrzymały charakter armii narodowej, choć z konieczności rekrutowanej na zasadzie eksterytorialnej¹³⁴.

Demobilizowane w końcu 1920 r. i na początku 1921 r. Wojsko Polskie nadal posiadało poważne braki w uzbrojeniu i wyposażeniu. Na froncie do jego dyspozycji stało wówczas zaledwie 212 775 karabinów powtarzalnych, 4 956 karabinów maszynowych, 1 444 działa artyleryjskie, 140 moździerzy, zaledwie 73 samoloty, 134 samochody pancerne i 1 049 samochodów ciężarowych i osobowych, a także 2 613 różnorodnych kuchni polowych oraz 18 949 konnych wozów taborowych. Kolejne około 213 000 karabinów powtarzalnych i ponad 1 400 karabinów maszynowych oraz około 530 dział znajdowało się wówczas na obszarze krajowym. Poza tym spora część tej bardzo różnorodnej co do typów i wzorów broni oraz wyposażenia była już w tym czasie zużyta – niekiedy nawet znacznie¹³⁵. Ponadto armia

¹³¹ Według nie do końca wiarygodnego spisu powszechnego z 1921 r., liczba Polaków sięgała 18 700 000 mieszkańców, czyli 69% wszystkich obywateli. Natomiast do najliczniejszych mniejszości należeli Ukraińcy (14% ogółu ludności), Żydzi (7,8%, przy czym mniejszość ta liczona według kryterium „wyznania mojżeszowego” obejmowała ponad 10%), Białorusini (3,9% ludności) i Niemcy (3,8%). Pozostały 1% jej obywateli tworzyli mieszkający w Polsce Rosjanie, Litwini i Czesi oraz inni, m.in. mniejszości etnograficzne, jakimi byli wtenczas bardzo życzliwie nastawieni do państwa polskiego i jego armii Tatarzy polscy. *Mały rocznik statystyczny 1935*, Warszawa 1935; P. Borawski, A. Dubiński, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, tradycje*, Warszawa 1986; A. Miśkiewicz, *Tatarzy polscy 1918–1939. Życie społeczno-kulturalne i religijne*, Warszawa 1990; A. Miśkiewicz, J. Kamocki, *Tatarzy Słowiańszczyzną oblaskawieni*, Kraków 2004.

¹³² Według urzędowego spisu przeprowadzonego w 1931 r. na 31 915 800 obywateli RP Polacy stanowili 21 993 400 osób, czyli 68,9% wszystkich mieszkańców, Ukraińcy (wraz z tzw. „Rusinami”) 4 441 600 osób (13,9% całości), Żydzi 2 732 600 osób (8,6%), Białorusini 989 900 osób (3,1%), Niemcy 741 000 osób (2,3%), Rosjanie 138 700 osób (0,4%). Pozostałą grupę liczącą 878 600 osób (czyli 2,8% całości) stanowiły wówczas „inne mniejszości”. *Mały rocznik statystyczny 1939*, Warszawa 1939 oraz: Z. Urbański, *Mniejszości narodowe w Polsce*, Warszawa 1932.

¹³³ W niniejszym studium autor nie będzie się jednak zajmował problematyką Marynarki Wojennej oraz polskiej polityki morskiej, której omówienie wymagałoby oddzielnego studium – na ten temat vide: *Militarne i gospodarcze aspekty polityki morskiej XX wieku. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Akademię Marynarki Wojennej w Gdyni 11 i 12 maja 2000 r.*, red. J. Przybylski, B. Zalewskiego, Gdynia 2001; B. Zalewski, *Polska morska myśl wojskowa 1918–1939*, Toruń 2001.

¹³⁴ T. A. Kowalski, *Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939)*, Toruń 1997; *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 2001.

¹³⁵ A. Konstankiewicz, *Broń strzelecka Wojska Polskiego...*; idem, *Broń strzelecka i sprzęt artyleryjski formacji...*

posiadała także 194 922 konie, z czego 143 362 sztuki na obszarze frontowym¹³⁶.

Przy pomocy takich mocno ograniczonych zasobów materialnych oraz w oparciu o posiadane wtenczas kadry ludzkie należało zorganizować odpowiednie do potrzeb oraz realnych możliwości państwa polskie siły zbrojne na stopie pokojowej.

Ogromnie ważnym czynnikiem determinującym poczynania władz polskich w tej materii była sytuacja polityczna, w jakiej znalazło się ówczesne państwo polskie. Najważniejszym jej elementem była wroga wobec Rzeczypospolitej postawa dwóch jej największych i najsilniejszych sąsiadów – weimarskich Niemiec oraz sowieckiej Rosji. Kraje te dążyły do rewizji polskich granic, a nawet, w razie zaistnienia w Europie sprzyjających ku temu okoliczności politycznych, do kolejnego rozbioru i likwidacji państwa polskiego¹³⁷. Obydwa państwa, pomimo istniejących pomiędzy nimi sprzeczności ideologicznych, prowadziły wobec Polski wrogą politykę i właściwie już od 1920 r. aż do 1933 r., w nieprzerwany sposób ściśle współpracowały w kwestiach ekonomicznych i wojskowych, co budziło poważne zaniepokojenie polskich władz¹³⁸.

¹³⁶ M. Cieplewicz, *Wojsko Polskie w latach 1921–1926. Organizacja, wyposażenie, wyszkolenie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998.

¹³⁷ Późniejszy feldmarszałek Erich von Manstein po latach wspominał: „Szefowie Kierownictwa Wojsk Lądowych słusznie rozszerzyli to porozumienie [układ między RFSRS a Republiką Weimarską zawarty 16 IV 1922 r. oraz towarzyszącą mu umowę z 11 VIII tego roku o odnowieniu stosunków dyplomatycznych i konsularnych – przyp. red. A.S.] na pole kwestii militarnych oraz pielęgnowali tę współpracę w interesie bezpieczeństwa Rzeszy – szczególnie w obliczu aspiracji polskich – w formie militarnego, choć ograniczonego w skali, współdziałania z Armią Czerwoną. Tak samo postępowały inne resorty w dziedzinie gospodarki. W ówczesnej [...] sytuacji politycznej takie poszukiwanie oparcia w leżącym na wschód od Rzeszy mocarstwie [...] było w ogóle jedynym możliwym posunięciem Niemców do czasu podpisania [w 1925 r. – przyp. A.S.] traktatu w Locarno. [...] Po stronie niemieckiej współpraca ta obejmowała możliwość udziału w rozwoju i testowaniu nowych typów broni, po stronie rosyjskiej zaś udział w szkoleniu naszych oficerów Sztabu Generalnego”. E. von Manstein, *Żołnierskie życie. Moja służba w Reichswehrze i Wehrmachcie 1919–1939*, Kraków 2013, s. 121; J. Krasuski, *Stosunki polsko-niemieckie 1919–1932*, Poznań 1975; R. Raack, *Polska i Europa w planach Stalina*, Warszawa 1997; B. Musiał, *Na Zachód po trupie Polski*, Warszawa 2009.

¹³⁸ Dzięki tej współpracy, co jeszcze raz należy podkreślić, przynajmniej do połowy lat 30. XX w., sowieci posiadali dostęp do najnowocześniejszych technologii wojskowych i cywilnych, a Niemcy mogli testować w ZSRS zakazane w Wersalu rodzaje broni. *Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybór dokumentów*, oprac. J. Cisek, Londyn 1991; *Фашистский меч ковался в СССР. Красная Армия и Рейхсвер тайное сотрудничество 1922–1933. Неизвестные документы*, oprac. Ю. Л. Дьяков, Т. С. Бушуева, Moskwa 1992; *Рейхсвер и Красная Армия. Документы из военных архивов Германии и России 1925–1931*, oprac. К. фон Йена, Н. Елисеева, Кобленц 1995; *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku w dokumentach niemieckiej dyplomacji*, oprac. K. Jońca, Wrocław 2002; *СССР–Германия 1933–1941*, red. С. Кудряшов, „Вестник Архива Президента Российской Федерации”, Moskwa 2009; L. Grosfeld, *Polska a stosunki niemiecko-sowieckie 1918–1939*, Warszawa 1988; K. Grünberg, J. Serczyk, *Czwarty rozbiór Polski. Z dziejów stosunków radziecko-niemieckich w okresie międzywojennym*, Warszawa 1990; *Zmowa. IV rozbiór Polski*, oprac. L. Szcześniak, Warszawa 1990; A. Skrzypek, *Nie spełniony sojusz? Stosunki sowiecko-niemieckie*

Tymczasem Rzeczypospolita prowadziła politykę obliczoną na pokojowe współistnienie ze wszystkimi swoimi sąsiadami. Pragnąc zachować całkowitą suwerenność polityczną oraz integralność terytorialną, dążyła do zachowania równowagi i niewiązania się z jednym ze swych wielkich sąsiadów przeciw drugiemu, aby nie zostać wciągniętą do jakiegokolwiek wojny¹³⁹. W Warszawie zdawano też sobie sprawę, z tego że samodzielna walka z którymkolwiek z tych dwóch potencjalnych przeciwników zakończy się dla Polski i jej armii klęską¹⁴⁰. Szczególne zagrożenie niepodległości politycznej i suwerenności terytorialnej, nie bez racji, postrzegano ze strony znacznie silniejszej militarnie od Niemiec¹⁴¹ sowieckiej Rosji, a potem ZSRS¹⁴². Nie mniej

1917–1941, Warszawa 1992; M. Zeidler, *Reichswehr und Rote Armee 1920–1939. Wege und Stationen einer ungewöhnlichen Zusammenarbeit*, München 1993; M. Zgórnjak, *Współpraca wojskowa Niemiec i ZSSR przed agresją 17 września 1939 r. i działania Armii Czerwonej na terytorium II Rzeczypospolitej*, [w:] 17 września 1939. Materiały z ogólnopolskiej konferencji historyków Kraków, 25–26 października 1993, red. H. Batowski, Kraków 1994; С. Горлов, *Совершенно секретно альянс Москва–Берлин 1920–1933 гг. (Военно-политические отношения СССР – Германия)*, Москва 2001; H. Świątek, *Przeciw Abwehrze*, Warszawa 2001; А. Б. Широкоград, *Тевтонский меч и русская броня. Русско-германское военное сотрудничество*, Москва 2003; I. Jędrzejewska, *Współpraca Armii Czerwonej i Reichswehry w latach 1917–1933. Wybrane problemy*, Toruń 2005; W. Erfurth, *Niemiecki Sztab Generalny 1918–1945*, Warszawa 2007.

¹³⁹ M. Kornat, *Polityka równowagi 1934–1939. Polska między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007.

¹⁴⁰ W sposób szczególnie prawda ta zaczęła być widoczna od połowy lat 30. Vide: *Studium planu strategicznego Polski przeciw Niemcom Kutrzeby i Mossora*, oprac. M. Jabłonowski, P. Stawicki, Warszawa 1987; T. Kośmider, *Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921–1926*, Toruń 2001; idem, *Toruński Inspektorat Armii w systemie obronnym państwa polskiego w latach 1921–1939*, Warszawa 2009; W. B. Łach, *Polska północna w systemie obronnym kraju w latach 1918–1926*, Olsztyn 2010.

¹⁴¹ Na temat potencjału bojowego niemieckiej Reichswehry, vide: A. Szymański, *Siły zbrojne Niemiec*, Warszawa 1931; R. Citino, *Ewolucja taktyki Blitzkriegu. Niemcy bronią się przed Polską 1918–1933*, Warszawa 2010; J. Centek, *Reichsheer ery Seeckta (1921–1926)*, Warszawa 2010.

¹⁴² *Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach*, oprac. W. Włodarkiewicz, Warszawa 2005; Stanisław Patek, *Raporty i korespondencja z Moskwy (1927–1932)*, oprac. M. Gmurczyk-Wrońska, Warszawa 2010; *Zjazdy konsulów polskich w ZSRR. Protokoły i referaty 1927–1934*, oprac. E. Kołodziej, M. Mazur, T. Radzik, Lublin 2011; W. Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918–1939*, Warszawa 1994; idem, *Na widencie. II Rzeczypospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005; S. Gregorowicz, M. J. Zacharias, *Polska-Związek Sowiecki. Stosunki polityczne 1925–1939*, Warszawa 1995; W. Włodarkiewicz, *Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939*, Warszawa 2001; idem, *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939*, Warszawa 2002; A. Smoliński, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona oraz sowiecki przemysł wojenny z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, [w:] *Polski wywiad wojskowy 1918–1945*, red. P. Kołakowski, A. Peplowski, Toruń 2006; idem, *Komunikat informacyjny Oddziału II Sztabu Głównego z dnia 15 października 1933 roku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. V, 2008; idem, (A. Смолински) *Образ Красной Армии и СССР в 1921–1939 гг. в документах II Отдела Генерального Штаба Войска Польского*, „Клио”, 2010, nr 3; idem, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania polskiego wywiadu wojskowego – próba oceny efektywności*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku radzieckiego w okresie międzywojennym*, red. J. Gmitruk, W. Włodarkiewicz, Warszawa–Siedlce

ważny był też ideologiczny aspekt tego niebezpieczeństwa¹⁴³. Jednocześnie najgorzszym, zarówno pod względem wojskowym jak i politycznym, ekonomicznym oraz społecznym, scenariuszem dla Polski (przed czym ostrzegał przed śmiercią Marszałek Piłsudski) mogło być wspólne i jednoczesne wystąpienie przeciw niej Niemiec i sowieków, przy równoczesnej bierności sojuszników i państw zachodnich – a więc sytuacja jaka zaistniała 1 i 17 września 1939 r.¹⁴⁴

Nie należy też zapominać o złych i przez długi czas nieuregulowanych stosunkach dyplomatycznych Polski z Republiką Litewską, która mogła poszukiwać skierowanego przeciwko Rzeczypospolitej porozumienia z jednym z jej wielkich sąsiadów¹⁴⁵.

W efekcie prowadzonych w Polsce analiz politycznych i wojskowych zdawano sobie sprawę, że w razie zaistnienia takiej potrzeby polskie siły zbrojne będą musiały działać

2012; idem, *Armia Czerwona na sowieckiej Ukrainie oraz w pozostałych zachodnich okręgach wojskowych ZSRS w latach trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Історичний Архів. Наукові студії”, 2014, nr 12; idem, *Wiedza Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego o stanie organizacyjnym kawalerii i wojsk szybkich RKKa w połowie lat trzydziestych XX wieku*, [w:] *Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni. Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX wieku*, red. J. Wojtkowiak, Poznań 2013.

¹⁴³ Była to kwestia podejmowanych przez sowieków i podległego im Kominternu prób komunizacji ludności ówczesnej Polski, głównie zaś części zamieszkującej ją mniejszości narodowych. W. Śleszyński, *Walka instytucji państwowych z białoruską działalnością dywersyjną 1920–1925*, Białystok 2005; idem, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007; J. Romanek, *Totalitaryzm sowiecki w ocenie polskiej prasy wojskowej lat 1929–1939*, Toruń 2009.

¹⁴⁴ Szerzej vide choćby: R. Szawłowski (K. Liszewski), *Wojna polsko-sowiecka 1939. Tło polityczne, prawnomiędzynarodowe i psychologiczne. Agresja sowiecka i polska obrona. Sowieckie zbrodnie wojenne i przeciw ludzkości oraz zbrodnie ukraińskie*, t. I–II, Warszawa 1995; *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939*, t. I, II, III, oprac. C. Grzelak, S. Jaczyński, E. Kozłowski, Warszawa 1994, 1995, 1996; *Dziennik działań bojowych Frontu Białoruskiego we wrześniu 1939 roku*, oprac. C. Grzelak, Warszawa 1998; *Wrzesień 1939 na Kresach w relacjach*, oprac. C. Grzelak, Warszawa 1999; *3 Armia sowiecka w agresji na Polskę 1939 r. (Dokument sprawozdawczy)*, oprac. C. Grzelak, Warszawa 2003; T. Jurga, *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990; *17 września 1939. Materiały z ogólnopolskiej konferencji historyków*, Kraków, 25–26 września 1993, red. H. Batowski, Kraków 1994; C. Grzelak, *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku*, Warszawa 1998; idem, *Kresy w czerwieni 1939. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę*, Warszawa 2008; W. K. Cygan, *Kresy we krwi. Obrona północno-wschodniej Polski we wrześniu 1939 r.*, Warszawa 2006; C. Grzelak, H. Stańczyk, *Kampania polska 1939 roku. Początek II wojny światowej*, Warszawa 2005; *Kampania Polska '39. Militarne i polityczne aspekty z perspektywy siedemdziesięciolecia*, red. J. Kirszak, D. Koreś, Wrocław 2011.

¹⁴⁵ L. Mitkiewicz, *Wspomnienia kowieńskie 1938–1939*, Warszawa 1990; S. Raštikis, *Kovose del Lietuvos. Kario atsiminimai. I dalis*, Vilnius 1990; P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1918–1929*, Warszawa 1966; T. Gajownik, *Ekspozytura Oddziału II Sztabu Generalnego nr 1 w Wilnie w latach 1921–1926. Organizacja i działalność na kierunku litewskim*, [w:] *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SG WP*, t. I, red. T. Dubicki, Łomianki 2010; idem, *Tajny front niewypowiedzianej wojny. Działalność polskiego wywiadu wojskowego na Litwie w latach 1921–1939*, Warszawa 2010.

w systemie koalicyjnym. Stąd też z inicjatywy Marszałka Józefa Piłsudskiego, zwolennika antyniemieckiego sojuszu z Francją¹⁴⁶, w dniach 19 i 21 lutego 1921 r. w Paryżu podpisano polsko-francuski układ polityczny i konwencję wojskową. W razie zaistnienia groźby wojny ze strony Niemiec lub konieczności podjęcia przeciwko nim wspólnej akcji, konwencja zobowiązywała obydwie strony do udzielenia sobie skutecznej i szybkiej pomocy oraz działania w porozumieniu wzajemnym w celu wykonania przez Niemcy postanowień traktatu wersalskiego. Jednocześnie oba państwa miały uważać się za będące w stanie wojny z Niemcami w razie niemieckiego ataku przeciwko jednemu z nich. Poza tym Francja zobowiązywała się też udzielić Polsce pomocy, głównie materiałowej, w przypadku wybuchu konfliktu na granicy wschodniej z Sowiecami. W wyniku tych układów Polska uzyskała także kredyt w wysokości 400 000 000 franków na rozwój jej potencjału wojennego¹⁴⁷. W zamian za to, po ostatecznych ustaleniach, Wojsko Polskie na stopie pokojowej miało liczyć 30 dywizji piechoty i 10 brygad jazdy¹⁴⁸ oraz odpowiednią liczbę formacji innych broni i służb.

Znaczenie tego przymierza, głównie dla Francji, osłabiło jednak podpisanie w 1925 r. układów w Locarno. Dopiero dojście w 1933 r. do władzy w Niemczech Adolfa Hitlera na powrót podniosło jego rangę. Szczególne ożywienie nastąpiło w 1936 r., kiedy to Polska uzyskała od Francji kolejny kredyt na cele związane z modernizacją armii oraz rozbudowę przemysłu wojennego. Jednak rzeczywiste intencje strony francuskiej, o czym polscy decydenci polityczni oraz wojskowi wtenczas nie wiedzieli¹⁴⁹, nie były dla niej korzystne. W pełni ujawnił to przebieg kampanii polskiej w 1939 r. i brak realnej militarnej reakcji Francji na napaść Niemiec na Rzeczypospolitą¹⁵⁰. Warto też pamiętać, że przez cały czas obowiązywania polsko-francuskiego sojuszu wojskowego Polska była w nim stroną zdecydowanie słabszą.

Dnia 3 marca 1921 r. Rzeczpospolita Polska zawarła kolejne przymierze obronne, wraz z tajną konwencją wojskową, z Królestwem Rumunii. Obydwa państwa porozumiały się w nim, że będą siebie wzajemnie wspomagać zbrojnie, w razie gdyby jedno z nich bez dania do tego powodu zostało wciągnięte w konflikt zbrojny na swoich wschodnich granicach. Wówczas sojusznik powinien natychmiast ogło-

¹⁴⁶ T. Serwatka, *Józef Piłsudski a Niemcy*, Wrocław 1997.

¹⁴⁷ Z. Landau, *Polskie zagraniczne pożyczki państwowe 1918–1926*, Warszawa 1961.

¹⁴⁸ A. Smoliński, *Organizacja wielkich jednostek kawalerii i oddziałów artylerii konnej w okresie od marca 1919 r. do sierpnia 1939 r.*, „SMHW”, t. XXXVI, 1994; idem, *Organizacja kawalerii samodzielnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1921–1929*, „Klio”, 2001, nr 1.

¹⁴⁹ L. Wyszczelski, *O czym nie wiedzieli Beck i Rydz-Śmigły*, Warszawa 1989.

¹⁵⁰ J. Ciałowicz, *Polsko-francuski sojusz wojskowy 1921–1939*, Warszawa 1970; J. Kukułka, *Francja a Polska po traktacie wersalskim 1919–1922*, Warszawa 1970; P. Stawecki, *Polityka wojskowa Polski 1921–1926*, Warszawa 1981; M. Leczyk, *Polska i sąsiedzi. Stosunki wojskowe 1921–1939*, Białystok 1997; H. Buthak, *Polska-Francja z dziejów sojuszu 1933–1936*, Warszawa 2000.

sić mobilizację, przy czym na front wschodni winien przeznaczyć nie mniej niż 14 dywizji piechoty i 2 dywizje jazdy¹⁵¹ wraz z odpowiednią dotacją artylerii oraz służb. Tak sformułowane warunki wynikały z faktu, iż sojusz ten był skierowany przeciwko ewentualnej agresji sowieckiej Rosji na którekolwiek z tych państw. Jednocześnie, w razie zaistnienia konfliktu z Niemcami, stronie polskiej zależało na możliwości bezpiecznego transportu zaopatrzenia wojennego z rumuńskich portów nad Morzem Czarnym¹⁵².

Pomimo pewnych perturbacji układ ten przetrwał do napaści Niemiec na Polskę we wrześniu 1939 r. Jednak w ówczesnej niezwykle złożonej i trudnej sytuacji politycznej, która zaistniała w Europie, Rumunia nie zdecydowała się na wypełnienie wszystkich spoczywających na niej obowiązków wobec Polski¹⁵³. Zauważyć też należy, iż przez cały czas obowiązywania tego aliansu wojskowego Polska była w nim stroną zdecydowanie silniejszą i bardziej zainteresowaną jego utrzymaniem.

Poważniejszej roli nie odegrał natomiast sojusz wojskowy Rzeczypospolitej Polskiej z Wielką Brytanią zawarty w końcu sierpnia 1939 r.

W takich okolicznościach politycznych 1921 r., trwał proces budowy pokojowej struktury polskich sił zbrojnych. Po zakończeniu demobilizacji Wojsko Polskie miało liczyć w sumie 17 000 oficerów oraz 275 000 szeregowych, czyli podoficerów i szeregowców. Jego *Ordre de Bataille*, jak to już sygnalizowano, miało natomiast tworzyć 30 dywizji piechoty i 10 brygad jazdy rozmieszczonych równomiernie w 10 okręgach korpusów¹⁵⁴. Na liczniejszą armię, w której można by przeszkolić wszystkie posiadane wtenczas przez Polskę rezerwy ludzkie, nie było jej wtenczas stać¹⁵⁵.

¹⁵¹ Ostatecznie, po dalszych ustaleniach międzysztabowych, Polska powinna wystawić 17 dywizji piechoty i 16 pułków kawalerii.

¹⁵² Vide także: *Materiały do dziejów sojuszu polsko-rumuńskiego w latach 1921–1931*, oprac. H. Bułhak, „Studia Historyczne”, 1973, nr 3; H. Bułhak, *Początki sojuszu polsko-rumuńskiego i przebieg rokowań o konwencję wojskową w latach 1919–1921*, „Dzieje Najnowsze”, 1973, nr 3; M. Leczyk, *Z dziejów polsko-rumuńskiego sojuszu wojskowego 1926–1932*, „Dzieje Najnowsze”, 1994, z. 3; A. Jaracz, *Działalność attache wojskowego Witolda Dzierżykraj-Morawskiego w okresie międzywojennym*, „Mars”, t. XI, 2001; H. Walczak, *Sojusz z Rumunią w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1931*, Szczecin 2008; N. Mareş, *Alianța româno-polonă între destrămarea și solidaritate (1938–1939)*, București 2010.

¹⁵³ Vide chociażby: T. Jurga, *Obrona Polski 1939...*

¹⁵⁴ Vide także: W. Jarno, *Okręg Korpusu Wojska Polskiego Nr IV Łódź 1918–1939*, Łódź 2001; idem, *Okręg Generalny Wojska Polskiego Nr III Kielce w latach 1918–1921*, Łódź 2003; A. Ostanek, *VI Lwowski Okręg Korpusu w dziejach wojskowości polskiej w latach 1921–1939*, Warszawa 2013.

¹⁵⁵ Działo się tak, mimo że w 1924 r. oficjalne wydatki wojskowe Polski nadal stanowiły aż 42% jej budżetu ogólnego. Warto też dodać, że w 1923 r. 60% środków wydatkowanych na siły zbrojne przeznaczono na wydatki vegetacyjne, a tylko 40% na inwestycje wojskowe oraz na gromadzenie rezerwy mobilizacyjnej uzbrojenia i innych materiałów wojskowych. Stosunek ten uległ pewnej poprawie po reformie walutowej i zdławieniu inflacji w 1924 r., kiedy to wydatki vegetacyjne pochłonęły 52% wojskowego budżetu (wobec planowanych 46%). W związku z tym ówczesny

Podział armii na poszczególne bronie i służby oraz ich procentowy udział w składzie Wojska Polskiego wynikał także z rolniczego charakteru państwa i z jego słabości ekonomicznej, spotęgowanej dodatkowo przez światowy kryzys ekonomiczny z lat 1929–1933. Piechota winna liczyć nie mniej niż 118 000, a kawaleria 28 000 szeregowych¹⁵⁶ wcielanych do armii w oparciu o postanowienia aktów prawnych, którymi wprowadzono w Polsce powszechny obowiązek służby wojskowej. Poza tym przez cały okres międzywojenny uzupełnianie polskich sił zbrojnych odbywało się na zasadzie eksterytorialnej. Ostateczne ich przejście ze stopy wojennej na pokojową zarządzane zostało 22 sierpnia 1921 r.¹⁵⁷

Po wprowadzeniu w 1921 r. organizacji pokojowej oraz we wczesnych latach 20. Wojsko Polskie tworzyło 90 pułków piechoty¹⁵⁸, 30 pułków artylerii polowej (później przemianowanej na lekką¹⁵⁹), 10 pułków artylerii ciężkiej¹⁶⁰, pułk artylerii

minister spraw wojskowych stwierdził, iż: „Armia była jedną wielką kuchnią polową, przejadającą pieniądze dane jej do dyspozycji, a nie mającą środków, by przygotować się do swojej właściwej roli, którą jest przygotowanie siebie i narodu do wojny”.

¹⁵⁶ Jeżeli całość piechoty przyjąć za 1, to na inne rodzaje broni i służb winno przypadać: na artylerię ½, na jazdę ¼, na wojska techniczne ¼, na żandarmerię 1/20, na tabory 1/24, a na wyższe dowództwa i służby 1/30. Innymi słowy na 20 żołnierzy piechoty powinno przypadać 10 artylerzystów oraz po 5 kawalerzystów i żołnierzy wojsk technicznych.

¹⁵⁷ M. Cieplawicz, P. Stawicki, *Wojskowość polska w latach 1921–1926*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej...*

¹⁵⁸ O piechocie armii II Rzeczypospolitej szerzej: W. Jarno, *Strzelcy Kaniowscy w latach 1919/1939...*; Z. Jagiełło, *Piechota Wojska Polskiego 1918–1939...*; J. Pilżys, *Departament Piechoty Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1921–1939*, Szczecin 2012.

¹⁵⁹ S. Więckowski, *Historia 17-go Pułku Artylerii Lekkiej*, Warszawa 1931; E. Korczowski, *Zarys historii wojennej 32-go Dywizjonu Artylerii Lekkiej*, Warszawa 1935; W. Chocianowicz, *Dzieje 1 Pułku Artylerii Lekkiej Legionów...*; R. Osipiński, *22 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1993; J. Żuralski, *18 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1994; P. Zarzycki, *1 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1995; idem, *4 Kujawski Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1995; idem, *5 Lwowski Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1996; idem, *9 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1996; idem, *19 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1996; idem, *31 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1996; idem, *10 Kaniowski Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1997; idem, *12 Kresowy Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1998; idem, *13 Kresowy Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1998; idem, *32 Dywizjon Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1998; idem, *33 Wileński Dywizjon Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1998; idem, *2 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1999; idem, *27 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1999; idem, *29 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1999; idem, *7 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 2000; idem, *11 Karpacki Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 2004; idem, *3 Pułk Artylerii Lekkiej Legionów*, Pruszków 2005; S. Grochowski, *8 Płocki Pułk Artylerii Lekkiej im. Króla Bolesława Krzywoustego*, Pruszków 1996; W. S. Domański, *26 Pułk Artylerii Lekkiej im. Króla Władysława IV*, Pruszków 1997; S. Jaskólski, *30 Poleski Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1997; A. M. Przybyszewski, *28 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 2002; P. Saja, *Dzieje 4 Kujawskiego Pułku Artylerii Lekkiej (1918–1939)*, Inowrocław 2005; G. Leszczyński, *18 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 2006; B. Kustosik, *25 Pułk Artylerii Lekkiej Ziemi Kaliskiej*, Pruszków 2009; P. Dymek, *14 Wielkopolski Pułk Artylerii Lekkiej...*

¹⁶⁰ P. Zarzycki, *3 Pułk Artylerii Ciężkiej im. Króla Stefana Batorego*, Pruszków 1993; idem, *5 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1996; idem, *1 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1997; idem, *6 Pułk Artylerii*

najcięższej¹⁶¹, pułk artylerii górskiej¹⁶², 10 dywizjonów artylerii konnej¹⁶³, od 1924 r. 4 kompanie artylerii pieszej¹⁶⁴, dywizjon, a następnie od 1923 r., pułk artylerii przeciwlotniczej¹⁶⁵, 30 pułków kawalerii samodzielnej i 10 pułków jazdy dywizyjnej (czyli strzelców konnych), które w 1924 r. przemianowano na kawalerię samodzielną¹⁶⁶. Ponadto w Wojsku Polskim były wówczas 3 bataliony czołgów¹⁶⁷

Ciężkiej „Obrońców Lwowa”, Pruszków 1997; idem, *2 Pułk Artylerii Ciężkiej Ziemi Chełmskiej im. Hetmana Jana Zamoyskiego*, Pruszków 1999; idem, *4 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1999; idem, *8 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 2000; idem, *10 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 2005; idem, *7 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 2008; A. Szczepański, *9 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1998.

¹⁶¹ P. Zarzycki, *1 Pułk Artylerii Najcięższej*, Warszawa 1991.

¹⁶² J. Lewandowski, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Artylerii Górskiej*, Warszawa 1929. Ostatecznie, od 1931 r., był to 1. pułk artylerii motorowej, który powstał na bazie rozwiązanego wówczas 1. pułku artylerii górskiej. P. Zarzycki, *1 Pułk Artylerii Motorowej*, Pruszków 1992. W 1922 r. utworzono również 2. pułk artylerii górskiej.

¹⁶³ Już w 1924 r. sformowano kolejne 3 oddziały tego typu, mianowicie 11., 12. i 13. dywizjony artylerii konnej. Vide: L. Dunin-Wolski, *Zarys historii polskiej artylerii konnej*, Londyn 1948; *Rodowody artylerii konnej Wojska Polskiego*, red. J. Boguski, Londyn 1964; A. Smoliński, *Organizacja wielkich jednostek kawalerii i oddziałów artylerii konnej...*; A. Kostrzewski, *9 Dywizjon Artylerii Konnej*, Pruszków 1996; P. Zarzycki, *13 Dywizjon Artylerii Konnej*, Pruszków 1996; idem, *1 Dywizjon Artylerii Konnej im. gen. Józefa Bema*, Pruszków 1999; idem, *2 Dywizjon Artylerii Konnej im. gen. Józefa Sowińskiego*, Pruszków 2000; idem, *3 Lubelski Dywizjon Artylerii Konnej im. pułkownika Włodzimierza Potockiego*, Pruszków 2001; idem, *4 Dywizjon Artylerii Konnej*, Pruszków 2000; idem, *5 Dywizjon Artylerii Konnej*, Pruszków 2001; idem, *6 Dywizjon Artylerii Konnej im. gen. Romana Soltyka*, Pruszków 1996; idem, *14 Dywizjon Artylerii Konnej*, Pruszków 2001; idem, *7 Wielkopolski Dywizjon Artylerii Konnej*, Pruszków 2002; M. Giętkowski, *Artyleria konna Wojska Polskiego 1918–1939*, Toruń 2000; S. Krasucki, *11 Dywizjon Artylerii Konnej*, Pruszków 2002; P. Zarzycki, *Artyleria konna w kampanii 1939 roku*, Warszawa 2007.

¹⁶⁴ Jednak już w 1926 r. ich liczba została zredukowana do jedynej kompanii artylerii pieszej stacjonującej w Wilnie.

¹⁶⁵ Obszerniej na ten temat vide: J. Tarczyński, *Samoходowe działa przeciwlotnicze w Wojsku Polskim 1918–1939 – organizacja, sprzęt, walki 1939 roku (Studia i materiały)*, „Materiały – Dokumenty – Archiwalia – Studia”, 1993, z. 8; idem, *Samoходowe działa przeciwlotnicze w Wojsku Polskim 1918–1939*, Warszawa 2007; M. Kopczewski, Z. Moszumański, *Polska obrona przeciwlotnicza w latach 1920–1939*, Pruszków 1996; M. Kopczewski, *Obrona powietrzna Wojska Polskiego w latach 1920–2000*, Toruń 2004; P. Dymek, *7 Dywizjon Artylerii Przeciwlotniczej*, Pruszków 2013. O organizacji artylerii Wojska Polskiego z lat 1921–1939 oraz o jej ówczesnych przekształceniach organizacyjnych, vide: K. L. Galster, *Księga pamiątkowa artylerii polskiej 1914–1939*, Londyn 1975; R. Łoś, *Artyleria polska 1914–1939...*; P. Zarzycki, *Artyleria pomiarowa*, Pruszków 1998; A. Kuprianis, *Łódzka 4 Grupa Artylerii w latach 1929–1939*, Łódź 2010.

¹⁶⁶ A. Smoliński, *Organizacja kawalerii samodzielnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1921–1929...*; idem, *Organizacja kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1930–1939*, „Klio”, 2004, nr 5; idem, *Kawaleria polska bez Marszałka. Zmiany organizacyjne w przededniu drugiej wojny światowej*, [w:] *Polska bez Marszałka. Dylematy Piłsudczyków po 1935 roku*, red. M. Wołos, K. Kania, Toruń 2008; J. S. Tym, *Kawaleria w operacji i w walce...*

¹⁶⁷ M. Żebrowski, *Polska broń pancerna – zarys historii 1918–1947*, Londyn 1971; J. Skalski, *1 Batalion Pancerny*, Warszawa 1991; A. Nawrocki, *2 Batalion Pancerny*, Pruszków 1992; R. Szubański, *Szkoła Podchorążych Broni Pancernych 1936–1939*, Pruszków 1993; idem, *3 Batalion Pancerny*, Pruszków 1995; idem, *4 Batalion Pancerny*, Pruszków 1996; J. Tarczyński,

oraz dywizjony pociągów pancernych – nadal w tej części Europy uważanych za wartościowe¹⁶⁸, oddziały samochodów pancernych¹⁶⁹, 10 pułków saperów (po jednym w każdym okręgu korpusu)¹⁷⁰, batalion mostowy¹⁷¹, batalion maszynowy¹⁷², 3 pułki kolejowe¹⁷³, 3 pułki łączności¹⁷⁴ i 3 pułki lotnicze¹⁷⁵, 3 bataliony balonowe¹⁷⁶, 10 dywizjonów samochodowych, 10 dywizjonów taborowych i 10 dywizjonów żandarmerii¹⁷⁷. Liczba tych oddziałów w stosunku do realnej wielkości armii była mocno rozbudowana. Powodowało to, że stany liczebne formacji poszczególnych broni, poza kawalerią i artylerią konną, były stosunkowo niskie. Działo się tak, gdyż wielkie jednostki jazdy oraz wspierające je dywizjony artylerii konnej miały charakter osłonowy, co powodowało, że w razie ogłoszenia mobilizacji musiały być gotowe do niemal natychmiastowego wyjścia w pole¹⁷⁸.

¹² *Batalion pancerny*, Pruszków 1995; idem, *8 Batalion Pancerny*, Pruszków 1996; J. Piątek, *Polska broń pancerna w latach 1918–1939 na tle europejskim*, Poznań 2002; A. Nawrocki, R. Jakubowski, *5 Batalion Pancerny*, Pruszków 2003.

¹⁶⁸ Początkowo było to 6, a ostatecznie 2 dywizjony. T. Krawczak, J. Odziemkowski, *Polskie pociągi pancerne w wojnie 1939 r.*, Warszawa 1987; A. Ostrówka, *Pociągi pancerne Wojska Polskiego 1918–1939*, Toruń 2004.

¹⁶⁹ J. Magnuski, *Samochody pancerne Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1993; A. Kamiński, T. Szczerbicki, *Samochody pancerne i transportery opancerzone Wojska Polskiego 1918–1950*, Warszawa 2010.

¹⁷⁰ Z. Cutter, *Saperzy polscy 1918–1939. Organizacja, szkolenie i wyposażenie materiałowo-techniczne*, Wrocław 2001; idem, *Polskie wojska saperskie w 1939 r. Organizacja, wyposażenie, mobilizacja i działania wojenne*, Częstochowa 2003; idem, *Saperzy II Rzeczypospolitej*, Kraków–Warszawa–Wrocław 2005; P. Zarzycki, *1 Batalion Saperów Legionów*, Pruszków 2001.

¹⁷¹ P. Zarzycki, *Batalion Mostowy*, Pruszków 1996.

¹⁷² A. Kabata, *Batalion Elektrotechniczny*, Pruszków 1994.

¹⁷³ J. Wyporek, *Zarys historii wojennej 2-go Pułku Wojsk Kolejowych*, Warszawa 1930; P. Zarzycki, *2 Batalion Mostów Kolejowych*, Pruszków 1994; idem, *Batalion Siłnikowy*, Pruszków 1998; idem, *1 Batalion Mostów Kolejowych*, Pruszków 2005.

¹⁷⁴ W 1924 r. po rozwiązaniu jednego pułku łączności sformowano w Warszawie Pułk Radiotelegraficzny. Obszerniej na ten temat: Z. Wiśniewski, *Szkolnictwo, nauka i technika wojsk łączności w latach 1921–1939*, Pruszków 2000; M. Pakuła, *5, 6 i 7 Bataliony Telegraficzne*, Pruszków 2010; idem, *Pułk Radiotelegraficzny*, Pruszków b.r.w.

¹⁷⁵ R. Bartel, J. Chojnacki, T. Królikiewicz, A. Kurowski, *Z historii polskiego lotnictwa wojskowego 1918–1939...*; J. Pawlak, *Polskie eskadry w latach 1918–1939...*; A. Przedpełski, *Lotnictwo w myśli wojskowej II Rzeczypospolitej*, Toruń 2001; H. Mordawski, *Polskie lotnictwo wojskowe 1920–1939. Od tryumfu do tragedii*, Wrocław 2011.

¹⁷⁶ K. Sławiński, *Z dziejów polskiej aeronautyki wojskowej*, Rzeszów 1987; J. Szczepański, *Wojska balonowe. Legionowo 1897–1939*, Pruszków 2004; Z. Kozak, Z. Moszumański, J. Szczepański, *Wytwórnia Balonów i Spadochronów*, Pruszków 2008; Z. Kozak, Z. Moszumański, J. Szczepański, *1 Batalion Balonowy*, Pruszków 2007; Z. Kozak, Z. Moszumański, J. Szczepański, *2 Batalion Balonowy*, Pruszków 2006.

¹⁷⁷ G. Ratajczyk, *Żandarmeria Wojska Polskiego II Rzeczypospolitej*, Toruń 2004; E. Jaroszuk, *Żandarmeria Wojskowa w latach 1921–1939*, Kraków 2009; B. Pacek, J. Suliński, *Od Napoleona do III RP. Szkice z dziejów 200 lat żandarmerii Wojska Polskiego*, Warszawa 2013.

¹⁷⁸ M. Cieplawicz, *Wojsko Polskie w latach 1921–1926...*; L. Wyszczelski, *Od demobilizacji do zama-*

Duża liczebność kawalerii w polskiej armii oraz jej zorganizowanie w wielkie jednostki¹⁷⁹ wynikała nie tylko ze specyficznych doświadczeń polskich wyniesionych z okresu „wojen o niepodległość i granice”. Uwarunkowane to było także zacofaniem ekonomicznym i strukturalnym ówczesnej, rolniczej Rzeczypospolitej. Do września 1939 r. łatwiej było o konia i kowala niż o samochód oraz kierowcę lub mechanika samochodowego czy benzynę. Stąd też w polskich warunkach rolę broni szybkich musiała spełniać kawaleria¹⁸⁰. Nie bez znaczenia były także warunki naturalne panujące w Polsce i na ewentualnym froncie wschodnim¹⁸¹ oraz obecność w pobliżu granicy z Rzeczypospolitą bardzo silnej kawalerii Armii Czerwonej, stanowiącej czynnik manewru skierowanego m. in. przeciw Polsce. Miała być ona bowiem jednym ze środków umożliwiających realizację sowieckiej odmiany „wojny błyskawicznej”¹⁸². Dlatego też większość brygad kawalerii polskiej przed 1939 r. stacjonowała we wschodnich okręgach korpusów.

Na skutek wyżej wymienionych czynników w przededniu wybuchu wojny Wojsko Polskie, w przeciwieństwie do Wehrmachtu i Armii Czerwonej, nadal pachniało

chu majowego. Wojsko Polskie w latach 1921–1926, Warszawa 2007.

¹⁷⁹ Ich struktura organizacyjna zmieniała się w okresie międzywojennym. Największa koncentracja tej broni to lata 1924–1929/30, kiedy to w Wojsku Polskim istniały dywizje kawalerii zastąpione następnie bardzo różnorodnymi, co do składu i posiadanej siły, samodzielnymi brygadami – szerzej na ten temat vide: A. Smoliński, *Organizacja kawalerii samodzielnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1921–1929...*; idem, *Organizacja kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1930–1939...*; idem, *Kawaleria polska bez Marszałka. Zmiany organizacyjne w przededniu drugiej wojny światowej...*; J. S. Tym, *Kawaleria w operacji i w walce...*

¹⁸⁰ K. Rudnicki, *Operacyjna użyteczność kawalerii w świetle historii*, Warszawa 1937 (wydanie II: Oświęcim 2012); S. Mossor, *Sztuka wojenna w warunkach nowoczesnej wojny*, Warszawa 1938; L. Mitkiewicz, *Kawaleria samodzielna Rzeczypospolitej Polskiej w wojnie 1939 roku*, Toronto 1964 (wydanie II: Kraków 2013); W. Kucharski, *Kawaleria i broń pancerna w doktrynach wojennych 1918–1939*, Warszawa–Kraków 1984; A. Smoliński, *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r...*; J. S. Tym, *Kawaleria w operacji i w walce...*

¹⁸¹ Potwierdzeniem tezy o dużej przydatności konia na wschodnioeuropejskim teatrze działań wojennych mogą być choćby późniejsze działania Wehrmachtu na froncie wschodnim. Wówczas bowiem nastąpił wyraźny proces częściowej demotoryzacji, a co za tym idzie także i demodernizacji Ostheer. Vide: K. Ch. Richter, *Die Geschichte der deutschen Kavallerie 1919–1945*, Stuttgart 1994; P. Masson, *Historia Wehrmachtu 1939–1945*, Warszawa 1995; O. Bartov, *Żołnierze Führera*, Warszawa 2004; J. Lucas, *Niemiecka Armia Wschodnia 1941–1945*, Międzyzdroje–Kraków 2008; A. Seaton, *Wojna totalna 1941–1945. Wehrmacht przeciw Armii Czerwonej*, Kraków 2010.

¹⁸² A. Smoliński, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona oraz sowiecki przemysł...*; idem, *Komunikat informacyjny Oddziału II Sztabu Głównego...*; idem, *Образ Красной Армии у СССР в 1921–1939 гг...*; idem, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania polskiego wywiadu wojskowego...*; idem, *Wiedza Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego...*; idem, *Organizacja wielkich jednostek kawalerii Armii Czerwonej oraz ich kadra dowódcza i polityczna w latach 1935–1936*, [w:] *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, t. II, red. A. Smoliński, Toruń 2012; idem, *Wiedza o wyższej kadry dowódczej kawalerii RKKa posiadana przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w połowie lat trzydziestych XX w.*, [w:] *Studia historyczno-wojskowe*, t. IV, red. M. Wagner, Siedlce 2014.

końskim nawozem, a nie smarami i benzyną. Było to jednak efektem istniejących okoliczności, a nie skutkiem braku wśród polskich teoretyków wojskowych wiedzy i świadomości zmian dokonujących się w ówczesnych armiach. Już bowiem w latach 20. XX w. widziano potrzebę i korzyści płynące z motoryzacji, mechanizacji i „upancernienia” armii, w tym także kawalerii¹⁸³. Nie było jednak ani wówczas, ani też później, realnych możliwości spełnienia postulatów tego typu.

Poza budową struktur armii w pierwszym okresie jej pokojowego istnienia, bardzo ważnym problemem była konieczność ustalenia organizacji najwyższych władz wojskowych. Pierwsze, raczej mało udane, próby w tym kierunku poczyniono już w styczniu 1921 r. Funkcjonowały wtenczas Rada Wojenna (Ścisła oraz Pełna) oraz Ministerstwo Spraw Wojskowych¹⁸⁴ i podległy mu Sztab Generalny¹⁸⁵. Na czele Pełnej Rady Wojennej stał Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, a Ścisłej Radzie Wojennej przewodniczył oficer przewidziany na stanowisko przyszłego Naczelnego Wodza. Był w nim wówczas Marszałek Piłsudski. W systemie tym najważniejszym naczelnym organem wojskowym stawała się wspomniana tutaj Ścisła Rada Wojenna, która do prowadzenia należących do jej kompetencji spraw bieżących, posiadała Biuro Ścisłej Rady Wojennej. Cały ten skonstruowany *ad personam* system nie był spójny oraz powodował liczne komplikacje formalne, które utrudniały jego praktyczne działanie. Zresztą w 1923 r. tak twierdził również ówczesny przewodniczący Ścisłej Rady Wojennej oraz jednocześnie szef Sztabu Generalnego – Józef Piłsudski, zauważając szkodzącą interesom armii wielotorowość w kierowaniu polskimi siłami zbrojnymi.

Jednak w końcu 1922 r., z chwilą ukształtowania się nowych władz ustawodawczych i wykonawczych, ostatecznie zakończył się okres tymczasowych instytucji państwowych, a Rzeczypospolita Polska poczęła funkcjonować zgodnie z postanowieniami konstytucji uchwalonej 17 marca 1921 r. W myśl jej zasad w rządzie, czyli we władzach wykonawczych, najwyższą władzę wojskową reprezentował minister spraw wojskowych będący kierownikiem odpowiedniego ministerstwa. Był on jednocześnie człon-

¹⁸³ W. Sikorski, *Przyszła wojna jej możliwości i charakter oraz związane z nim zagadnienia obrony kraju*, Warszawa 1934; S. Mossor, op. cit.; L. Wyszczelski, *Polska myśl wojskowa 1914–1939...*; W. Paruch, *Prognozowanie wojny w myśli politycznej obozu piłsudczykowski (1926–1939)*, [w:] *W kręgu idei, polityki i wojska. Studia ofiarowane Profesorowi Januszowi Farysiowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. T. Sikorski, H. Walczak, A. Wątor, Szczecin 2009.

¹⁸⁴ B. Woszczyński, *Ministerstwo Spraw Wojskowych 1918–1921. Zarys organizacji i działalności*, Warszawa 1972; T. Böhm, *Z dziejów naczelnych władz wojskowych II Rzeczypospolitej. Organizacja i kompetencje Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1918–1939*, Warszawa 1994; L. Wyszczelski, *Ministerstwo Spraw Wojskowych (1918–1939)*, Warszawa 2010.

¹⁸⁵ *Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego 1918–2003*, red. T. Panecki, F. Puchała, J. Szostak, Warszawa 2003; T. Kmiecik, *Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego w latach 1918–1939*, Słupsk 2005; idem, *Sztab Generalny Wojska Polskiego 1918–1939. Udział w wojnach o granice i funkcjonowanie w warunkach zagrożenia państwa*, Warszawa 2012.

kiem Rady Ministrów i jako taki brał udział w życiu politycznym państwa. W razie potrzeby, wraz z innymi ministrami, ustępował z zajmowanego stanowiska wówczas, gdy premier i rząd podawali się do dymisji. Wywołało to spór, gdyż Marszałek Józef Piłsudski dowodził, że poza ministrem spraw wojskowych w siłach zbrojnych muszą funkcjonować instytucje stałe, niezaangażowane politycznie, a więc takie, które przez dłuższy czas będą mogły przygotowywać kraj i jego armię do ewentualnej wojny. Stąd też główną osią nieporozumień i konfliktów była sprawa sposobu funkcjonowania nieprzewidzianego przez konstytucję z marca 1921 r. urzędu Generalnego Inspektora Wojsk (następnie Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych) oraz jego stosunku do ministra spraw wojskowych, a także szefa Sztabu Generalnego oraz rządu. Kwestia ta wraz z innymi pomniejszych problemami wywołały długotrwałe spory, przy czym miały one związek z istniejącymi wówczas w Polsce podziałami i konfliktami politycznymi.

W wyniku takiej sytuacji oraz w efekcie niemożliwego zdaniem Marszałka do zaakceptowania projektu organizacji najwyższych władz wojskowych opracowanego 18 czerwca 1923 r. przez rząd Wincentego Witosa, dnia 2 lipca tego roku opuścił on stanowisko przewodniczącego Ścisłej Rady Wojennej i usunął się z armii oraz z oficjalnego życia politycznego. Na trzy lata stał się osobą prywatną. Natomiast sprawa organizacji najwyższych władz państwowych pozostała nierozstrzygnięta aż do jego powrotu na scenę polityczną po udanym przewrocie majowym¹⁸⁶.

Lata 1921–1926 stanowiły także czas rozbudowy polskiego przemysłu zbrojeniowego, którego pewne, bardzo jednak skromne, podstawy powstały już w latach 1919–1920¹⁸⁷. Budowa przedsiębiorstw tego typu wynikała z konieczności zapew-

¹⁸⁶ Istotny wpływ na tę sytuację miał zadawniony, sięgający okresu legionowego, spór pomiędzy Marszałkiem oraz jego środowiskiem a ówczesnym gen. dyw. Władysławem Sikorskim, który najpierw jako pełniący obowiązki szefa Sztabu Generalnego, a następnie jako premier i w końcu minister spraw wojskowych, wraz z częścią środowiska wojskowych, stał w opozycji do koncepcji i propozycji przedkładanych w tej materii przez Józefa Piłsudskiego. Vide: R. Wapiński, *Władysław Sikorski*, Warszawa 1978; W. Korpalska, *Władysław Eugeniusz Sikorski...*; A. A. Urbanowicz, *Gabinet Władysława Eugeniusza Sikorskiego*, [w:] *Od Moraczewskiego do Składkowskiego. Gabinety Polski Odrodzonej 1918–1939*, red. J. Faryś, A. Wątor, H. Walczak, Szczecin 2011; ibidem, H. Walczak, *Drugi gabinet Władysława Grabskiego*.

¹⁸⁷ Poza przekazanymi Polsce przez Radę Ambasadorów urządzeniami i półfabrykatami niemieckiej fabryki karabinów w Gdańsku (vide: K. Haładaj, P. Rożdżestwieński, *Karabiny i karabinki Mauser 98 w Wojsku Polskim w latach 1918–1939*, Warszawa 2010), były to tylko utworzone przez służbę uzbrojenia warsztaty amunicyjne i zbrojownie oraz przedsiębiorstwa wytwarzające pojazdy taborowe (konne) i inny mniej skomplikowany sprzęt wojskowy. Poza tym w kraju uruchomiono też produkcję broni białej, która jednak nie stała na zbyt wysokim poziomie (A. Czerwiński, L. Dudek, *Szabla żołnierza polskiego XIX i XX wieku w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988; A. Smoliński, *Przyczynki do dziejów szabli polskiej i jej wytwórni oraz historii szabel używanych w Wojsku Polskim w latach 1918–1939*, „Arsenał Poznański”, 1994, nr 7; L. Zachuta, *Polska broń biała i jej producenci*, t. I: *Firmy krakowskie*, Kraków 1998; W. Kwaśniewicz, *Dzieje szabli w Polsce*,

nienia armii odpowiedniej ilości broni i amunicji na czas pokoju oraz zgromadzenia rezerw niezbędnych na okres mobilizacji i wojny. Jednocześnie początkowo najważniejszym zadaniem było ujednoczenie uzbrojenia, głównie zaś broni strzeleckiej. Tymczasem, podobnie jak wcześniej, brakowało wszystkiego: pieniędzy, wyszkolonych kadr inżynierskich i technicznych oraz odpowiednich technologii, a także narzędzi i maszyn. Czynnikiem dopingującym do działań tego typu były jednak złe doświadczenia Polski z dostawami sprzętu wojskowego z zagranicy w okresie „wojen o niepodległość i granice” oraz wspomniane już wcześniej zagrożenie ze strony obydwu wielkich sąsiadów. Podjęte w omawianym tutaj okresie inwestycje zbrojeniowe, finansowane zarówno przez kapitał państwowy jak i prywatny, w tym także w zakresie przemysłu lotniczego, zapewniły polskim siłom zbrojnym podstawowe uzbrojenie i sprzęt, ale w większości dopiero po 1926 r. Natomiast w razie wojny istniejący w 1926 r. przemysł zbrojeniowy zdolny był pokryć zapotrzebowanie armii jedynie w bardzo niewielkim procencie. Mimo to, mając na uwadze dalszy rozwój polskiego przemysłu wojennego, w celu zarządzania państwowymi przedsiębiorstwami pracującymi dla wojska w 1922 r. utworzono Centralny Zarząd Wytwórni Wojskowych¹⁸⁸.

Węzłowe problemy oraz stan badań dziejów Wojska Polskiego z lat 1926–1935

Kolejny istotny okres w dziejach Wojska Polskiego rozpoczął się wraz z przejęciem przez Marszałka Piłsudskiego władzy nad armią po zwycięskim zamachu przeprowadzonym w maju 1926 r. W jego wyniku Marszałek oraz skupione wokół niego środowisko generałów i oficerów, głównie pochodzących z byłych Legionów Polskich, przejęło całkowitą kontrolę nad siłami zbrojnymi. Natomiast popierający Marszałka cywile stworzyli obóz polityczny zwany sanacją¹⁸⁹.

Warszawa 2011). Natomiast w celu remontów sprzętu lotniczego już w listopadzie 1918 r. utworzono Centralne Warsztaty Lotnicze. Vide: M. W. Majewski, *Samoloty i zakłady lotnicze w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2006.

¹⁸⁸ J. Gołębiowski, *Przemysł zbrojeniowy Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939...*; T. Grabowski, *Inwestycje zbrojeniowe w gospodarce Polski międzywojennej*, Warszawa 1963; A. Morgała, *Polskie samoloty wojskowe 1918–1939*, Warszawa 1972; idem, *Samoloty wojskowe w Polsce 1918–1924*, Warszawa 1997; A. Glass, *Samoloty PZL*, Warszawa 1980; idem, *Polskie konstrukcje lotnicze do 1939 r.*, cz. 1–2, Sandomierz 2004, 2007; T. Chwałczyk, A. Glass, *Samoloty PWS*, Warszawa 1990; M. Majewski, *Przemysł lotniczy w Lublinie 1919–1939*, Warszawa 2009; K. Chołoniewski, J. Koszewski, *Polska radiotechnika lotnicza 1919–1939*, Warszawa 2009.

¹⁸⁹ *O przewrocie majowym 1926. Opinie świadków i uczestników*, oprac. E. Kozłowski, Warszawa 1984; Z. Cieślakowski, *Zamach stanu. Materiały źródłowe do przewrotu majowego*, Warszawa 2002; *Zamach stanu Józefa Piłsudskiego 1926 roku*, red. M. Sioma, Lublin 2007; *Zamach stanu Józefa Piłsudskiego i jego konsekwencje w interpretacjach polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. Z. Karpus, G. Radomski, W. Wojdyła, Toruń 2008.

Pierwsze lata po zamachu majowym były okresem względnie dobrej koniunktury gospodarczej. Jednak już w 1929 r. rozpoczął się wspomniany wcześniej światowy kryzys gospodarczy. Przyniósł on Polsce szczególnie ujemne skutki i zachwiał poważnie jej podstawami ekonomicznymi, a tym samym i obronnymi. Związane z tym konieczne oszczędności nie ominęły również polskich sił zbrojnych.

Natomiast w polityce zagranicznej, w celu zmniejszenia potencjalnego zagrożenia dla suwerenności Rzeczypospolitej, uwidoczniło się dążenie władz polskich do normalizacji stosunków politycznych z obydwoma wielkimi sąsiadami, jednak na zasadzie równouprawnienia i wzajemności. Obowiązującą stała się też reprezentowana przez nowego ministra spraw zagranicznych Józefa Becka¹⁹⁰ polityka równowagi między Berlinem a Moskwą¹⁹¹. Najpełniejszym jej wyrazem był najpierw pakt o nieagresji zawarty z ZSRS dnia 25 lipca 1932 r.¹⁹², a potem podpisany 26 stycznia 1934 r., na 10 lat, układ z Niemcami, zwany też deklaracją o niestosowaniu przemocy¹⁹³. W ten sposób władze polskie próbowały zneutralizować pojawiające się i narastające wtenczas zagrożenia polityczne i militarne. Nie należy bowiem zapominać, że od końca lat 20. sowieci poczęli gwałtownie rozwijać swój potencjał wojenny oraz rozbudowywać i unowocześniać Robotniczo-Chłopską Armię Czerwoną¹⁹⁴. Po 1933 r. do przyspieszającego wyścigu zbrojeń dołączyły także Niemcy,

¹⁹⁰ S. Cat-Mackiewicz, *Polityka Becka*, Paryż 1964; P. Raina, *Stosunki polsko-niemieckie 1937–1939. Prawdziwy charakter polityki zagranicznej Józefa Becka*, Londyn 1975; O. Terlecki, *Pułkownik Beck*, Kraków 1985.

¹⁹¹ M. Kornat, *Polityka równowagi 1934–1939. Polska między Wschodem a Zachodem...*

¹⁹² M. Leczyk, *Polityka II Rzeczypospolitej wobec ZSRR w latach 1925–1934. Studium z historii dyplomacji*, Warszawa 1977; W. Materski, *Tarcza Europy. Stosunki...*; idem, *Na widciec. II Rzeczypospolita...*

¹⁹³ *Deklaracja polsko-niemiecka o niestosowaniu przemocy z dnia 26 stycznia 1934 r. z perspektywy Polski i Europy w siedemdziesiątą rocznicę podpisania*, red. M. Wojciechowski, Toruń 2005.

¹⁹⁴ *Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach...*; W. Włodarkiewicz, *Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej...*; idem, *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939...*; A. Smoliński, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona oraz sowiecki przemysł wojenny z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego...*; idem, *Komunikat informacyjny Oddziału II Sztabu Głównego z dnia 15 października 1933 roku...*; idem, *Образ Красной Армии у СССР в 1921-1939 гг. в документах...*; idem, *Potencjał Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej w przededniu wybuchu wojny z Niemcami w czerwcu 1941 roku*, [w:] *Militaria pomorskie. Zbiór studiów*, t. I, red. M. Giętkowski, Ł. Nadolski, A. Smoliński, Bydgoszcz 2011; idem, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania polskiego wywiadu wojskowego – próba oceny efektywności...*; idem, *Wiedza Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego o stanie organizacyjnym kawalerii i wojsk szybkich RKKa w połowie lat trzydziestych XX wieku...*; idem, *Organizacja wielkich jednostek kawalerii Armii Czerwonej oraz ich kadra dowódcza i polityczna w latach 1935–1936*, [w:] *Do szarży marsz, marsz...*, t. II, red. A. Smoliński, Toruń 2012; idem, *Obraz przemysłu, rolnictwa i komunikacji sowieckiej Ukrainy z początku lat trzydziestych XX wieku w świetle akt polskiego wywiadu wojskowego*, [w:] *Україна – Польща: історична спадщина і сучільна свідомість*, R. 6, Львів 2013; idem, *Wiedza o wyższej kadrcie dowódczej*

a powstały w 1935 r. nowoczesny Wehrmacht, podobnie jak Armia Czerwona, błyskawicznie poczęły dystansować Wojsko Polskie¹⁹⁵. Przy czym największe i ze wszech miar uzasadnione obawy strony polskiej budził rozwój ich broni pancernej oraz zakres i tempo motoryzacji¹⁹⁶, a także rozbudowa lotnictwa wojskowego¹⁹⁷.

Niemal natychmiast po przejęciu władzy nad wojskiem przez Marszałka Piłsudskiego, który objął tekę ministra spraw wojskowych, dokonano reorganizacji najwyższych władz wojskowych. Już 11 czerwca 1926 r. został on mianowany przewodniczącym Ścisłej Rady Wojennej. 6 sierpnia ukazał się dekret Prezydenta Rzeczypospolitej, kontrasygnowany przez ministra spraw wojskowych, o sprawowaniu dowództwa nad siłami zbrojnymi w czasie pokoju i ustanowieniu urzędu Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych jako Naczelnego Wodza przewidzianego na czas wojny. Stąd też do zakresu jego obowiązków należało opracowywanie i kontrola wszelkich prac mobilizacyjnych i operacyjnych związanych z przygotowaniem do wojny. Jednocześnie, na mocy tego dekretu, podporządkowano mu również Sztab Generalny, potem Główny¹⁹⁸, który w razie wojny winien stać się sztabem Naczelnego Wodza. W praktyce w czasie pokoju stanowił on swego rodzaju biuro studiów przygotowujące materiały dla Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych.

Natomiast minister spraw wojskowych odpowiadał za siły zbrojne znajdujące się na stopie pokojowej oraz za wszelkie aspekty ich funkcjonowania. Zgodnie z wolą Marszałka Piłsudskiego oddzielono więc administrację wojskową czasu pokoju,

kawalerii RKKK posiadana przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w połowie lat trzydziestych XX w. ...; C. Grzelak, *Armia Stalina 1939-1941. Zbrojne ramię polityki ZSRS*, Warszawa 2010.

¹⁹⁵ W. Kozaczuk, *Wehrmacht 1933–1939. Rozbudowa sił zbrojnych Trzeciej Rzeszy jako narzędzia presji, ekspansji terytorialnej i wojny*, Warszawa 1978; idem, *Wehrmacht*, Warszawa 2004; M. Bryja, *Artyleria niemiecka 1933-1945. Taktyka, organizacja, uzbrojenie*, Warszawa 1996; D. Jędrzejewski, Z. Lalak, *Niemiecka broń pancerna 1939–1945*, Warszawa 1997; A. Woźny, *Niemieckie przygotowania do wojny z Polską w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych w latach 1933-1939*, Warszawa 2000; W. Ławrynówic, *Droga do Blitzkriegu. Historia i rozwój niemieckiej broni pancernej do wybuchu II wojny światowej*, Gdańsk 2003; W. Rezmer, *Zagrożenie niemieckie w ocenach polskich władz wojskowych w pierwszej połowie lat trzydziestych XX wieku*, [w:] *Deklaracja polsko-niemiecka o niestosowaniu przemocy...*

¹⁹⁶ W. Spielberg, *Die Motorisierung der Deutschen Reichswehr 1920–1935*, Stuttgart 1979; D. Jędrzejewski, Z. Lalak, *Niemiecka broń pancerna 1939-1945...*; W. Ławrynówic, *Droga do Blitzkriegu...*; T. Bean, W. Fowler, *Pancerna potęga Stalina. Radzieckie czołgi II wojny światowej*, Warszawa 2009; W. Bieszanow, *Twardy pancierz*, Warszawa 2012; D. Doyle, *Niemieckie pojazdy wojskowe II wojny światowej*, Poznań 2012.

¹⁹⁷ M. Murawski, *Samoloty Luftwaffe 1933–1945*, t. I–II, Warszawa 1999 (wydanie I: 1997); M. Мухин, *Авиа-промышленность СССР в 1921–1941 годах*, Москва 2006; R. J. Overy, *Wojna powietrzna 1935–1945*, Warszawa 2007; T. Pawłowski, *Lotnictwo lat 30 XX wieku w Polsce i na świecie. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 2011; W. Bieszanow, *Latające trumny Stalina*, Warszawa 2013.

¹⁹⁸ Zmiana nazwy „Sztab Generalny” na „Sztab Główny” nastąpiła 28 XII 1928 r. na wniosek jego ówczesnego szefa, gen. dyw. T. Piskora.

tak zwany „tor pokojowy”, od prac operacyjno-mobilizacyjnych, czyli „toru wojennego”. Jednocześnie ten drugi uzyskał priorytet nad „torem pokojowym”¹⁹⁹. Warto też przypomnieć, że obydwie te stanowiska pełnił Józef Piłsudski. Powodowało to, że w praktyce decydował o wszystkim, co działo się w Wojsku Polskim. Poza tym wzrosła również rola armii w cywilnym aparacie państwa. Taka organizacja była polską specyfiką niespotykaną w tym czasie w innych armiach europejskich.

Na przyszłych dowódców armii przewidziani byli zaleźni od Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych inspektorzy armii, którzy w Wojsku Polskim reprezentowali „tor wojenny”. Poza tym wprowadzono też funkcję generałów do prac przy Generalnym Inspektoracie Sił Zbrojnych, którzy w razie mobilizacji mieli stanąć na czele grup operacyjnych. W czasie pokoju zadaniem inspektorów były m.in.: studia operacyjne, udział w organizacji międzydywizyjnych ćwiczeń polowych i gier wojennych na wyższych szczeblach dowodzenia operacyjnego, a także dokonywanie inspekcji poszczególnych formacji różnych broni i służb. Dominować miało jednak przygotowanie ich do zadań przewidzianych w razie wybuchu wojny²⁰⁰. W ten sposób zamierzano ostatecznie zakończyć proces ujednoczenia armii, w tym także sposobu operacyjnego myślenia służących w niej generałów i oficerów. Temu samemu celowi, o czym już wspomniano, służyć miało także celowe i możliwie szerokie wykształcenie odpowiednio licznej grupy oficerów dyplomowanych²⁰¹.

Zmiany organizacyjne przeprowadzono wtenczas także w Ministerstwie Spraw Wojskowych²⁰² oraz w całym szeregu innych ważnych instytucji wojskowych, jak choćby w Wyższej Szkole Wojennej i Wyższej Szkole Intendentury. Natomiast zasadniczymi władzami terytorialnymi nadal pozostawało 10 okręgów korpusów, które po 1926 r. podlegały ministrowi spraw wojskowych. W razie wojny ich dowódcy odpowiadali m. in. za mobilizację ludzi i koni, za ochronę szlaków kolejowych oraz za współdziałanie z lokalnymi władzami cywilnymi. W czasie pokoju byli zaś gospodarzami wszystkich wojsk stacjonujących na podległym im obszarze pod względem kwaterunku, uzbrojenia oraz stanu sanitarnego i bezpieczeństwa wewnętrznego, a zatem decydowali o wszelkich sprawach administracyjno-gospodarczych²⁰³.

¹⁹⁹ Żadnej poważniejszej roli nie odgrywał natomiast utworzony 25 X 1926 r. Komitet Obrony Państwa, który przed 1939 r., najprawdopodobniej, zebrał się tylko jeden raz.

²⁰⁰ T. Koźmider, *Toruński Inspektorat Armii w systemie obronym państwa polskiego...*

²⁰¹ P. Stawecki, *Oficerowie dyplomowani...*

²⁰² T. Böhm, *Z dziejów naczelnych władz wojskowych II Rzeczypospolitej. Organizacja i kompetencje Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1918-1939...*; L. Wyszczelski, *Ministerstwo Spraw Wojskowych (1918-1939)...*

²⁰³ P. Stawecki, *Wojskowość polska w latach 1926-1935*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864-1939...*; idem, *Wojsko Marszałka Józefa Piłsudskiego 12 V 1926 - 12 V 1935*, Warszawa 2004; L. Wyszczelski, *Wojsko Piłsudskiego. Wojsko Polskie w latach 1926-1935*, Warszawa 2005.

Zgodnie z opracowanym w 1927 r., lecz mało realnym, planem mobilizacyjnym „S” w razie wojny zamierzano wystawić 44 dywizje piechoty²⁰⁴, 13 brygad piechoty, 12 brygad artylerii²⁰⁵. Ostatecznie jednak jego zmodyfikowana nieco i uaktualniona na początku lat 30. wersja przewidywała wystawienie Naczelnego Dowództwa i jego kwatery, 7 dowództw armii, 8 dowództw grup operacyjnych, w tym 2 samodzielnych²⁰⁶, i 7 okręgów etapowych. Zaś O. de B. zmobilizowanej armii miało obejmować 39 dywizji piechoty, 3 rezerwowe brygady piechoty, 2 obszary warowne oraz siły Korpusu Ochrony Pogranicza²⁰⁷ stanowiące równowartość 3 kolejnych dywizji piechoty (ale bez artylerii), a także dywizję kawalerii i 12 samodzielnych brygad o niejednorodnym składzie i sile. W 1935 r. stan tak zmobilizowanego Wojska Polskiego obliczano na 1 419 100 oficerów, podoficerów i szeregowców. Natomiast określona dwa lata wcześniej liczba zmobilizowanych koni powinna wynosić 436 400 sztuk, a liczba wozów taborowych 137 000²⁰⁸.

Zmobilizowana i zorganizowana w taki sposób armia, zgodnie z poglądami Marszałka Piłsudskiego i głoszoną przez niego teorią operacyjną tak zwanego „pełnego powietrza”, miała być zdolna do prowadzenia wojny manewrowej²⁰⁹, szczególnie na Wschodzie, gdzie aż do połowy lat 30. upatrywano główne zagrożenie dla państwa polskiego. Jednocześnie Marszałek zdecydowanie odrzucał jakąkolwiek możliwość toczenia wojny na dwa fronty jednocześnie²¹⁰.

W okresie 1926–1935 ostatecznie ukształtowała się i ustabilizowała kadra oficerska polskich sił zbrojnych, w znacznej części jednolicie wykształcona już w polskich szkołach oficerskich i podchorążych²¹¹. Poza szkoleniem szeregowych rezerwy,

²⁰⁴ Czyli w sumie 382 bataliony piechoty.

²⁰⁵ Realizacja tego planu miała stać się jednak możliwa dopiero w 1931 r.

²⁰⁶ Vide: A. Polak, *Teoria grup operacyjnych w polskiej sztuce wojennej okresu międzywojennego na przykładzie działań wojennych grupy operacyjnej „Bielsko” we wrześniu 1939 roku*, Warszawa 2002.

²⁰⁷ *O Niepodległą i granice*, t. IV: *Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybór dokumentów*, oprac. M. Jabłonowski et al., Warszawa–Pułtusk 2001; *Instrukcja służby Korpusu Ochrony Pogranicza*, oprac. P. Skubisz, Warszawa 2010; H. Dominiczak, *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, Warszawa 1992; J. Pomorski, *Korpus Ochrony Pogranicza w obronie Rzeczypospolitej 1924–1939*, Pruszków 1998; M. Jabłonowski, *Formacja specjalna. Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939*, Warszawa 2002/2003; J. Prochwicz, *Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku*, Warszawa 2003.

²⁰⁸ E. Piwowarski, *System mobilizacyjny sił zbrojnych Polski w latach 1921–1939. Plany mobilizacyjne „AP”, „W”, „E”, „Z”, „S” i „W” obowiązujące w latach 1921–1939 (założenia – charakterystyki)*, Toruń 2001.

²⁰⁹ Głównie zaś „elastycznej obrony ruchowej”.

²¹⁰ Vide: S. Feret, *Polska sztuka wojenna 1918–1939...*; L. Wyszczelski, *Polska myśl wojskowa 1914–1939...*; A. Polak, *Wybrane zagadnienia teorii polskiej sztuki wojennej 1918–1939...*

²¹¹ W okresie pomiędzy 1927 a 1932 r., m.in. wskutek zwolnień z armii, liczba pułkowników spadła z 558 do 331, podpułkowników z 1 005 do 677, majorów z 2 173 do 1 845, kapitanów i rotmistrzów z 5 677 do 5 050, a poruczników z 7 693 do 5 975. Zwiększyła się tylko liczba podporuczników,

przygotowano także sporą grupę oficerów i podchorążych rezerwy. Ponadto wskutek zwolnień z armii i przeniesienia części generałów w stan spoczynku²¹² oraz polityki awansowej Marszałka, ujednoczeniu uległ również korpus generalski Wojska Polskiego, którego liczebność ze 122 generałów pozostających w czynnej służbie w 1924 r.²¹³ spadła do 73 osób w roku 1932. Jednocześnie coraz większą jego część poczęli stanowić byli legionści²¹⁴.

Co więcej, podobnie jak to miało miejsce przed 1926 r., w Wojsku Polskim przeprowadzono liczne zmiany strukturalne. Miały one związek zarówno z modyfikacją obowiązujących dotychczas poglądów operacyjnych i taktycznych, jak też były wynikiem wprowadzania do oddziałów nowego uzbrojenia. Oprócz tego poszukiwano też optymalnej organizacji różnych formacji broni głównych oraz poszczególnych wojsk i służb²¹⁵. Próbowano w ten sposób reagować na szybko wzrastające możliwości coraz nowocześniejszej Armii Czerwonej, a po 1935 r. także niemieckiego Wehrmachtu.

Ponadto w ramach tego typu przedsięwzięć rozpoczęto prace nad całym szeregiem nowych typów oraz wzorów broni i sprzętu wojskowego, które zamierzano wprowadzić na wyposażenie Wojska Polskiego. Jednak efekty tych prac stały się widoczne dopiero po śmierci Marszałka Józefa Piłsudskiego.

Po 1926 r. nadal trwały prace nad rozbudową polskiego przemysłu wojennego. Na progu tego okresu niektóre jego gałęzie były dopiero w powijakach, co powodowało, że początkowo nie istniała produkcja silników spalinowych, karabinów

z 569 do 2 551, przy czym byli to głównie absolwenci wspomnianych powyżej szkół oficerskich, a potem szkół podchorążych. Vide także: P. Stawecki, *Rodowód i struktura społeczna korpusu oficerskiego Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, „SMHW”, t. XXIII, 1981.

²¹² Stało się to na podstawie rozporządzenia Rady Ministrów z 5 II 1927 r., w wyniku którego ze służby czynnej natychmiast zwolniono generała broni, 9 generałów dywizji i 20 generałów brygady. Z dniem 31 V tego roku na emeryturę odeszło kolejnych 3 generałów dywizji i 11 generałów brygady. W większości dotyczyło to generałów wywodzących się z byłych armii zaborczych, głównie zaś z armii austro-węgierskiej, którą to grupę Marszałek Piłsudski uważał za szczególnie szkodliwą dla armii zarówno w służbie pokojowej jak i w przygotowaniach do ewentualnej wojny. Jego niechęć dotknęła także ludzi przez sporą część kadry oficerskiej uważanych za w pełni wartościowych. Warto też dodać, że w tym samym czasie ze służby czynnej zwolniono 566 oficerów niższych stopni, a 6400 oficerów przeniesiono na inne stanowiska wewnątrz armii. Vide: P. Stawecki, *Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939*, Warszawa 1969, s. 76, 110; idem, *Wojskowość polska w latach 1926–1935...*, s. 526–529.

²¹³ W „Roczniku oficerskim 1924” wykazano w sumie 143 generałów.

²¹⁴ W 1924 r. stanowili oni jedynie 24,6% całego korpusu generałów. W 1932 r. ich liczba wynosiła już 73% całości tej grupy, przy czym zajmowali oni stale wzrastającą liczbę najwyższych stanowisk w armii. Vide: A. Wojtaszak, *Generalicja Wojska Polskiego 1921–1926*, Szczecin 2005; idem, *Generalicja Wojska Polskiego 1918–1926*, Warszawa 2012; P. Stawecki, *Generałowie polscy. Zarys portretu zbiorowego 1776–1945*, Warszawa 2010. Conf.: P. Stawecki, *Następcy Komendanta. Wojsko a polityka...*, s. 76; idem, *Wojskowość polska w latach 1926–1935...*, s. 526–527.

²¹⁵ J. Ślipiec, *Kształtowanie się i główne kierunki działalności służb wojska II Rzeczypospolitej w systemie bezpieczeństwa militarnego lat 1921–1927*, Warszawa 2011.

maszynowych, armat i sprzętu pancernego. Jednocześnie cechą charakterystyczną sytuacji z lat 1926–1935 była dalsza rozbudowa przemysłu lotniczego oraz tworzenie podstaw przemysłu motoryzacyjnego²¹⁶.

Zmieniła się także organizacja przemysłu wojennego. Z przedsiębiorstw warszawskich oraz z Państwowej Fabryki Broni w Radomiu i innych w 1927 r. utworzono przedsiębiorstwo pod nazwą Państwowe Wytwórnice Uzbrojenia. Poza tym w Warszawie powstały wtedy Państwowe Zakłady Lotnicze²¹⁷, którym po pewnym czasie podporządkowano także Lubelską Wytwórnice Samolotów²¹⁸, Podlaską Wytwórnice Samolotów²¹⁹ oraz zakłady produkujące silniki lotnicze²²⁰. Oprócz tego w rok później powstały Państwowe Zakłady Inżynierii. Tym samym dotychczasowy Centralny Zarząd Wytwórni Wojskowych został rozwiązany, choć nadal tron przemysłu wojennego pozostawał własnością państwa.

Nadal jednak polski przemysł wojenny, niezależnie od form własności, w porównaniu z innymi krajami europejskimi, był bardzo słaby. W 1935 r. w całym polskim przemyśle zbrojeniowym zatrudnionych było bowiem zaledwie 33 000 pracowników²²¹, czyli mniej niż w tym czasie zatrudniała chociażby czeska „Škoda”. Mimo to w Polsce rozpoczęto wówczas m.in. produkcję karabinów maszynowych, sprzętu artyleryjskiego oraz czołgów lekkich i sprzętu motorowego przeznaczanego zarówno dla gospodarki cywilnej jak i dla wojska, a także sprzętu radiowego²²² i optycznego²²³. Często przy uruchamianiu produkcji przeznaczonej dla wojska korzystano z zakupów licencyjnych. Z reguły jednak sprowadzane w ten sposób do Polski konstrukcje obce były modernizowane, modyfikowane i popra-

²¹⁶ A. Rummel, *Polskie konstrukcje i licencje motoryzacyjne w latach 1922–1980*, Warszawa 1985; J. Tarczyński, W. Jeleń, *Samochody CWS*, Warszawa 1991; J. Tarczyński, K. Barbarski, A. Jońca, *Pojazdy w Wojsku Polskim (Polish Army Vehicles) 1918–1939*, Pruszków 1995; J. Tarczyński, *Polskie motocykle 1918–1945*, Warszawa 2001 (wydanie III: 2005); idem, *CWS. Samochody inż. Tańskiego*, Warszawa 2009; idem, *Samochód Polski Fiat Łazik 508 III W*, Piekary Śląskie 2011; J. Tarczyński, T. Szczerbicki, *Samochody osobowe Polski Fiat 508 i 518*, Warszawa 2003; A. Glajzer, *Samochody ciężarowe URSUS 1928–1930*, Warszawa 2007; T. Szczerbicki, *Samochody osobowe i osobowo-terenowe Wojska Polskiego 1918–1950*, Warszawa 2008; idem, *Motocykle Wojska Polskiego 1918–1950*, Warszawa 2009.

²¹⁷ Szerzej o tym przedsiębiorstwie oraz o produkowanym tam sprzęcie lotniczym, vide: A. Glass, *Samoloty PZL 1928–1978*, Warszawa 1980.

²¹⁸ M. W. Majewski, *Przemysł lotniczy w Lublinie 1919–1939...*

²¹⁹ T. Chwałczyk, A. Glass, *Samoloty PWS...*

²²⁰ Nie należy też zapominać o samolotach RWD wytwarzanych w Warsztatach Sekcji Lotniczej, przekształconej następnie w Doświadczalne Warsztaty Lotnicze na Okęciu. Vide: L. Dulęba, A. Glass, *Samoloty RWD*, Warszawa 1983.

²²¹ Z tego w wytwórniach państwowych 26 000 pracowników.

²²² H. Cepa, *Wybrane zagadnienia łączności armii II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007 (wydanie I: „Materiały – Dokumenty – Archiwalia – Studia”, 1997, z. 12).

²²³ P. Matejuk, *Wojskowe przyrządy optyczne w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997.

wiane w celu lepszego dostosowania ich do miejscowych potrzeb oraz warunków panujących na potencjalnym polskim teatrze działań wojennych.

Wizytówką ówczesnej polskiej myśli technicznej i technologicznej oraz jakości wyrobów polskiego przemysłu lotniczego mogą być choćby słynne na świecie ze swych doskonałych osiągnięć myśliwce PZL P-1, PZL P-7 i PZL P-11 konstrukcji inżyniera Zygmunta Puławskiego oraz powstały już po jego śmierci PZL P-24, posiadające charakterystyczne skrzydła o kształcie tak zwanego „płata Puławskiego”²²⁴.

W kwestii organizacji formacji poszczególnych broni i służb Wojska Polskiego w okresie 1926–1935 zaszły pewne, niekiedy nawet dość istotne i z reguły celowe – a tym samym pożyteczne, zmiany. Wyjątkiem była tutaj kawaleria, w której w stosunku do okresu poprzedniego nastąpił pewien regres organizacyjny. Było to efekt nieudanej reorganizacji wielkich jednostek tej broni na stopie pokojowej przeprowadzonej w latach 1929–1930²²⁵.

Poza tym 15 maja 1930 r. broń pancerna została wyodrębniona jako samodzielny rodzaj wojsk. Zmieniło się też O. de B. formacji pancernych. Najpierw powstały bowiem 3 pułki pancerne, a następnie w 1934 r. 6 batalionów, początkowo czołgów i samochodów pancernych, a potem pancernych²²⁶. Jednocześnie w formacjach pancernych Wojska Polskiego pojawił się nowocześniejszy sprzęt pancerny i uzbrojenie, wspomnieć tutaj można choćby brytyjskie czołgi lekkie Vickers oraz produkowane w oparciu o zakupioną na nie licencję, znacznie jednak ulepszone w stosunku do pierwowzoru, polskie czołgi lekkie 7TP²²⁷.

Istotniejszej reorganizacji poddano również wojska inżynieryjno-saperskie, w których dotychczasowe pułki saperów zastąpiono samodzielnymi batalionami. Pewnych zasadniczych zmian dokonano także w pułkach kolejowych, po czym z formacji tych utworzono 4 brygady saperów²²⁸.

²²⁴ A. Morgała, *Polskie samoloty wojskowe 1918–1939...*; idem, *Samoloty wojskowe w Polsce 1924–1939*, Warszawa 2003; K. Cieślak, W. Gawrych, A. Glass, *Samoloty myśliwskie wrzeźnia 1939*, Warszawa 1987; A. Glass, *PZL P.7. Samoloty myśliwskie Puławskiego – od PZL P.1 do PZL P.8*, cz. 1, Gdańsk 2000; idem, *Samoloty myśliwskie PZL P.11, PZL.P.24*, Piekary Śląskie 2011; idem, *Samoloty myśliwskie PZL P.1, P.6, P.7, P.8*, Warszawa 2013.

²²⁵ A. Smoliński, *Organizacja kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1930–1939...*; J. S. Tym, *Kawaleria w operacji i w walce...*

²²⁶ M. Żebrowski, *Zarys historii polskiej broni pancernej 1918–1947...*; J. Skalski, *1 Batalion Pancerny...*; A. Nawrocki, *2 Batalion Pancerny...*; R. Szubański, *3 Batalion Pancerny...*; idem, *4 Batalion Pancerny...*; J. Piątek, *Polska broń pancerna w latach 1918–1939 na tle europejskim...*; A. Nawrocki, R. Jakubowski, *5 Batalion Pancerny...*

²²⁷ L. Komuda, *Polski czołg lekki 7 TP*, Warszawa 1973; R. Szubański, J. Tarczyński, A. Jońca, *Wrzesień 1939. Pojazdy Wojska Polskiego. Barwa i broń*, Warszawa 1990; J. Tarczyński, K. Barbarski, A. Jońca, *Pojazdy w Wojsku Polskim (Polish Army Vehicles) 1918–1939...*; P. Rozdżestwieński, *Czołg 7TP*, Warszawa 2012.

²²⁸ Vide: Z. J. Cutter, *Saperzy polscy 1918–1939. Organizacja, szkolenie i wyposażenie materiałowo-techniczne...*; idem, *Saperzy II Rzeczypospolitej...*

Podobnie było też z wojskami łączności, gdzie przy reorganizacji przeprowadzonej w 1929 r. kierowano się zasadą oddzielenia spraw dowodzenia od problemów zaopatrzenia wojska w sprzęt. Poza tym reforma ta zmierzała w kierunku decentralizacji. Rozformowano więc pułki łączności, a wielkie jednostki piechoty otrzymały własne kompanie telegraficzne sformowane kosztem batalionów i kadr batalionów telegraficznych. Przystąpiono też wówczas do formowania plutonów łączności dla brygad kawalerii. Poza tym, oprócz innych drobniejszych formacji, powstał też wspomniany już wcześniej Pułk Radiotelegraficzny²²⁹ oraz Centrum Wyszkożenia Łączności²³⁰. Zmiany te były skutkiem dostrzegania przez kierownicze czynniki wojskowe w Polsce ogromnej i stale rosnącej roli łączności na przewidywanym wówczas polu walki. Stąd też rozpoczęto działania w celu ich motoryzacji.

Pewne pozytywne zmiany, zarówno organizacyjne, jak i sprzętowe nastąpiły również w lotnictwie kierowanym wówczas przez pułkownika Ludomiła Rayskiego. Choć mało angażował się on w operacyjne sprawy lotnictwa, to jednak popierał rodzimy przemysł lotniczy oraz postęp techniczny w zakresie budowy i uzbrojenia samolotów. Opracowywał także wieloletnie plany jego rozwoju ilościowego i jakościowego, m.in. według zasady, że pokojowa organizacja lotnictwa powinna być zbliżona do organizacji wojennej.

Ponadto w celu usprawnienia organizacji i administracji lotnictwa w latach 1928–1929 wprowadzono mieszane pułki lotnicze złożone z różnego typu eskadr²³¹. W sumie lotnictwo Wojska Polskiego liczyło wówczas 6 pułków lotniczych złożonych z 13 dywizjonów²³² i wraz z rezerwą sprzętową posiadało około 800 samolotów, przy czym przestarzałe już wtedy samoloty produkcji obcej zaczęto zastępować znacznie nowocześniejszymi i sprawniejszymi maszynami wytwarzanymi w Polsce. Po wszystkich tych zmianach lotnictwo uzyskało znacznie lepsze możliwości doskonalenia personelu latającego oraz technicznego²³³.

²²⁹ Jak to już wspomniano sformowano go w 1924 r. Obszerniej na ten temat: M. Pakuła, *5, 6 i 7 Bataliony Telegraficzne...*; idem, *Pułk Radiotelegraficzny...*

²³⁰ Vide: Z. Wiśniewski, *Szkolnictwo, nauka i technika wojsk łączności w latach 1921–1939...*; M. Pakuła, *Centrum Wyszkożenia Łączności*, Pruszków 2009.

²³¹ Były to eskadry liniowe, myśliwskie, bombowe i towarzyszące.

²³² W tym 8 liniowych, 4 myśliwskie i 1 bombowy. W sumie, wraz z lotnictwem morskim, obejmowały one 36 eskadr, mianowicie 15 liniowych, 8 myśliwskich, 8 towarzyszących, 3 bombowe i 1 myśliwską nocną. Na początku lat 30. liczba eskadr wzrosła do 42 – takie dane znaleźć można w pracy: P. Stawecki, *Wojskowość polska w latach 1926–1935...*, s. 576–577.

²³³ A. Popiel, *Uzbrojenie lotnictwa polskiego 1918–1939*, Warszawa 1991; E. Malak, *Administrowanie w lotnictwie polskim 1926–1939 mieniem państwowym w warunkach postępu technicznego*, Toruń 2005.

Jednocześnie wskutek rozwoju technicznych możliwości lotnictwa jako środka powietrznego napadu²³⁴ na przełomie lat 20. i 30. gwałtownie poczęła rosnąć rola obrony przeciwlotniczej²³⁵. Zasięg ówczesnych samolotów bombowych („niszczyielskich”) wynoszący 500–600 km poza linię frontu, powodował bowiem, że na terenie Rzeczypospolitej Polskiej nie było obszaru bezpiecznego przed napadem sił powietrznych jednego z dwóch potencjalnych przeciwników. Jednym ze środków obrony przed lotnictwem wroga, podobnie jak w pozostałych państwach europejskich, była wówczas artyleria przeciwlotnicza²³⁶. W Wojsku Polskim tworzyły ją wtedy jeden pułk i początkowo 6, a potem 8, samodzielnych dywizjonów. Dysponowały one jednak sprzętem w tym czasie już przestarzałym, a więc mało skutecznym. Na niskim poziomie stały też umiejętności współpracy jego obsługi z lotnictwem myśliwskim i z balonami zaporowymi oraz z reflektorami i służbą obserwacyjno-meldunkową²³⁷.

Wiele do życzenia pozostawiała również działalność Ligi Obrony Powietrznej Państwa, której podstawowym zadaniem miało być przygotowanie społeczeństwa cywilnego do przeciwdziałania i walki ze skutkami napadów powietrznych, głównie w ośrodkach zurbanizowanych. Niemal do końca lat 30. podobnie było również z Ligą Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej²³⁸. Wydaje się, że lepiej pod tym względem było w Polskich Kolejach Państwowych²³⁹, gdzie głównie w wyniku doświadczeń państw europejskich z okresu I wojny światowej już od lat 20. XX w. dostrzegano wagę zagrożenia, które dla sprawności i ciągłości ruchu kolejowego stwarzało potencjalne niebezpieczeństwo ze strony szybko rozwijającego się lotnictwa²⁴⁰.

Zmiany, które nastąpiły w formacjach pozostałych broni i służb, nie miały charakteru zasadniczego, gdyż były wynikiem konieczności dostosowania ich organi-

²³⁴ G. Douhet, *Panowanie w powietrzu. Przepuszczalne formy przyszłej wojny oraz ostatnie artykuły*, Warszawa 2013.

²³⁵ M. Jurecki, *Podręcznik obrony przeciwlotniczej*, Warszawa 1936; A. Wojtyga, *Wojna powietrzna w Hiszpanii. Studium działalności lotnictwa i obrony przeciwlotniczej z wojny domowej w Hiszpanii z przedmową płk. dypl. pilota obserwatora Stanisława Kuźmińskiego Komendanta Wyższej Szkoły Lotniczej*, Warszawa 1938; A. Przedpełski, *Lotnictwo w myśli wojskowej II Rzeczypospolitej...*

²³⁶ Vide: A. Przeniczny, *Rozwój artylerii przeciwlotniczej*, Warszawa 1973.

²³⁷ P. Stawecki, *Wojskowość polska 1926–1935*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939...*; J. Tarczyński, *Samochodowe działa przeciwlotnicze w Wojsku Polskim 1918–1939...*

²³⁸ Była to masowa organizacja społeczna powstała w 1928 r. z połączenia utworzonej już w 1923 r. Ligi Obrony Powietrznej Państwa i powstałego rok później Towarzystwa Obrony Przeciwgazowej. Popierała rozwój polskiego lotnictwa i szybownictwa oraz przygotowywała ludność cywilną do obrony przeciwlotniczo-gazowej. Działała do 1939 r.

²³⁹ E. Stecewicz, *Katechizm dla pracowników kolejowych. Obrona przeciwgazowa i przeciwlotnicza w zastosowaniu do potrzeb kolei*, Warszawa 1928; W. Feist, *Obrona przeciwlotniczo-gazowa wnętrza kraju (organizacja OPL biernej)*, Warszawa 1933; *L.O.P.P.*, Warszawa 1937; W. Krzyżanowski, *Krótki podręcznik z zakresu obrony przeciwlotniczo-gazowej do użytku pracowników kolejowych członków Poznańskiego Okręgu Kolejowego LOPP*, Poznań 1938.

²⁴⁰ M. Romeyko, *Koleje a wojna lotniczo-gazowa*, Poznań b.r.w.

zacji i etatów do pojawiającego się w armii nowego uzbrojenia oraz konieczności wynikających ze zmian w planach mobilizacyjnych i etatach przewidzianych na czas osłony mobilizacji i wojny. Wartym odnotowania jest jednak fakt, że w 1931 r., pod wpływem doświadczeń armii obcych, w tym także Armii Czerwonej, rozpoczął się proces motoryzacji artylerii²⁴¹. Poza tym powstały też nowe formacje tej broni²⁴².

W okresie 1926–1935 przystąpiono również do praktycznej realizacji programu „Naród pod bronią”, czyli przygotowania całego społeczeństwa na ewentualność wojny²⁴³. Fundamentem, na którym oparto te działania, była zasada suwerenności narodu, choć z drugiej strony zamach majowy spowodował, że wojsko przejęło kierownictwo nad całością zagadnień związanych z przygotowaniem społeczeństwa do potencjalnego konfliktu zbrojnego. Jednocześnie Marszałek Piłsudski przykładał dużą wagę do kwestii wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego młodzieży, a główną rolę w krzewieniu tych idei przypisywał szkole i wojsku. Był on też zwolennikiem zachowania zasady całkowitej dobrowolności uczestnictwa w tym ruchu.

Podstawą prawną działań tego typu stało się rozporządzenie Rady Ministrów z 28 stycznia 1927 r., na mocy którego rozwiązano istniejącą dotychczas Radę Naczelną Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego, a na jej miejsce utworzono Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego oraz Radę Naukową Wychowania Fizycznego oraz struktury niższego szczebla (wojewódzkie, powiatowe i miejskie)²⁴⁴. Istotą przyjętych wówczas rozwiązań było przekazanie rzeczywistego kierownictwa w tej dziedzinie władzom wojskowym, gdyż Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego podporządkowany został ministrowi spraw wojskowych, a jego struktury terenowe dostosowano do struktur administracji wojskowej. Poza tym współpracował on także z innymi ministerstwami, głównie zaś z Ministerstwem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Jednocześnie dużą wagę przywiązywano do czynnego i masowego uczestnictwa społeczeństwa oraz różnych organizacji społecznych²⁴⁵ w realizacji

²⁴¹ Wówczas bowiem dotychczasowy 1. pułk artylerii górskiej przemianowano na 1. pułk artylerii motorowej. Poza tym w 1934 r. na trakcję motorową, powtórnie, przeszedł też 1. pułk artylerii najcięższej. Vide: P. Zarzycki, *1 Pułk Artylerii Najcięższej...*; idem, *1 Pułk Artylerii Motorowej...*

²⁴² P. Stawecki, *Wojsko Marszałka Józefa Piłsudskiego...*; L. Wyszczelski, *Wojsko Piłsudskiego. Wojsko Polskie w latach 1926–1935...*

²⁴³ Pierwsze działania w tym kierunku podjęto już we wczesnych latach 20. Z. Wojnicz-Sianożęcki, Z. Drogosław, *Samoobrona kraju w świetle stosunków przemysłowych i społecznych*, Warszawa 1926; J. Wojtycza, *Studia i materiały do dziejów Przysposobienia Wojskowego w Polsce w latach 1918–1926*, Kraków 2001.

²⁴⁴ P. Saja, *Komitety wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego w województwie Pomorskim w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, Toruń 2012.

²⁴⁵ Były to: Związek Harcerstwa Polskiego, Związek Strzelecki „Orleń”, organizacja „Strzelczyki” bę-

programu „Naród pod bronią”. Taki model organizacji miał pewne wady, gdyż powstawały trudności we współpracy pomiędzy instytucjami wojskowymi a strukturami cywilnymi, których działalność opierała się na zupełnie innych zasadach.

Dla wojska najważniejsze znaczenie miało szkolenie przedpoborowych, którym objęto chłopców w wieku od 17 roku życia. Stąd w szkołach średnich zawodowych i wyższych oraz w kolegiach nauczycielskich pojawiły się hufce Szkolnego Przystosobienia Wojskowego. Z biegiem czasu we wszystkich szkołach ponadpodstawowych uczestnictwo uczniów w zajęciach tego typu stało się obligatoryjne. Poza tym w szkołach działały także hufce Przystosobienia Wojskowego Kobiet, kierowane przez Organizację Przystosobienia Wojskowego Kobiet. Prowadziły one głównie zajęcia z zakresu ratownictwa sanitarnego oraz obrony przeciwlotniczej, w których udział brały uczennice szkół ponadpodstawowych²⁴⁶.

Z biegiem czasu pojawiły się też bardziej wyspecjalizowane formy przystosobienia wojskowego. Podyktowane to było wprowadzaniem w armii nowych rodzajów uzbrojenia i sprzętu technicznego oraz trudnościami w odpowiednim szkoleniu poborowych. Stąd też przedpoborowi mogli uczestniczyć w Przystosobieniu Wojskowym Elektrotechnicznym, Radiotelegraficznym, Geograficznym, Szybowcowym oraz Lotniczym i Motorowym. Próbowano też zorganizować szkolenie motocyklowe i kolarskie.

Jednak spośród wszystkich form specjalistycznego szkolenia w ramach przystosobienia wojskowego przedpoborowych największy zasięg miało utworzone w 1929 r. Przystosobienie Wojskowe Konne, czyli popularni „Krakusi”. Ich obecność w strukturach tej organizacji wynikała natomiast z faktu istnienia w Wojsku Polskim licznych formacji kawalerii oraz konieczności wystawienia w razie wojny dla wielkich jednostek piechoty szwadronów kawalerii dywizyjnej. Stąd też w szeregach „Krakusów” znaleźli się rezerwiści, a warunkiem przynależności do szwa-

dącą przybudówką „Strzelca” i działającą pod opieką Korpusu Ochrony Pogranicza, biorące udział w organizowaniu przystosobienia wojskowego, a także Związek Strzelecki, Związek Oficerów Rezerwy, Związek Podoficerów Rezerwy, Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół”, Związek Powstańców i Wojaków, Związek Powstańców Śląskich, Związek Młodzieży Wiejskiej, Związek Osadników Wojskowych, Związek Ochotniczych Straży Pożarnych, Związek Młodzieży Polskiej oraz Komitet Społeczny Przystosobienia Wojskowego Kobiet do Obrony Kraju, których zadaniem było organizowanie przystosobienia wojskowego przedpoborowych. W kolejnych latach lista tych organizacji uległa rozszerzeniu; vide: M. Wiśniewska, *Związek Strzelecki (1910–1939)*, Warszawa 2010. Nie należy też zapominać, iż część z tych organizacji, jak chociażby Związek Harcerstwa Polskiego, działalność patriotyczną wśród dzieci i młodzieży prowadziły już wcześniej – vide: M. Lissowski, *Harcerstwo poznańskie w pierwszym dziesięcioleciu*, Poznań 1924.

²⁴⁶ E. Zawadzka, *Czekając na rozkaz. Pogotowie Społeczne Organizacji Przystosobienia Wojskowego Kobiet w przededniu II wojny światowej*, Lublin 1992; M. Wiśniewska, *Przygotowanie obronne kobiet w Polsce w latach 1921–1939*, Toruń 2007.

dronów tego typu było posiadanie własnego konia, który w razie potrzeby wraz ze swym właścicielem mógłby zostać zmobilizowany. Szybki rozwój Przysposobienia Wojskowego Konnego spowodował, że już w 1935 r. skupiał on blisko 5 000 „Krakusów”, a tuż przed wybuchem wojny ich liczba wzrosła nawet do około 7 500–8 000 ludzi²⁴⁷.

Program przygotowania społeczeństwa na wypadek konfliktu zbrojnego, zakładał również konieczność objęcia przysposobieniem wojskowym niektórych kategorii pracowników państwowych, przede wszystkim tych, którzy w chwili wybuchu wojny mieli zostać zmilitaryzowani. Dotyczyło to kolejarzy, pocztowców oraz pracowników państwowej służby leśnej. Program ich szkolenia obejmował ogólne ćwiczenia wojskowe oraz przygotowanie do właściwego wykonywania obowiązków zawodowych w warunkach wojennych. Najwcześniej, gdyż już w 1927 r., powstało Kolejowe Przysposobienie Wojskowe, które w końcu lat 30. zrzeszało blisko 100 000 pracowników Polskich Kolei Państwowych²⁴⁸. Następnie w 1930 r. utworzono Pocztove Przysposobienie Wojskowe²⁴⁹, a najpóźniej, gdyż dopiero w 1933 r., zorganizowano Leśne Przysposobienie Wojskowe, które w 1937 r. obejmowało około 12 700 leśników i gajowych²⁵⁰.

Poza tym w ramach tego programu 16 września 1936 r. powstały także podległe Ministerstwu Spraw Wojskowych Junackie Hufce Pracy, które wykorzystywano do różnego rodzaju prac w terenie. Już w tym roku w 18 batalionach zrzeszonych było ponad 11 000 junaków. Zaciąg do nich był ochotniczy i obejmował wyłącznie młodzież w wieku przedpoborowym oraz poborowych ponadkontyngensowych. Prowadzono w nich także przysposobienie wojskowe²⁵¹.

Natomiast powołana ponownie²⁵² rozporządzeniem Rady Ministrów w 27 listopada 1937 r. Legia Akademicka miała zajmować się przysposobieniem woj-

²⁴⁷ J. S. Tym, *Przysposobienie Wojskowe Konne (1928–1939). Zarys dziejów, dokumenty i materiały*, Warszawa 2003.

²⁴⁸ Jednak realnie w zajęciach przysposobienia wojskowego uczestniczyła znacznie mniejsza grupa kolejarzy.

²⁴⁹ Zrzeszało ono ponad 36 000 członków, ale ich realny udział w pracach przysposobienia wojskowego był mniej liczny.

²⁵⁰ Szerzej vide: J. Kęsik, *Naród pod bronią. Społeczeństwo w programie polskiej polityki wojskowej 1918–1939*, Wrocław 1998; L. Wyszczelski, *Społeczeństwo a obronność w Polsce (1918–1939)*, Toruń 2007; idem, *Armia rezerwowa II Rzeczypospolitej. Społeczeństwo pod bronią 1918–1939*, Warszawa 2014; A. Ignatowicz, *Przygotowanie obronne społeczeństwa w Polsce (1921–1939)*, Warszawa 2010.

²⁵¹ *Co to są Junackie Hufce Pracy? Co dają Polsce i młodzieży?*, Warszawa 1938; P. Stawecki, *Wojskowość polska 1926–1935*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939...*

²⁵² Po raz pierwszy bowiem kompanie Legii Akademickiej powstały w Wilnie i w Krakowie w 1929 r., a w roku następnym także we Lwowie i Poznaniu. Jednak już w 1932 r. w związku z problemami programowymi tej organizacji uległa ona likwidacji.

skowym młodzieży akademickiej, zarówno mężczyzn jak i kobiet. Po niecałym roku, 1 września 1938 r., zaliczono ją do Obrony Narodowej jako rodzaj służby uzupełniającej, przewidzianej ustawą o powszechnym obowiązku służby wojskowej²⁵³.

Węzłowe problemy oraz stan badań dziejów Wojska Polskiego z lat 1935–1939

Ostatni okres w pokojowych dziejach Wojska Polskiego II Rzeczypospolitej trwał od momentu śmierci Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego w maju 1935 r., do napaści Niemiec na Polskę 1 września 1939 r. Odejście Marszałka spowodowało, że obóz polityczny, któremu przewodził, poza innymi decyzjami, musiał także dokonać oceny sytuacji międzynarodowej w jakiej znajdowała się wówczas Rzeczpospolita Polska. Niezwykle istotnym elementem tej oceny, wobec narastającego zagrożenia państwa ze strony Niemiec oraz ówczesną polityką pozostałych państw europejskich, była kwestia obronności, a zwłaszcza najważniejszego jej składnika, czyli polskich sił zbrojnych. Ich rozwój i unowocześnienie wymagały natomiast znaczącej rozbudowy potencjału militarnego Polski, głównie poprzez rozbudowę własnego, nowoczesnego przemysłu zbrojeniowego. Coraz bardziej widoczna była bowiem stale rosnąca dysproporcja pomiędzy realnymi możliwościami ekonomicznymi, a co za tym idzie również militarnymi, pomiędzy Polską a jej obu wielkimi sąsiadami – III Rzeszą i Sowietami. W sposób szczególny, o czym już wspomiano, widoczne było to w przypadku rozwoju broni szybkich oraz nowoczesnych środków walki, głównie zaś broni pancernej i lotnictwa, których rola na przewidywanym, nowoczesnym polu walki stale rosła²⁵⁴. Nie bez znaczenia był też fakt, iż polskim planom realizacji związanych z tym zamierzeń sprzyjało stopniowe wygaszanie światowego kryzysu, a co za tym idzie, poprawa koniunktury gospodarczej²⁵⁵.

²⁵³ Vide: P. Stawecki, *Wojskowość polska 1926-1935*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864-1939...*

Jako ciekawostkę można tutaj podać, iż w latach 1938-1939 członkiem Legii Akademickiej był ówczesny student Uniwersytetu Jagiellońskiego Karol Wojtyła; vide: H. Sieński, *Karol Wojtyła w 36 Pułku Piechoty Legii Akademickiej*, „Mars”, t. XVIII, 2005.

²⁵⁴ S. Mossor, op. cit.; W. Kucharski, *Kawaleria i broń pancerna w doktrynach wojennych 1918-1939...*; F. Skibiński, *Rozważania o sztuce wojennej*, Warszawa 1972; idem, *Wojska pancerne w II wojnie światowej*, Warszawa 1982; C. Krzemiński, *Wojna powietrzna w Europie 1939-1945*, Warszawa 1983; W. Włodarkiewicz, *Broń pancerna Armii Czerwonej w 1939 roku. Ocena Dowództwa Broni Pancernych Ministerstwa Spraw Wojskowych Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2002; R. Overly, *Wojna powietrzna w Europie 1935-1945*, Warszawa 2007.

²⁵⁵ W Polsce widoczne ożywienie gospodarcze rozpoczęło się w latach 1937-1938 i trwało praktycznie aż do wybuchu wojny. Z. Landau, J. Tomaszewski, *Zarys historii gospodarczej Polski 1918-1939...*; M. Jabłonowski, *Z dziejów gospodarczych Polski lat 1918-1939...*

Poza tym konieczności tego typu dobrze rozumeli ówczesni polscy decydenci polityczni i wojskowi, którzy w realizacji programu modernizacji i rozbudowy armii widzieli jeden z najistotniejszych stymulatorów dalszego rozwoju polskiej gospodarki, przede wszystkim zaś nowoczesnego przemysłu. Zdawano sobie sprawę z tego, że bez realizacji tych zamierzeń Rzeczypospolita nie będzie mogła podejmować prób zabezpieczenia własnych żywotnych interesów na stale komplikującej się wtenczas arenie międzynarodowej, szczególnie wobec rosnącej presji hitlerowskich Niemiec. Jednocześnie trudna do przecenienia była też ich rola w poprawie napiętej dotąd sytuacji społecznej wewnątrz kraju²⁵⁶.

Gwałtownie zmieniająca się sytuacja polityczna w Europie w drugiej połowie lat 30. oraz narastające zagrożenie wojenne wobec Rzeczypospolitej Polskiej ze strony Niemiec oraz ZSRS, spowodowały konieczność przyspieszenia i zakończenia prac nad polskim planem operacyjnym „Wschód” oraz podjęcia prac nad planem „Zachód”. Ich kształt, poza innymi czynnikami, jest też miarodajnym wyrazem rozwoju polskiej myśli wojskowej z lat 1935–1939, a zarazem odzwierciedleniem ówczesnej polskiej doktryny wojennej.

Ten pierwszy plan, uaktualniony na początku 1939 r.²⁵⁷, skierowany był przeciw ewentualnej agresji ze strony ZSRS. Przygotowano go kompleksowo i bez nadmiernego pośpiechu. Zakładał wyłącznie wojnę obronną prowadzoną w koalicji z rumuńskim sojusznikiem. Od mocarstw zachodnich zaś, spodziewano się jedynie pomocy materiałowej sprowadzanej drogą morską przez port w Gdyni. Zmobilizowane w ramach tego planu Wojsko Polskie składać się miało z 49 wielkich jednostek: 37 dywizji piechoty, 11 brygad kawalerii i brygady zmotoryzowanej oraz z różnego rodzaju oddziałów pozadywizyjnych. Dla wojsk polowych oraz niezbędnych formacji tyłowych zamierzano zmobilizować 1 175 000 żołnierzy²⁵⁸ oraz około 350 000 koni. Uzbrojenie tych wojsk stanowiłoby około 2 350 dział polowych, z tego tylko 20% ciężkich, blisko 500 armat przeciwlotniczych oraz prawie 1 200 armat przeciwpancernych i tyleż samo moździerzy. Problemem mogła być jednak amunicja, której starczyłoby jedynie na 2 miesiące walk. Natomiast w składzie oddziałów pancernych i zmotoryzowanych przewidywano zgromadzenie 600 czołgów, w tym tylko 220 lek-

²⁵⁶ Z. Stahl, *Polityka polska po śmierci Piłsudskiego*, Warszawa 1936; I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, Warszawa 1966; P. Stawecki, *Następcy Komendanta. Wojsko a polityka...*; M. Jabłonowski, *Cztery lata przed wojną. Z dziejów gospodarki polskiej 1936–1939*, Olsztyn 1996; J. Białkowski, *Aspekty wojskowe polityki zagranicznej Polski w 1939 roku*, Toruń 2008.

²⁵⁷ Ostateczne prace nad nim rozpoczęto w pierwszej połowie 1936 r. Zakończono je natomiast najprawdopodobniej dopiero w lutym, a być może nawet w marcu 1939 r.

²⁵⁸ Według innych obliczeń miało to być ponad 1 000 000 żołnierzy w formacjach liniowych, 150 000 w formacjach marszowych i około 300 000 w formacjach stacjonujących na obszarze krajowym.

kich²⁵⁹ oraz niespełna 100 samochodów pancernych. Wsparcie lotnicze miało zapewnić około 400 samolotów, z minimalną jedynie rezerwą sprzętu. Siły te zamierzano wykorzystać na sformowanie 4 armii i samodzielnej grupy operacyjnej pierwszego rzutu oraz 2 armii rezerwowych i odwodu głównego Naczelnego Wodza, którymi za pomocą skromnych – w porównaniu z przeciwnikiem – sił i środków należało prowadzić opartą na manewrze „wojnę ruchową”.

Nie podejmując w tym miejscu ostatecznej oceny szans polskich sił zbrojnych w razie ewentualnego konfliktu z ZSRS w 1939 r., wydaje się, że można stwierdzić, iż prowadzenie „wojny ruchowej” (nawet stosunkowo ubogimi środkami stojącymi wówczas do dyspozycji Wojska Polskiego i po uwzględnieniu stale pogarszającego się stosunku sił) oparte było jednak na pewnych realnych przesłankach i możliwe do wprowadzenia w czyn. Plan „Wschód” dawał więc poważne szanse na pewien, choćby ograniczony, sukces w razie realizacji koncepcji rozegrania pierwszej fazy wojny ze wschodnim sąsiadem Polski²⁶⁰.

Pierwszy prowizoryczny plan wojny z Niemcami powstał dopiero w 1936 r. i miał związek z sierpniową wizytą w Polsce francuskiego Szefa Sztabu Obrony Narodowej generała Maurice Gustava Gamelina. Przy hipotezie głównego uderzenia niemieckiego z Pomorza Zachodniego na Warszawę i Radom oraz uderzeń pomocniczych z Prus Wschodnich na Dęblin i z Dolnego Śląska na Częstochowę, przewidywał on wystawienie przez Polskę na jej zachodniej granicy 4 armii pierwszego rzutu oraz armii odwodowej. Zakładano też w nim, zbyt optymistycznie, że Wehrmacht nie będzie mógł skierować przeciw Polsce całości swych sił, gdyż będzie musiał obsadzić skierowany przeciw Francji front zachodni. Jednak wydarzenia, które miały miejsce w 1938 i 1939 r., głównie zaś kryzys monachijski, a następnie upadek Czechosłowacji (oraz w konsekwencji pogorszenie się strategicznego położenia Polski), spowodowały konieczność istotnej zmiany tych założeń²⁶¹.

²⁵⁹ Resztę stanowiłyby czołgi rozpoznawcze typu TK i TKS, które: „przeznaczone są do działań ruchomych. Cechują je: małe wymiary, stosunkowo duża szybkość i zwrotność, dość słabe opancerzenie i uzbrojenie, małe możliwości przekraczania przeszkód i trudna obserwacja” – vide: *Regulamin broni pancernej. Czołgi rozpoznawcze – walka*, Warszawa 1938, s. 1. Vide także: K. Gaj, *Czołg rozpoznawczy TK-3*, Warszawa 2013.

²⁶⁰ Szerzej o tym planie oraz o jego ocenie vide: R. Szubański, *Plan operacyjny „Wschód”*, Warszawa 1994 (drugie wydanie: Warszawa 2010). Zupełnie inny pogląd na jego wartość reprezentują jednak autorzy opracowań: A. Rzepniewski, *Wojsko Polskie wobec perspektywy zagrożenia wojennego 1935–1939*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939...*; idem, *Polska i jej siły zbrojne w roku 1939 na tle innych państw europejskich*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939...*

²⁶¹ M. Zgórnjak, *Wojskowe aspekty kryzysu czechosłowackiego w 1938 roku*, Kraków 1966; idem, *Sytuacja militarna w Europie w okresie kryzysu politycznego 1938 roku*, Warszawa 1979; idem, *Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938–1939*, Kraków 1993; H. Batowski, *Agonia pokoju i początek wojny*, Poznań 1969; idem, *Europa zmierza ku przepaści*, Poznań 1977;

Nie wolno też zapominać o fakcie szeroko zakrojonej i wieloaspektowej współpracy sowiecko-niemieckiej zakończonej podpisaniem 23 sierpnia 1939 r. w Moskwie traktatu Ribbentrop-Mołotow oraz o jego skutkach militarnych dla Polski, zwłaszcza zaś towarzyszącego mu tajnego protokołu²⁶².

Mimo to ten prowizoryczny plan posłużył oficerom Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych i Sztabu Głównego za punkt wyjścia do prac nad pełnym planem „Zachód”. Rozpoczęto je dopiero w marcu 1939 r., a jego podstawowym założeniem był strategiczny imperatyw polegający na tym, aby *nie dać się rozbić do czasu podjęcia przez Francuzów działań na froncie zachodnim*. W tym celu należało starać się uratować jak największą część armii za cenę utraty części terenów i tym samym wygrać czas niezbędny na uruchomienie ofensywy zachodnich sojuszników Polski²⁶³. Jednak istniejące okoliczności, głównie zaś możliwość założenia przez Wehrmacht tak zwanych „wielkich kleszczy” sięgających za linię wielkich rzek z Wisłą na czele²⁶⁴, stawały pod znakiem zapytania polskie możliwości obronne. Poza tym poważnym dylematem, zarówno wojskowym jak i politycznym, była kwestia konieczności obrony „korytarza pomorskiego” oraz polskiego stanu posiadania nad Bałtykiem²⁶⁵.

Ostatecznie do wybuchu wojny w ramach planu „Zachód” zdążono opracować jedynie plan bitwy obronnej, czyli pierwszą fazę działań polskich sił zbrojnych. Natomiast kolejnych jej etapów – mianowicie odwrotu całości sił polskich na południowy-wschód i trzeciej fazy, czyli obrony na linii „wielkich rzek” nie zdążono już przygotować. Spowodowało to, że miały one jedynie charakter ogólnych przewidywań operacyjnych ówczesnego Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych, a późniejszego Naczelnego Wodza marszałka Edwarda Śmigłego-Rydza²⁶⁶.

P. Majewski, *Nierozegrana kampania. Możliwości obronne Czechosłowacji jesienią 1938 roku*, Warszawa 2004.

²⁶² M. Kornat, *Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop-Mołotow. Problem zbliżenia niemiecko-sowieckiego w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002; H. von Herwarth, *Między Hitlerem a Stalinem. Wspomnienia dyplomaty i oficera niemieckiego 1931–1945*, Warszawa 1992.

²⁶³ 25 VIII 1939 r., o czym już wspomniano, obok sojuszu z Francją, istniał także sojusz polsko-brytyjski.

²⁶⁴ Z. Gnat-Wieteska, *Rzeka Wisła i jej rola w kampanii wrześniowej*, Pruszków 2012. Poza Wisłą były to także rzeki San i Narew.

²⁶⁵ *Polskie siły zbrojne w drugiej wojnie światowej* [dalej: PSZ], t. I: *Kampania wrześniowa 1939, cz. 5: Marynarka wojenna i obrona polskiego Wybrzeża*, Londyn 1962; J. Godlewski, W. Odyniec, *Pomorze Gdańskie. Koncepcje obrony i militarne wykorzystania od wieku XIII do roku 1939*, Warszawa 1982; A. Rzepniewski, *Obrona Wybrzeża w 1939 r. na tle rozwoju marynarki wojennej Polski i Niemiec*, Warszawa 1970; K. Ciechanowski, *Armia „Pomorze” 1939*, Warszawa 1983; G. Łukomski, *Problem „korytarza” w stosunkach polsko-niemieckich i na arenie międzynarodowej 1919–1939. Studium polityczne*, Warszawa 2000.

²⁶⁶ T. Kutrzeba, *Wojna bez walnej bitwy*, Warszawa 1998; PSZ, t. I: *Kampania wrześniowa 1939, cz. 1: Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951; M. Porwit, *Komentarze*

Wraz z przygotowywanym wiosną i latem 1939 r. w wielkim pośpiechu planem „Zachód” powstawały także inne uzależnione od niego plany: zmodyfikowany plan mobilizacyjny, transportowy, organizacji i ochrony komunikacji w czasie wojny, a także plany łączności, użycia lotnictwa, obrony przeciwlotniczej, wycofania i ewakuacji zasobów ludzkich i materialnych, wojennej organizacji władz wojskowych oraz wojenny plan aprowizacyjny²⁶⁷ i finansowy²⁶⁸. Ich rozpracowanie wymagało wielkiego wysiłku, stąd też w pracach nad nimi wykorzystywano doświadczenia zdobyte podczas przygotowania planu „Wschód”, znacznie bardziej dopracowanego niż w dużej mierze improwizowany plan „Zachód”²⁶⁹. Poza tym wszelkie możliwości realizacji jego założeń zależały od postawy sojuszników zachodnich, na co Polska praktycznie nie miała większego wpływu. Tymczasem bez ich realnej pomocy wojskowej plan ten był zupełnie nierealny²⁷⁰.

Przed wrześniem 1939 r., najlepiej i najpełniej opracowaną częścią polskich przygotowań obronnych był zatwierdzony dnia 15 maja tego roku plan mobilizacyjny „W1”²⁷¹. Zastąpił on zupełnie już wówczas nierealny plan mobilizacyjny „S”. Jego powstanie wymusiło zarówno pogorszenie się sytuacji geopolitycznej Polski, jak i konieczność rozbudowy i modernizacji polskich sił zbrojnych, głównie zaś Wojska Polskiego. Natomiast ogólne zasady funkcjonowania tego planu sprawdzały się do kilku założeń. Otóż skonstruowano go w taki sposób, że mógł być zastosowany zarówno w przypadku zagrożenia ze strony Sowietów, jak i Niemiec. Jako naczelną zasadę mobilizacji, czyli przejścia armii ze stopy pokojowej na wojenną, uznano szybkość. Jednocześnie mobilizacja miała być zdecentralizowana poprzez możliwie równomierne rozrzucenie w terenie rozwijanych w jej ramach jednostek. Poza tym przy planowanym uzupełnianiu mobilizowanych formacji, poza pewnymi wyjątkami, w celu zachowania waloru szybkości stawiennictwa

do historii polskich działań obronnych 1939 roku, cz. 1: *Plany i ich załamanie się*, Warszawa 1969; General Wacław Stachewicz, *Wierności dochować żołnierskiej. Przygotowania wojenne w Polsce 1935–1939 oraz kampania 1939 w relacjach i rozważaniach szefa Sztabu Głównego i szefa Sztabu Naczelnego Wodza*, oprac. M. Tarczyński, Warszawa 1998.

²⁶⁷ L. Urliński, *Polski plan aprowizacji wojennej z września 1939 roku*, Toruń 2001.

²⁶⁸ A. Nawrocki, *Zabezpieczenie logistyczne wojsk lądowych sił zbrojnych II RP w latach 1936–1939*, Warszawa 2002.

²⁶⁹ Szerzej: T. Jurga, *Analiza porównawcza sił polskich i niemieckich w 1939 r.*, *Wojskowy Przegląd Historyczny* [dalej: „WPH”], 1964, nr 3; J. Klepaczek, *Analiza czynników wpływających na decyzję wstępnego rozwinięcia wojsk w 1939 r.*, „WPH”, 1984, nr 3; idem, *Rozważania nad możliwościami obrony Polski w 1939 r.*, „WPH”, 1989, nr 3.

²⁷⁰ Bardzo krytyczne uwagi na temat tego planu zawiera opracowanie: A. Rzepiewski, *Wojsko Polskie wobec perspektywy zagrożenia wojennego...*

²⁷¹ Do prac nad nim przystąpiono latem 1935 r., a zakończono je 1 V 1938 r., kiedy to powstał plan mobilizacyjny oznaczony jako „W”. Szybko jednak rozpoczęto jego modyfikację, która w ciągu roku doprowadziła do powstania jego nowocześniejszej i pełniejszej wersji.

rezerwistów zastosowano zasadę terytorialności. Oprócz tego całość związanego z tym rozkazodawstwa skupiona została w rękach szefa Sztabu Głównego, przy czym konstrukcja planu umożliwiała wprowadzanie go w życie częściami, a wielkie jednostki i oddziały mogły być mobilizowane na dwa sposoby – w alarmie, za pomocą indywidualnych kart powołania, bądź też normalnie, za pomocą publicznych obwieszczeń o mobilizacji powszechnej. Temu celowi służyło też wprowadzenie odrębnych kolorów kart mobilizacyjnych dla rezerwistów przewidzianych do uzupełnienia poszczególnych rodzajów formacji²⁷². Był on też całkowicie realny pod względem zaopatrzenia materiałowego i mógł być modyfikowany w miarę rozbudowy Wojska Polskiego i wzrostu posiadanych rezerw materiałowych.

W ramach planu mobilizacyjnego „W1”, w alarmie zamierzano wystawić 26 czynnych dywizji piechoty, 2 rezerwowe dywizje piechoty oraz 11 brygad kawalerii i brygadę kawalerii zmotoryzowanej²⁷³, a także całe lotnictwo²⁷⁴. Poza tym miano

²⁷² W dotychczasowym dorobku polskiej historiografii nie ma zbyt wielu opracowań dotyczących przebiegu mobilizacji Wojska Polskiego wiosną i latem 1939 r., przy czym niemal wszystkie one dotyczą formacji kawalerii, zarówno oddziałów jak i wielkich jednostek – vide: W. Kozłowski, *Mobilizacja Podlaskiej i Suwalskiej Brygady Kawalerii. Marzec – sierpień 1939 roku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, 1975, seria 1, z. 111; E. Piwowarski, *Mobilizacja Wołyńskiej Brygady Kawalerii w sierpniu 1939 r.*, „Wojsko i Wychowanie”, 1992, nr 8; idem, *Mobilizacja Kresowej i Podolskiej Brygady Kawalerii w sierpniu 1939 r.*, „Wojsko i Wychowanie”, 1993, nr 7; idem, *Przebieg i wyniki częściowej mobilizacji alarmowej z 23 marca 1939 r.*, „WPH”, 1995, nr 1–2; A. Smoliński, *Mobilizacja Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w przededniu wybuchu wojny 1939 roku*, [w:] *Wrzesień 1939 roku i jego konsekwencje dla ziem zachodnich i północnych Drugiej Rzeczypospolitej*, red. R. Sudziński i W. Jastrzębski, Bydgoszcz–Toruń 2001; idem, *Organizacja kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1930–1939...*; idem, *Mobilizacja 16 Pułku Ułanów Wielkopolskich. Marzec–sierpień 1939 r.*, [w:] *Nad Bałtykiem. W kręgu polityki, gospodarki, problemów narodowościowych i społecznych w XIX i XX wieku. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Mieczysławowi Wojciechowskiemu*, red. Z. Karpus, J. Kłaczkow, M. Wołos, Toruń 2005; idem, *Mobilizacja 18 Pułku Ułanów Pomorskich w okresie od marca do sierpnia oraz jego obsada personalna na dzień 1 września 1939 roku*, „Rocznik Grudziądzki”, 2005, t. XVI; idem, *Mobilizacja 2 Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich w czasie od marca do sierpnia oraz jego obsada personalna na dzień 1 września 1939 roku*, „Rocznik Grudziądzki”, 2007, t. XVII; idem, *Mobilizacja 16 Pułku Ułanów Wielkopolskich imienia Generała Dywizji Gustawa Orlicz-Dreszera w okresie od marca do sierpnia oraz jego obsada personalna na dzień 23 marca i 1 września 1939 roku*, „Rocznik Grudziądzki”, 2009, tom XVIII; J. S. Tym, *Przygotowania wojenne i mobilizacja Wołyńskiej Brygady Kawalerii*, [w:] *Mokra Działoszyn 1939*, Warszawa 2005; idem, *Przygotowania wojenne i mobilizacja 15 Pułku Ułanów Poznańskich w 1939 roku*, „WPH”, 2004, nr 3. Zauważyć jednak trzeba, iż z racji (z reguły szcztąkowego) stopnia zachowania dokumentów pułkowych z 1939 r., głównie zaś rozkazów dziennych, takiego szczegółowego opisu procesu mobilizacji nie da się opracować w odniesieniu do każdego pułku kawalerii, podobnie jak i do oddziałów pozostałych broni głównych ówczesnego Wojska Polskiego.

²⁷³ A więc około $\frac{3}{4}$ wszystkich wielkich jednostek ówczesnego Wojska Polskiego.

²⁷⁴ Ponadto w alarmie mobilizowano również marynarkę wojenną. Jednocześnie mobilizacji takiej podlegały wtenczas również inne formacje nie należące do składu sił zbrojnych. Były to zorganizowane na sposób wojskowy Korpus Ochrony Pogranicza, (J. Prochwicz, *Formacje Korpusu Ochro-*

częściowo zmobilizować 2 kolejne czynne dywizje piechoty oraz 2 rezerwowe dywizje piechoty. Natomiast w pierwszym rzucie mobilizacji powszechnej, który swoją mobilizację zakończyć miał do końca 6 dnia, planowano wystawić następne 2 czynne dywizje piechoty oraz 5 rezerwowych i nowoczesną brygadę pancerno-motorową – Warszawską Brygadę Pancerno-Motorową. W ten sposób do końca pierwszego tygodnia mobilizacji Wojsko Polskie miało postawić na stopie wojennej 52 wielkie jednostki, w tym 2 brygady zmotoryzowane lub pancerno-motorowe. Tak zmobilizowane Wojsko Polskie powinno liczyć 1 500 000 żołnierzy, z tego 70% w formacjach liniowych, 10% w formacjach marszowych i 20% w formacjach krajowych²⁷⁵.

Plan mobilizacyjny „W1” należy ocenić jako jeden z najwartościowszych elementów polskich przygotowań do zbliżającej się wtenczas wojny.

Narastanie w drugiej połowie lat 30. XX w. zagrożenia niemieckiego spowodowało konieczność koordynacji wysiłków państwa w zakresie obronności. Stąd też dekretem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 9 maja 1936 r. „O sprawowaniu zwierzchnictwa nad siłami zbrojnymi oraz organizacji naczelnych władz wojskowych w czasie pokoju”, wydanym w oparciu o postanowienia nowej konstytucji z kwietnia 1935 r., powołano Komitet Obrony Rzeczypospolitej, którego zadania miały być podobne do wcześniejszej Rady Obrony Państwa. Miał on stanowić ciało pośredniczące pomiędzy władzami wojskowymi a rządem w zakresie spraw związanych z przygotowaniem państwa do obrony, a przekraczającymi kompetencje władz wojskowych. Na jego czele stał prezydent, zaś jego zastępcą został Generalny Inspektor Sił Zbrojnych. Natomiast stałym organem roboczym Komitetu Obrony Rzeczypospolitej, mianowicie Sekretariatem, kierował szef Sztabu Głównego.

Na mocy tego samego dekretu określono też, że zwierzchnictwo nad siłami zbrojnymi sprawuje prezydent za pośrednictwem Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych i ministra spraw wojskowych, przy czym stanowisko tego pierwszego

ny Pogranicza w 1939 roku...) oraz Straż Graniczna (H. Kula, *Polska Straż Graniczna w latach 1928–1939*, Warszawa 1994), Policja Państwowa, a także odpowiednie organy kolejowe i łączności. Warto też pamiętać, że najdłuższe terminy gotowości przy mobilizacji alarmowej nie przekraczały 72 godzin, a dominowały terminy 24 godzinne.

²⁷⁵ P. Zarzycki, *Plan mobilizacyjny „W”*. Wykaz oddziałów mobilizowanych na wypadek wojny, Prusków 1995; W. Zaleski, *W Warszawskiej Brygadzie Pancerno-Motorowej 1939. Z dziejów 1 Pułku Strzelców Konnych*, Warszawa 1988; W. Rezmer, *Operacyjna służba sztabów Wojska Polskiego w 1939 roku (organizacja, zasady funkcjonowania, przygotowanie do wojny)*, Toruń 1993 (wydanie II: Warszawa 2010); J. Majka, *Brygada motorowa plk. Maczka. 10 Brygada Kawalerii 1937–1939*, Rzeszów 2004; R. Rybka, K. Stepan, *Najlepsza broń. Plan mobilizacyjny „W” i jego ewolucja*, Warszawa 2010; K. Gaj, *10 Brygada Kawalerii w 1939 roku – organizacja wojenna wielkiej jednostki motorowej*, Oświęcim 2014; S. Maksimiec, *Warszawska Brygada Pancerno-Motorowa 1939*, Oświęcim 2014. Nieco inne informacje o tym planie podano w pracy: A. Rzepniewski, *Wojsko Polskie wobec perspektywy zagrożenia wojennego...*, a także: idem, *Polska i jej siły zbrojne w roku 1939...*

było nadrzędne w stosunku do ministra. Tym samym Generalny Inspektor Sił Zbrojnych odpowiedzialny był jedynie przed prezydentem. Nie zmieniły się też jego zadania oraz kompetencje. Jednocześnie uznano, że jest on drugą po prezydencie osobą w państwie. Poza tym jego ciałem doradczym stał się istniejący już od 1921 r. Komitet do Spraw Uzbrojenia i Sprzętu, na czele którego stał generał dywizji Kazimierz Sosnkowski. Jego zadaniem było zatwierdzanie i wprowadzanie do uzbrojenia polskich sił zbrojnych nowych rodzajów broni i sprzętu wojskowego.

Poza tym, ze względu na wagę zagadnień związanych z zagrożeniami wynikającymi z możliwości napadów lotniczych, powołano wtenczas również Inspektora Obrony Powietrznej Państwa²⁷⁶ oraz utworzono stanowisko szefa Sztabu Lotniczego w Sztabie Głównym²⁷⁷ i zorganizowano w Warszawie Wyższą Szkołę Lotniczą²⁷⁸.

W kwestii koniecznych modyfikacji struktury sił zbrojnych dążeniem marszałka Śmigłego-Rydza było utrzymanie tych zmian w granicach niezbędnego minimum. Pierwszej fazie realizacji planu modernizacji i rozbudowy sił zbrojnych sprzyjała też tendencja wzmacniania uzbrojenia formacji już istniejących. Dopiero potem miało nastąpić formowanie zupełnie nowych oddziałów i wielkich jednostek o odmiennej i znacznie bardziej nasyconej nowoczesnymi środkami walki strukturze.

Za materiałowe przygotowanie do wojny największą część odpowiedzialności ponosił Sztab Główny, który w tym celu współpracował z odpowiednimi fachowymi departamentami ministerstwa spraw wojskowych. Natomiast zagadnienia operacyjne zarezerwowane zostały dla Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych oraz podległym mu inspektorom armii. Dopiero po koncepcyjnym opracowaniu poszczególnych zagadnień i zadań tego typu Sztab Główny otrzymywał wytyczne w celu ich „rozpracowania” w formie sztabowego planu wstępnego rozwinięcia sił²⁷⁹.

Gros prac związanych z przygotowaniem i realizacją planu modernizacji i rozbudowy sił zbrojnych spadło na Sztab Główny, na czele którego od czerwca 1935

²⁷⁶ Stanowisko to utworzono 4 VII 1936 r. i powierzono gen. Gustawowi Orlicz-Dreszerowi, a po jego tragicznej śmierci gen. Józefowi Zajacowi, którego 5 I 1937 r. mianowano także dowódcą Obrony Przeciwlotniczej Ministerstwa Spraw Wojskowych, łącząc w ten sposób kierowanie obroną przeciwlotniczą armii i zaplecza w rękach jednej osoby. Vide: J. Zajac, *Dwie wojny. Mój udział w wojnie o niepodległość i w obronie powietrznej Polski*, Londyn 1964.

²⁷⁷ Sztab ten utworzono 4 XI 1937 r. Na jego czele stanął płk obs. Stanisław Ujejski, wkrótce awansowany do stopnia generała brygady.

²⁷⁸ A. Rzepniewski, *Wojsko Polskie wobec perspektywy zagrożenia wojennego...*

²⁷⁹ *General Waclaw Stachiewicz...*; T. Jurga, *Analiza porównawcza sił polskich i niemieckich...*; J. Klepaczek, *Analiza czynników wpływających na decyzję wstępnego rozwinięcia wojsk w 1939 r...*; idem, *Rozważania nad możliwościami obrony Polski w 1939 r...*; T. Kośmider, *Toruński Inspektorat Armii...*

r. stał generał brygady Wacław Stachewicz. Plan ten przewidziany na lata 1937–1942 był pierwszym w dziejach sił zbrojnych II Rzeczypospolitej zakrojonym na kilka lat przedsięwzięciem, w realizację którego zamierzano zaangażować wszystkie dostępne siły i możliwości państwa. Takie postawienie tej kwestii nie miało precedensu w przeszłości. Jego podstawowym celem, jak pokazała najbliższa przyszłość jednak mało realnym, było natomiast uchronienie Wojska Polskiego przed zdeklasowaniem przez Wehrmacht oraz Robotniczo-Chłopską Armię Czerwoną, a także przez inne, pomniejsze armie europejskie, jak choćby czechosłowacką²⁸⁰. W ten sposób Rzeczpospolita Polska zamierzała zachować militarne możliwości zabezpieczenia swej integralności terytorialnej oraz suwerenności w razie zaistnienia jakiegokolwiek konfliktu zbrojnego²⁸¹.

Ogólne wytyczne planu modernizacji i rozbudowy sił zbrojnych sformułowano jeszcze w 1935 r., a w następnym roku podjęto już cały szereg wynikających z niego prac. W czerwcu 1936 r. zasadnicze zadania powierzono zespołowi oficerów Sztabu Głównego, którym kierował pułkownik dyplomowany Jan Sadowski. Wnioski i postulaty będące efektem prac przedstawiał na posiedzeniach Komitetu do Spraw Uzbrojenia i Sprzętu, gdzie je zatwierdzano, odrzucano lub kierowano do dalszych prac koncepcyjnych. Zadaniem tego ostatniego było bowiem znajdowanie kompromisu pomiędzy absolutnie koniecznymi do uwzględnienia postulatami a realnymi możliwościami finansowymi państwa. W wyniku tych prac zaakceptowane przez Komitet koszty niezbędnych wydatków na uzbrojenie, sprzęt i wyposażenie, w połączeniu ze środkami finansowymi preliminowanymi na budowę przemysłu zbrojeniowego i wraz z sumami przewidzianymi na wystawienie nowych formacji, miały określić globalne koszty realizacji całego programu modernizacji i rozbudowy sił zbrojnych.

Z ogólnego budżetu państwa, wahającego się od 2 200 000 000 do 2 400 000 000 rocznie, oficjalny budżet Ministerstwa Spraw Wojskowych otrzymywał wówczas od 768 000 000 do 800 000 000 złotych. Około $\frac{3}{4}$ tej sumy, podobnie jak wcześniej, pochłaniały jednak wydatki wegetacyjne, a jedynie pozostała jej część można było przeznaczyć na realizację planu modernizacji i rozbudowy sił zbrojnych. Poza tym część z tych zadań finansowano z budżetów innych ministerstw oraz z pożyczek wewnętrznych²⁸² i zagranicznych²⁸³. Ważną pozycją były też środki finansowe uzy-

²⁸⁰ O stanie i potencjalne bojowym ówczesnych czechosłowackich sił zbrojnych vide: J. Wiśniewski, *Armia czechosłowacka w latach 1932–1939*, Toruń 2001.

²⁸¹ J. Białkowski, *Aspekty wojskowe polityki zagranicznej Polski w 1939 roku...*

²⁸² Formą takiej pożyczki była proklamowana przez rząd 30 III 1939 r. Pożyczka Obrony Przeciwlotniczej. Zakończona 6 V tego roku subskrypcja, którą podpisało ponad 3 000 000 osób, zamknęła się kwotą 404 000 000 złotych. Ponadto 12 500 000 złotych uzyskano też z Funduszu Obrony Morskiej.

²⁸³ Była to przyznana w 1936 r. Polsce pożyczka francuska w ostatecznej wysokości 2 600 000 000 franków, z której do IX 1939 r. zdołano wykorzystać jednak tylko 1 160 000 franków kredytu

skiwane ze sprzedaży nadwyżek produkcji przemysłu zbrojeniowego za granicę. Umożliwiało to utrzymywanie własnej produkcji na odpowiednio wysokim poziomie i podnosiło rentowność przedsiębiorstw, a tym samym obniżało koszty realizacji całego tego programu. Poza tym za uzyskiwane tą drogą środki można było kupować nowoczesne uzbrojenie dla Wojska Polskiego²⁸⁴. Wraz z sumami przeznaczanymi na budowę Centralnego Okręgu Przemysłowego oraz innych przedsiębiorstw zbrojeniowych wszystkie wydatki państwa polskiego w latach 1935–1939 ponoszone na obronę wynosiły około 50% całego budżetu, przy czym około 1/3 całości stanowiły wydatki pozabudżetowe, które pośrednio także obciążały polskie społeczeństwo²⁸⁵. W sumie w latach budżetowych 1936/1937–1939/1940 wydano na ten cel około 4 186 000 000 złotych²⁸⁶. Dla pełnego obrazu należałoby jeszcze dodać wydatki w roku budżetowych 1935/1936, które wyniosły 761 000 000 złotych. Największą pozycję w tych wydatkach stanowiła zapewne rozbudowa formacji broni głównych oraz służb, na co początkowo zamierzano wydać 2 317 000 000 złotych²⁸⁷.

Zgodnie z pierwotnymi wytycznymi Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych za najważniejsze do realizacji zadania uznano wówczas wzmocnienie artylerii dywizyjnej i pozadywizyjnej oraz zaopatrzenie piechoty i kawalerii w artylerię przeciwpancerną i karabiny przeciwpancerne²⁸⁸. Decyzje te znacząco wzmocniły odporność

gotówkowego, budowlanego i materiałowego. Ponadto latem 1939 r. Rzeczpospolita otrzymała pożyczkę amerykańską o wartości 6 000 000 dol., co stanowiło równowartość 31 800 000 zł oraz pożyczkę brytyjską w wysokości 8 000 000 funtów szterlingów, czyli 198 700 000 zł. Co więcej 30 VIII, a więc niemal w przeddzień wybuchu wojny, uruchomiona została kolejna pożyczka francuska wynosząca 430 000 000 fr., co było równowartością 60 500 000 zł.

²⁸⁴ M. Deszczyński, W. Mazur, *Na krawędzi ryzyka. Eksport polskiego sprzętu wojskowego w okresie międzywojennym*, Warszawa 2004. Poza tym w końcu lat 30. za granicę sprzedawano również uzbrojenie stare, wycofywane z polskich sił zbrojnych – vide: R. Majzner, *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939 w obserwacjach i analizach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, Radomsko 2012.

²⁸⁵ Był to bowiem ustanowiony dekretem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 9 IV 1936 r. Fundusz Obrony Narodowej, dzięki któremu – przy wykorzystaniu ofiarności społeczeństwa – udawało się uzyskiwać po około 200 000 000 zł. rocznie na wydatki pozabudżetowe, przeznaczane głównie na inwestycje w przemyśle zbrojeniowym.

²⁸⁶ Z tego budżet Ministerstwa Spraw Wojskowych wyniósł zapewne 2 836 000 000 zł. Poza tym z budżetu innych ministerstw na przygotowania obronne wydano około 320 000 000 zł, a wydatki pozabudżetowe wyniosły 860 000 000 zł. Ze sprzedaży za granicę sprzętu wojskowego uzyskano około 170 000 000 zł.

²⁸⁷ J. Ginsbert, *Fundusz Obrony Morskiej*, Warszawa 1933; H. Tennenbaum, *Finansowanie inwestycji – rozważania o sposobie finansowania inwestycji robót publicznych i zbrojeń w okresie bezrobocia*, Warszawa 1939; PSZ, t. I, cz. 1; T. Grabowski, *Inwestycje zbrojeniowe w gospodarce Polski międzywojennej...*; A. Rzepniewski, *Wojsko Polskie wobec perspektywy zagrożenia wojennego...*

²⁸⁸ A. Smoliński, *Wybrane problemy z historii karabinu przeciwpancernego wz. 1935*, „Arsenał Poznański”, 1993, nr 1; idem, *Jeszcze raz o karabinie przeciwpancernym wz. 35*, „Arsenał Poznański”, 1999, r. VIII, nr 1 (24); idem, *Karabin przeciwpancerny wz. 35 na polu bitwy pod Mokrzą*, „Dawna Broń i Barwa”, 2000, r. XV, nr 21; idem, *Kilka uwag do artykułu Kazimierza Satory o polskim ka-*

przeciwpancerną oddziałów i wielkich jednostek piechoty i kawalerii Wojska Polskiego. Do tej pory bowiem praktycznie nie posiadały one możliwości zorganizowania rozbudowanej, czynnej obrony przeciw pojazdom pancernym potencjalnego przeciwnika²⁸⁹. Zdecydowanie mniejsze znaczenie, co pokazała kampania jesienna 1939 r., głównie z racji braku odpowiedniego i nowoczesnego sprzętu pancernego, odegrało przydzielenie brygadom kawalerii dywizjonów pancernych²⁹⁰.

Najgorzej jednak, pomimo czynionych wysiłków i poniesionych wydatków, wyglądało przygotowanie polskiego lotnictwa do czynnego zwalczania sił lotniczych potencjalnego przeciwnika. Słabe i wyposażone w większości w przestarzały już sprzęt lotnictwo, nie mogło, co dobitnie pokazała kampania wrześniowa 1939 r., w dostatecznym zakresie własnych osłonić sił oraz zaplecza²⁹¹. Podobnie było też ze skromną artylerią przeciwlotniczą, zarówno z jej stosunkowo nowoczesnymi i dobrze uzbrojonymi w 40 mm armaty przeciwlotnicze wz. 1937 bateriami i półbateriami, przydzielonymi po mobilizacji wielkim jednostkom, jak i z uzbrojonymi z reguły w przestarzałe już armaty francuskie formacjami, broniącymi miast oraz obiektów przemysłowych i komunikacyjnych wewnątrz kraju²⁹².

Według obliczeń oficerów Sztabu Głównego z wiosny 1937 r., rozbudowa formacji broni głównych oraz poszczególnych wojsk i służb miała pochłonąć w sumie

rabinie przeciwpancernym wz. 1935, „PHW”, 2002, nr 1. Tam też obszerny wykaz wcześniejszej literatury przedmiotu.

²⁸⁹ Vide: R. Sidorski, *Obrona przeciwpancerna: środki, organizacja, taktyka*, Warszawa 1932; K. Gaj, *Obrona przeciwpancerna w Wojsku Polskim w 1939 r. – armaty przeciwpancerne. Zasady wykorzystania i organizacja*, [w:] *Studia artyleryjskie*, t. III, red. M. Giętkowski, A. Smoliński, Toruń 2012.

²⁹⁰ R. Szubański, *Polska broń pancerna 1939*, Warszawa 1982; idem, *Pancerne boje Września*, Warszawa 2009; K. Gaj, *Polska broń pancerna w 1939 roku. Organizacja pokojowa i wojenna jednostek*, Oświęcim 2014.

²⁹¹ A. Kurowski, *Lotnictwo polskie w 1939 roku*, Warszawa 1962; J. Cynk, *Siły lotnicze Polski i Niemiec. Wrzesień 1939*, Warszawa 1989; idem, *Polskie lotnictwo myśliwskie w boju wrześniowym*, Gdańsk 2000; J. Pawlak, *Polskie eskadry w Wojnie Obronnej. Wrzesień 1939*, Warszawa 1991; K. Janowicz, *Pierwszy dzień. Działania lotnicze nad Polską 1 września 1939*, Warszawa 2008; Ł. Łydzba, *Lwowski III/6 Dywizjon Myśliwski*, Poznań 2011; idem, *Wileński III/5 Dywizjon Myśliwski*, Poznań 2010; idem, *Krakowski II/2 Dywizjon Myśliwski*, Poznań 2012; C. Bekker, *Atak na wysokość 4000. Dziennik wojenny niemieckiej Luftwaffe 1939–1945*, Warszawa 1999; M. Emmerling, *Luftwaffe nad Polską*, cz. 1: *Jagdflieger*, Gdynia 2002; idem, *Luftwaffe nad Polską 1939*, cz. 2: *Kampfflieger*, Gdynia 2005; idem, *Luftwaffe nad Polską 1939*, cz. 3: *Stukaflieger*, Gdynia 2006. Prace ostatniego z przytoczonych autorów są mocno krytykowane przez historyków polskich zajmujących się działaniami lotniczymi nad Polską we wrześniu 1939 r.

²⁹² Szerzej na ten temat vide: *Wojskowe teki archiwalne*, t. III: *Polska obrona przeciwlotnicza 1939*, cz. 1–4, red. A. Wesołowski, Warszawa 2012–2013; M. Kopczewski, Z. Moszumański, *Polska obrona przeciwlotnicza w latach 1920–1939...*; M. Kopczewski, *Obrona powietrzna Wojska Polskiego w latach 1920–2000...*; J. Tarczyński, *Samoходowe działa przeciwlotnicze w Wojsku Polskim 1918–1939...*

aż 2 933 000 000 złotych, z tego najwięcej zamierzano wydać na lotnictwo, obronę przeciwlotniczą, artylerię polową oraz na broń pancerną i obronę przeciwpancerną. Mniejsze sumy należało przeznaczyć na saperów, łączność i oddziały motorowe, czyli na 10. Brygadę Kawalerii²⁹³ oraz na Warszawską Brygadę Pancerno-Motorową²⁹⁴, a także na motoryzację dowództw. Stosunkowo niewielkie sumy miały zostać przeznaczone na piechotę i kawalerię. Pamiętać jednak należy, iż zarówno oddziały, jak i wielkie jednostki tych dwóch broni głównych, korzystały z rozbudowy artylerii polowej, artylerii przeciwlotniczej i przeciwpancernej, a także ze środków wydanych na broń pancerną. Poza tym spora część nowo tworzonych formacji miała być zmotoryzowana, praktycznie w całości w oparciu o sprzęt produkcji polskiej. W sumie więc czteroletni plan modernizacji i rozbudowy polskich sił zbrojnych, gdyby został zrealizowany w całości, mógł w znacznym stopniu wzmocnić ich wartość bojową²⁹⁵.

Przy próbie oceny zakresu i realnych efektów działań ówczesnych polskich władz wojskowych i cywilnych nie należy jednak zapominać, że realizacja tego planu odbywała się równolegle z gwałtowną i na dodatek znacznie szerszą rozbudową Wehrmachtu i Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, przy czym zarówno III Rzesza jak i ZSRS były w stanie wydać na zbrojenia zdecydowanie większe środki finansowe. Jednocześnie obydwa te państwa posiadały też znacznie nowocześniejsze i wydajniejsze gospodarki, zdolne na skalę masową produkować nowoczesny i różnorodny sprzęt wojskowy.

Realizacja programu rozbudowy i unowocześnienia polskich sił zbrojnych wymagała posiadania odpowiedniej i stosunkowo bezpiecznie rozmieszczonej bazy wytwórczej. Dlatego też niekorzystne strategiczne położenie nad granicą z Niemcami głównego ośrodka przemysłowego na Górnym Śląsku²⁹⁶, pociągnęło za sobą podjęcie decyzji o budowie nowych zakładów przemysłu zbrojeniowego oraz niezbędnych dla nich elementów bazy przemysłowej i źródeł energii w południo-

²⁹³ J. Nowakowski, A. Połczyński, M. Kowalski, *Z dziejów 10 Pułku Strzelców Konnych*, Warszawa 1982; J. Majka, *Brygada płk. Maczka. Organizacja i udział w kampanii wrześniowej 1939 r. 10 Brygady Kawalerii (Zmotoryzowanej)*, Rzeszów 1999; idem, *Brygada Motorowa płk. Maczka. 10 Brygada Kawalerii 1937–1939...*; E. Nowak, *Dywizjon Rozpoznawczy 10 Brygady Kawalerii 1938–1939*, Kraków 1999; K. Gaj, *10 Brygada Kawalerii...*; idem, *Polska broń pancerna w 1939...*; S. Maksimiec, *Warszawska Brygada Pancerno-Motorowa 1939...*

²⁹⁴ W. Zaleski, *W Warszawskiej Brygadzie Pancerno-Motorowej 1939...*; K. Gaj, *Polska broń pancerna w 1939 roku...*

²⁹⁵ W. Kozłowski, *Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy*, Warszawa 1974 (wydanie I: 1964); M. Chrzanowski, *Motoryzacja Wojska Polskiego 1921–1939*, Warszawa 2007; K. Kłobuch, *Geneza lotniczego września. Polska doktryna lotnicza i konstrukcje samolotów bojowych na tle wrogów i sojuszników 1926–1939 r.*, Warszawa 2009.

²⁹⁶ Vide: A. Obersztyn, J. Jaros, *Przemysł górnośląski w organizmie gospodarczym II Rzeczypospolitej...*

wej części centrum kraju, a więc w widłach Wisły i Sanu oraz na Lubelszczyźnie, a częściowo także w województwie kieleckim. Wszystkie budowane tam fabryki oraz inne przedsiębiorstwa miały utworzyć Centralny Okręg Przemysłowy. Z racji swego oddalenia od granic obydwu wielkich sąsiadów obszar ten był mniej narażony na możliwość bezpośrednich ataków lotniczych. Realizacja tego niewątpliwie słusznego, także z pozawojskowych powodów²⁹⁷, zadania wymagała jednak przeznaczenia na nie znacznych nakładów finansowych. Opracowany w wyniku takich konieczności czteroletni plan inwestycji wszedł w życie w 1936 r., a więc wcześniej niż ukończono prace nad planem modernizacji i rozbudowy sił zbrojnych. Stąd też początkowo obydwie te programy nie były ze sobą całkowicie zharmonizowane, co spowodowało konieczność pewnej ich rewizji i stopniowego, wzajemnego dopasowywania²⁹⁸.

Konieczność rozbudowy własnej bazy wytwórczej wynikała również z faktu, że w zbrojącej się wtenczas Europie bardzo trudno było o zakupienie nowoczesnego sprzętu wojskowego, przy czym niektórych jego rodzajów, jak choćby armat przeciwlotniczych, wcale nie można było dostać. Znacznie ograniczone były też możliwości zakupu nowoczesnego sprzętu pancernego²⁹⁹. Stąd też w Polsce, w ramach rozbudowy własnego przemysłu zbrojeniowego, uruchomiono cały szereg zakładów³⁰⁰ produkujących bądź licencyjny sprzęt wojskowy (jak choćby wspomniane już wcześniej bardzo dobre 40 mm armaty przeciwlotnicze i 37 mm armaty przeciwpancerne konstrukcji szwedzkiej firmy Bofors³⁰¹) bądź też broń będącą wytworem polskiej myśli technicznej. Tak było w przypadku samolotów bojowych³⁰². Z reguły też broń produkowana w Polsce była bardzo dobrej jakości, często nawet lepszej niż produkcja firm zachodnich, posiadających znacznie dłuższe od fabryk polskich tradycje³⁰³. Poza lotnictwem, przykładem mogą być tutaj chociażby wspomniane

²⁹⁷ Stwarzało to możliwość zindustrializowania wyłącznie rolniczego do tej pory regionu Polski oraz choćby częściowego rozładowania istniejącego na tym obszarze bezrobocia.

²⁹⁸ *Wrzesień 1939. Przemysł zbrojeniowy Rzeczypospolitej w relacjach i wspomnieniach*, oprac. W. Włodarkiewicz, Warszawa 2007; J. Gołębiowski, *COP. Dzieje industrializacji w rejonie bezpieczeństwa 1922–1939*, Kraków 2000; M. Jabłonowski, *Wobec zagrożenia wojną. Wojsko a gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939*, Warszawa 2001; Z. Dziemianko, *Przemysł zbrojeniowy w Centralnym Okręgu Przemysłowym*, Toruń 2004; J. Główna, *Hutnictwo i przemysł metalowy w Zagłębiu Staropolskim...*

²⁹⁹ W. Mazur, *Czołg Renault R35*, Warszawa 2014.

³⁰⁰ Zarówno na terenie Centralnego Okręgu Przemysłowego jak i poza nim.

³⁰¹ A. Konstankiewicz, W. Słupczyński, *Armata przeciwpancerna wz. 36*, Warszawa 1977; W. Słupczyński, P. Słupczyński, *Armata przeciwpancerna 37 mm wz. 36*, Warszawa 2009.

³⁰² E. Malak, *Prototypy samolotów bojowych. Polska 1936–1939*, Wrocław 1990.

³⁰³ A. Zasieczny, *Broń Wojska Polskiego 1939–1945. Wojska lądowe*, Warszawa 2006; idem, *Broń Wojska Polskiego 1939–1945. Lotnictwo, Marynarka Wojenna*, Warszawa 2006; idem, *Broń Wojska Polskiego 1939–1945*, Warszawa 2010.

powyżej 40 mm armaty przeciwlotnicze Bofors oraz bardzo prosty w konstrukcji i użyciu, a także tani w produkcji i jednocześnie wystarczająco skuteczny na wrzesniowym polu walki, polski karabin przeciwpancerny wz. 1936³⁰⁴.

W efekcie realizacji planu modernizacji i rozbudowy polskich sił zbrojnych czynne dywizje piechoty Wojska Polskiego po mobilizacji miały zostać wzmocnione dwubateryjnym dywizjonem artylerii ciężkiej oraz baterią 40 mm armat przeciwlotniczych i kompanią czołgów rozpoznawczych³⁰⁵, a wchodzące w ich skład pułki piechoty bądź kawalerii 37 mm działami przeciwpancernymi i 7,92 mm karabinami przeciwpancernymi³⁰⁶.

Warto też zauważyć, że wobec zdecydowanie obronnego charakteru polskich planów wojennych oraz w wyniku istnienia sygnalizowanej już wcześniej znaczącej dysproporcji w rozwoju ekonomicznym pomiędzy Polską a jej wielkimi sąsiadami, a co za tym idzie niemożności dorównania im w zbrojeniach lotniczych i pancernych, wprowadzenie do uzbrojenia Wojska Polskiego dużej ilości skutecznego uzbrojenia przeciwpancernego i przeciwlotniczego należy uznać za słuszne rozwiązanie. Kosztem mniejszych nakładów finansowych znacznie szybciej mogło ono bowiem uzyskać możliwości przeciwstawienia się Wehrmachtowi oraz Armii Czerwonej, czyli armiom o nieporównanie liczniejszych i silniejszych niż polskie formacjach pancernych i lotnictwie.

W 1939 r., jeszcze przed mobilizacją, piechota Wojska Polskiego składała się z 84 trójbatalionowych pułków piechoty, 6 tak samo zorganizowanych pułków strzelców podhalańskich³⁰⁷ oraz 2 morskich batalionów strzelców³⁰⁸, Batalionu Stołecznego³⁰⁹ i 3 batalionów strzelców, przewidzianych dla brygad kawalerii. Do tego można doliczyć 30 bardzo wartościowych batalionów Korpusu Ochrony Pogranicza³¹⁰ oraz 33 bataliony Obrony Narodowej.

Ta ostatnia formacja powstała jako poszukiwanie możliwości wykorzystania tej części wyszkolonych rezerw ludzkich, których ze względu na ograniczone moż-

³⁰⁴ A. Smoliński, *Wybrane problemy z historii karabinu przeciwpancernego wz. 1935...*; idem, *Jeszcze raz o karabinie przeciwpancernym wz. 35...*; idem, *Karabin przeciwpancerny wz. 35 na polu bitwy pod Mokrz...*; Z. Gwóźdź, P. Zarzycki, *Polskie konstrukcje broni strzeleckiej*, Warszawa 1993.

³⁰⁵ W rzeczywistości w 1939 r. takie kompanie przydzielono tylko 18 czynnym dywizjom piechoty.

³⁰⁶ W. Kozłowski, *Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy...*; A. Rzepniewski, *Wojsko Polskie wobec perspektywy zagrożenia wojennego...*

³⁰⁷ W. Moś, *Strzelcy podhalańscy 1918–1939*, Kraków 1989.

³⁰⁸ Podczas mobilizacji każdy z nich rozwinięto w morski pułk strzelców – szerzej: M. Kliś, *2 Morski Pułk Strzelców*, Pruszków 1996; G. Piwnicki, B. Zalewski, *Polski wrzesień 1939 w Gdyni*, Gdynia 2009.

³⁰⁹ P. Zarzycki, *Batalion Stołeczny*, Pruszków 2005.

³¹⁰ J. Pomorski, *Korpus Ochrony Pogranicza w obronie Rzeczypospolitej 1924–1939...*; M. Jabłonowski, *Formacja specjalna. Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939...*; J. Prochwicz, *Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku...*

liwości mobilizacyjne nie mogła wchłonąć armia postawiona na stopie wojennej. W 1936 r., na wzór szwajcarskiej milicji, stworzono nieskoszarowane, poza okresem szkolenia podstawowego i dłuższych ćwiczeń, oddziały piechoty kompletowane na zasadzie terytorialnej, możliwie najbliższej miejsca zamieszkania służących w nich żołnierzy. Normalne szkolenie prowadzono w dni świąteczne, tak aby nie odrywać ich od zajęć cywilnych i pracy. Natomiast organizację i mobilizację poprzez tzw. „skrzyknięcie”, oparto na terytorialnie właściwych pułkach piechoty, w których przechowywano broń. Umundurowanie żołnierze Obrony Narodowej posiadali w domu. Poza tym organizację i szkolenie organizowano przy wykorzystaniu kadry oficerskiej i podoficerskiej etatowo związanej z terenowymi strukturami Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przeposobienia Wojskowego.

Rekrutację do batalionów tego typu ograniczono do przedpoborowych, poborowych ponadkontyngensowych³¹¹ oraz rezerwistów bez przydziałów mobilizacyjnych, lecz wyłącznie narodowości polskiej. Początkowo mieli to być jedynie ochotnicy, ale ostatecznie władze wojskowe zmuszone były odstąpić od zaciągu wyłącznie ochotniczego. Stąd też w szeregach batalionów Obrony Narodowej więcej było przedpoborowych niż wyszkolonych rezerwistów. Pierwsze z nich powstały w grudniu 1936 r. oraz w styczniu roku następnego. Docelowo zamierzano sformować 17 brygad i półbrygad Obrony Narodowej obejmujących w sumie 83 bataliony.

Ostatecznie latem 1939 r. istniały 82 bataliony, które ze względu na liczbę posiadanego, z reguły przestarzałego, uzbrojenia i wartość bojową podzielono na 5 typów. Dominowały bardzo różnorodnie uzbrojone bataliony typu IV, których wystawiono łącznie aż 45. Tworzyły one 11 brygad i 5 półbrygad. Największym niedostatkim batalionów Obrony Narodowej był brak artylerii, w tym także przeciwpancernej³¹². Podobnie skromne i niedostateczne było też ich wyposażenie. Zakładano bowiem, że większość nie będzie nadawała się do prowadzenia działań manewrowych. Tymczasem we wrześniu 1939 r., w wielu przypadkach, było zupełnie odwrotnie³¹³.

Słabość polskiej piechoty w 1939 r. polegała na zbyt niskiej dotacji artylerii dywizyjnej³¹⁴ oraz na niewielkiej ruchliwości, co wiązało się z posiadaniem przez

³¹¹ Czyli takich, którzy z różnych powodów nie odbyli służby czynnej.

³¹² Na 82 bataliony Obrony Narodowej przydzielono jedynie stare i wycofane już z wojska 24 francuskie 65 mm armaty górskie, z których zamierzano utworzyć 12 plutonów artylerii. Poza tym jedynie kilka z nich otrzymało 37 mm armaty przeciwpancerne. Brakowało też moździerzy.

³¹³ K. Pindel, *Obrona Narodowa 1937–1939*, Warszawa 1979; idem, *Obrona terytorialna w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1995; P. Bauer, *Batalion Obrony Narodowej „Kościan” w 1939 roku*, Kościan 1989; T. Böhm, *Bataliony Obrony Narodowej w Wielkopolsce w latach 1936–1939 i ich rola w Kampanii Wrześniowej*, Poznań 1996; W. Napierała, D. Roszak, *Szamotołski Batalion Obrony Narodowej*, Szamotoły 2002.

³¹⁴ I. Błagowieszczański, *Artyleria w II wojnie światowej. Studium historyczno-wojskowe*, Warszawa 1983, a także: K. Ciechanowski, *Armia „Pomorze” 1939...*; W. Rezmer, *Armia „Poznań” 1939...*

pułki i dywizje praktycznie wyłącznie małopojemnych i nieekonomicznych taborów o ciągu konnym³¹⁵, które nadmiernie rozciągały kolumny marszowe. Poza tym dywizje rezerwowe miały znacznie uboższe uzbrojenie i wyposażenie od dywizji czynnych. Na dodatek tych pierwszych można było zmobilizować stosunkowo niewiele³¹⁶. Tymczasem to właśnie te cechy odróżniały ją od piechoty Wehrmachtu i Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej oraz wielu innych armii europejskich³¹⁷.

Kawaleria była bronią, która w Wojsku Polskim w drugiej połowie lat 30. XX w. budziła najwięcej wątpliwości dotyczących jej rzeczywistych możliwości bojowych. Wynikało to z równoległego istnienia dwóch poglądów na rzeczywistą wartość bojową jej oddziałów i wielkich jednostek. Jedną wynikała z pozytywnych polskich doświadczeń z okresu „wojen o niepodległość i granice”, głównie zaś z wojny polsko-sowieckiej z lat 1919–1921 oraz z obserwacji stanu organizacyjnego tej broni w Armii Czerwonej w latach 1921–1939³¹⁸. Druga była wynikiem coraz bardziej pogłębiającej się świadomości skutków zmian zachodzących w tym czasie w technice wojskowej oraz w taktyce, które ujawniły się już podczas I wojny światowej, głównie zaś masowego pojawienia się broni pancernej i lotnictwa. Wrzesień 1939 r., pomimo ujawnienia organicznych słabości kawalerii, potwierdził także wysoką wartość jej formacji³¹⁹, która oparta była o czynniki pozamaterialne, głównie zaś na specyficznym *esprit de corps* służących w niej oficerów, a po części także podoficerów oraz szwoleżerów, ułanów i strzelców konnych³²⁰. Nie mniej ważne było też lepsze niż w innych broniach wyszkolenie polskich kawalerzystów, szczególnie indywidualne. Gorzej przedstawiały się jednak umiejętności części kadry oficerskiej w zakresie współdziałania z innymi broniąmi.

³¹⁵ Nie należy jednak zapominać o późniejszych doświadczeniach sił Wehrmachtu w latach 1941–1944 walczących na terytorium sowieckim na froncie wschodnim, gdzie tabory konne odgrywały ogromną i trudną do przecenienia rolę.

³¹⁶ W armiach mocarstw europejskich współczynnik ten sięgał 100%, podczas, gdy w Wojsku Polskim wynosił jedynie 30%.

³¹⁷ T. Rawski, *Piechota w II wojnie światowej*, Warszawa 1984.

³¹⁸ A. Smoliński, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona oraz sowiecki przemysł wojenny...*; idem, *Komunikat informacyjny Oddziału II Sztabu Głównego...*; idem, *Образ Красной Армии в СССР в 1921–1939 гг...*; idem, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania...*; idem, *Armia Czerwona na sowieckiej Ukrainie...*; idem, *Wiedza Oddziału II Sztabu Głównego...*; idem, *Wiedza o wyższej kadrze dowódczej...*

³¹⁹ J. Wróblewski, *Samodzielna Grupa Operacyjna „Polesie” 1939*, Warszawa 1989; J. Błasiński, *Kawaleria II Rzeczypospolitej na przykładzie 25 Pułku Ułanów Wielkopolskich*, Warszawa 1996; J. Jarząbkiewicz, G. Łukomski, *Nowogródzka Brygada Kawalerii 1920–1939*, Poznań 2000; *Kawaleria samodzielna Wojska Polskiego w bitwie nad Bzurą...*; *Mokra, Działoszyn 1939...*

³²⁰ F. Kusiak, *Życie codzienne oficerów Drugiej Rzeczypospolitej...*; *Wspomnienia o odrębnościach, zwyczajach i obyczajach kawaleryjskich II Rzeczypospolitej*, oprac. S. Radomycki, Pruszków 1994.

Przeprowadzone po 1935 r. zmiany w tej broni oraz motoryzacja 3 należących do niej dotychczas pułków spowodowały, iż w na progu wybuchu II wojny światowej Wojsko Polskie posiadało 37 konnych pułków kawalerii³²¹, które tworzyły 11 konnych brygad tej broni, z tego 4 silniejsze brygady czteropułkowe i 7 słabszych trzypułkowych. Każda z nich posiadała jednak trzy bądź czterobaterijny dywizjon artylerii konnej³²² oraz dywizjon pancerny złożony ze szwadronu czołgów rozpoznawczych i szwadronu samochodów pancernych³²³ oraz półbaterię 40 mm armat przeciwlotniczych.

Taka ich organizacja spowodowała, że podczas kampanii jesiennej 1939 r. przydzielono im zdania, w opinii jej zwolenników, drugorzędne. Często bowiem stanowiły one osłonę „wiszących skrzydeł” poszczególnych armii i grup operacyjnych³²⁴.

W okresie po 1935 r. aż do wybuchu wojny skład oraz organizacja artylerii Wojska Polskiego, pomimo pewnych działań związanych z jej modernizacją, zmieniły się niewiele. Tradycyjnie nadal była to broń najbardziej techniczna z trzech jego broni głównych. Jednak w tym czasie jej siła i możliwości znacznie odbiegały już od potencjału artylerii Wehrmachtu³²⁵ i Armii Czerwonej, a także innych czołowych krajów europejskich. O. de B. tej broni, poza szkolnictwem artyleryjskim, tworzyło wówczas 31 pułków³²⁶ i 2 dywizjony artylerii lekkiej³²⁷, 11 wspomnianych

³²¹ Latem tego roku kolejny z nich utworzono w oparciu o przerzucone nad granicę z Niemcami szwadrony kawalerii Korpusu Ochrony Pogranicza – vide: T. Böhm, *1 Pułk Kawalerii KOP w wojnie obronnej 1939 r.*, „WPH”, 1989, nr 2.

³²² Warto tutaj zauważyć, iż w Wojsku Polskim II Rzeczypospolitej artyleria konna uważana była za elitę armii. Vide: M. Giętkowski, *Artyleria konna Wojska Polskiego 1918–1939...*; P. Zarzycki, *Artyleria konna w kampanii 1939 roku...*; A. Smoliński, *Formowanie i organizacja artylerii konnej Wojska Polskiego...*

³²³ R. Szubański, *Polska broń pancerna 1939...*; idem, *Pancerne boje Września...*; K. Gaj, *Polska broń pancerna w 1939...*

³²⁴ Szerzej na ten temat oraz o działaniach polskiej kawalerii samodzielnej w kampanii 1939 r., vide: J. Wróblewski, *Armia „Łódź” 1939*, Warszawa 1975; idem, *Armia „Prusy” 1939*, Warszawa 1986; T. Jurga, W. Karbowski, *Armia „Modlin” 1939*, Warszawa 1987; W. Steblik, *Armia „Kraków” 1939*, Warszawa 1989; M. Bielski, *Grupa Operacyjna „Piotrków” 1939*, Warszawa 1991; W. Rezmer, *Armia „Poznań” 1939...*; A. Smoliński, *Organizacja kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1930–1939...*; idem, *Kawaleria polska bez Marszałka...*; J. Tym, *Kawaleria w operacji i w walce...*

³²⁵ M. Bryja, *Artyleria niemiecka 1933–1945. Taktyka, organizacja, uzbrojenie...*

³²⁶ Wszystkie te pułki, poza jednym, wchodziły wtenczas w skład czynnych dywizji piechoty. Natomiast 31. pułk artylerii lekkiej był wykorzystywanym do szkolenia z pułkiem manewrowym Centrum Wyszkozenia Artylerii w Toruniu – vide: E. Tomczak, K. Wyszzyński, H. Ponichtera, *Oficerska Szkoła Artylerii w Toruniu 1923–1992. Zarys dziejów. Tradycje – historia – współczesność...*; P. Zarzycki, *31 Pułk Artylerii Lekkiej...*

³²⁷ Jeden z nich, mianowicie 32. dywizjon artylerii lekkiej, obsługiwał Centrum Wyszkozenia Piechoty w Rembertowie. 33. dywizjon artylerii lekkiej wchodził natomiast w skład Obszaru Warownego Wilno. Vide: E. Korczowski, *Zarys historii wojennej 32-go Dywizjonu Artylerii Lekkiej...*; P. Zarzycki, *32 Dywizjon Artylerii Lekkiej...*; idem, *33 Wileński Dywizjon Artylerii Lekkiej*, Prusz-

już wcześniej dywizjonów artylerii konnej³²⁸, 10 pułków artylerii ciężkiej oraz 1 Pułk Artylerii Najcięższej i 1 Pułk Artylerii Motorowej, a także nieliczna artyleria pomiarowa³²⁹ i artyleria przeciwlotnicza³³⁰.

W maju 1939 r. zdecydowana większość pułków artylerii lekkiej miała po 3 trzybateryjne dywizjony (każda bateria dysponowała 4 działami)³³¹. Trwał też korzystny dla ich potencjału bojowego proces haubizacji zmierzający ku temu, aby w każdym pułku artylerii lekkiej 2 dywizjony uzbrojone były w haubice 100 mm, a 1 dywizjon w armaty 75 mm. Poza tym do maja 7 czynnych dywizji piechoty otrzymało także, wspomniane już wcześniej, stosunkowo słabe dywizjony artylerii ciężkiej sformowane w oparciu o istniejące w czasie pokoju pułki artylerii tego typu.

Taki stan organizacyjny był skutkiem tego, iż pod względem rozwoju ilościowego i jakościowego w artylerii polskiej drugiej połowy lat 30., pomimo procesu modernizacji i rozbudowy armii, trwała jednak swego rodzaju stagnacja. Bieżąca produkcja polowego sprzętu artyleryjskiego niewiele tylko przekraczała liczbę dział wycofywanych z użytku³³². Nie zdążono też, poza 75 mm armatami przeciwlotniczymi, wprowadzić do użytku nowych dział, które znajdowały się wtenczas w fazie prac projektowych lub budowy i testowania prototypów.

Poza tym słabością polskiej artylerii, podobnie jak w okresach wcześniejszych, były braki kadrowe, głównie oficerów³³³. Brakowało również podoficerów i kanonierów oraz koni³³⁴. Wszystko to znacznie utrudniało proces szkolenia

ków 1998; Z. Jagiełło, *Centrum Wyszkolenia Piechoty w Rembertowie w latach 1931–1939*, Toruń 2002.

³²⁸ Od 1937 r. 7 dywizjonów miało po 3 baterie, a 4 po 4 baterie artylerii konnej. Vide: A. Smoliński, *Organizacja wielkich jednostek kawalerii i oddziałów artylerii konnej w okresie od marca 1919 r. do sierpnia 1939 r. ...*; idem, *Organizacja kawalerii samodzielnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1921–1929. ...*; P. Zarzycki, *Artyleria konna w kampanii 1939 roku. ...*

³²⁹ P. Zarzycki, *Artyleria pomiarowa. ...*

³³⁰ W VIII 1939 r. posiadała ona 462 armaty, z tego 306 w pełni nowoczesnych i bardzo dobrych 40 mm armat przeciwlotniczych Bofors wz. 1936 i 44 sztuki polskich 75 mm armat przeciwlotniczych Star wz. 1936. Pozostały sprzęt stanowiły stare 75 mm armaty francuskie Schneider wz. 1897 i 1897/1925 oraz wz. 1914 i wz. 1917, a także lepsze od nich 75 mm armaty przeciwlotnicze Schneider wz. 1922/1924. Było ich jednak tylko 14 sztuk. Vide: W. Słupczyński, P. Słupczyński, *Armata przeciwlotnicza 75 mm wz. 36 i wz. 37*, Siedlce 2013; P. Rozdżestwieński, *Ciągnik gąsienicowy C2P 40 mm, armata przeciwlotnicza Bofors wz. 1936 i 1938*, Warszawa 2013.

³³¹ Jedynie 19. i 23. pułki artylerii lekkiej miały po 4 dywizjony. R. Łoś, *Artyleria polska 1914–1939. ...*; P. Zarzycki, *19 Pułk Artylerii Lekkiej. ...*

³³² W okresie pomiędzy 1937 r. a VIII 1939 r., nie licząc artylerii przeciwpancernej oraz przeciwlotniczej i sprzętu całkowicie już przestarzałego, bezwzględny przyrost dział wyniósł zaledwie 83 sztuki – vide: W. Kozłowski, *Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy. ...*, s. 169 i passim.

³³³ Na dzień 1 II 1936 r. w całej artylerii Wojska Polskiego do pełnego pokrycia pokojowych wymagań etatowych brakowało około 400 oficerów.

³³⁴ Na dzień 1 II 1936 r. do zapewnienia etatów pokojowych brakowało 500 podoficerów, 10 000 kano-

poborowych wcielanych do poszczególnych oddziałów, a także sposób funkcjonowania tej broni. Obniżało też znacząco je rzeczywistą gotowość bojową. Mimo to, o sporej wartości kadry oficerskiej służącej w artylerii może świadczyć fakt, iż artylerzyści stanowili drugą, po oficerach piechoty, grupę słuchaczy i absolwentów Wyższej Szkoły Wojennej.

Oprócz tego artyleria Wojska Polskiego odczuwała stały niedostatek amunicji, co skutkowało niskimi normami zużycia przewidzianymi na czas wojny³³⁵. Natomiast jej zdolności manewrowe, szczególnie w przypadku artylerii ciężkiej, ograniczała trakcja konna. Niedostateczne były również posiadane przez nią środki łączności, tak przewodowej, jak i radiowej. W planach była motoryzacja dowództw, służb i kolumn amunicyjnych dla artylerii. Jednak do wybuchu wojny nie zdołano ich zrealizować. Jedynie artyleria przeciwlotnicza wielkich jednostek piechoty i kawalerii w całości została zmotoryzowana w oparciu o nowoczesny sprzęt polskiej produkcji.

Broń pancerna Wojska Polskiego stanowiła poważną część planu jego modernizacji i rozbudowy. Działo się tak natomiast dlatego, że polscy decydenci wojskowi doskonale zdawali sobie sprawę z jej rozwoju zarówno w Armii Czerwonej³³⁶, jak i w Wehrmachcie³³⁷, gdzie powstawały wtenczas, m. in., nowoczesnie zorganizowane i uzbrojone wielkie jednostki oraz związki tej broni.

Stąd też w styczniu 1937 r. Komitet do Spraw Uzbrojenia i Sprzętu, po uwzględnieniu realnych możliwości Polski, zmuszony do rezygnacji z formowania własnych wielkich związków pancerno-motorowych, zdecydował się na wykorzystanie dobrze opancerzonych czołgów współdziałających z piechotą³³⁸. Jednocześnie wyraził też zgodę na tworzenie oddziałów motorowych, jako pewnej, zredukowanej formy związków szybkich, służących do „obrony ruchowej”. Efektem tych decyzji

nierów i 1650 koni – tak podają autorzy opracowania: *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939...* Vide także: J. Kirchmayer, *Pamiętniki*, Warszawa 1975.

³³⁵ Niskie były również normy zużycia amunicji na szkolenie ogniowe podczas pokoju. J. Korabiowski, *W rogatywce i w berecie*, Warszawa 2004; A. Nawrocki, *Zabezpieczenie logistyczne wojsk lądowych...*

³³⁶ W. Włodarkiewicz, *Broń pancerna Armii Czerwonej w 1939 roku...*; A. Peplowski, *Wywiad polski na ZSRR 1921–1939*, Warszawa 1996; A. Smoliński, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona oraz sowiecki przemysł wojenny...*; idem, *Komunikat informacyjny Oddziału II Sztabu Głównego...*; idem, *Образ Красной Армии у СССР в 1921–1939 гг...*; idem, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania...*; idem, *Armia Czerwona na sowieckiej Ukrainie...*; idem, *Wiedza Oddziału II Sztabu Głównego...*

³³⁷ A. Woźny, *Niemieckie przygotowania do wojny z Polską w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych w latach 1933–1939...*; D. Jędrzejewski, Z. Lalak, *Niemiecka broń pancerna 1939–1945...*

³³⁸ Miały to być francuskie czołgi wolnobieżne Renault R-35, których 50 sztuk dotarło do Polski dopiero w VII 1939 r. W. Mazur, op. cit. Wraz z nimi przybyły też wówczas 3 czołgi Hotchkiss H-39.

była najpierw motoryzacja wspomnianej już wcześniej 10. Brygady Kawalerii³³⁹, a następnie formowanie Warszawskiej Brygady Pancerno-Motorowej³⁴⁰.

Po zmianach, do których doszło w organizacji polskiej broni pancerniej w latach 1937–1938, latem 1939 r. w jej skład wchodziło także 10 batalionów pancernych, a cały jej stan posiadania stanowiło 700 wozów bojowych³⁴¹. Ponadto nadal należały do niej 2 dywizjony pociągów pancernych, a każdy z nich liczył po 5 jednostek bojowych. Wszystkie one, wbrew istniejącym wtenczas wątpliwościom co do ich przydatności na nowoczesnym polu walki, zostały jednak zmobilizowane³⁴². Zauważyć należy, że pomimo pozornie dużej liczby pojazdów pancernych, poza dobrymi i nadal w miarę nowoczesnymi polskimi czołgami lekkimi 7-TP³⁴³ oraz, mimo wszystkich ich wad, także francuskimi czołgami wolnobieżnymi Renault R-35, pozostała część sprzętu pancernego Wojska Polskiego nie miała już w tym czasie większej wartości bojowej³⁴⁴.

Lepiej było natomiast ze znajdującym się w oddziałach tej broni sprzętem motoryzowanym, podobnie jak z taborem również należącym do broni pancerniej, 10 dywizjonów samochodowych. Tyle, że wszystkich pojazdów tego typu, nawet w stosunku do minimalnych potrzeb polskich sił zbrojnych, było po prostu zbyt mało³⁴⁵.

Rozbudowa saperów miała za zadanie umożliwić wyposażenie każdej dywizji

³³⁹ Decyzję o motoryzacji tej brygady podjęto już w III 1937 r., ale dopiero w IV 1938 r. ustalono zasady jej tymczasowej organizacji pokojowej.

³⁴⁰ Jej formowanie rozpoczęto dopiero w czerwcu 1939 r.

³⁴¹ Tak podaje: R. Szubański, *Polska broń pancerna 1939...* Jednak w połowie VII 1939 r. pełny stan posiadania Wojska Polskiego, zapewne wraz z 10 pociągami pancernymi oraz ich drezynami, stanowiły: 102 francuskie czołgi wolnobieżne Renault FT-17, 33 brytyjskie czołgi Vickers E, 128 czołgów polskich 7-TP, 50 francuskich czołgów Renault R-35, 443 czołgi wolnobieżne TK i TKS nadających się do wykorzystania bojowego oraz 131 sztuk zakwalifikowanych jedynie do szkolenia, a także 100 samochodów pancernych wz. 34 i wz. 29, czyli w sumie 856 (987) pojazdów pancernych oraz 10 pociągów pancernych: W. Kozłowski, *Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy...*; *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939...*

³⁴² 1. Dywizjon Pociągów Pancernych stacjonował w Legionowie i zmobilizował w VIII oraz w pierwszych dniach IX 1939 r. Pociągi Pancerne nr 11, 12, 13, 14 i 15. Natomiast 2. Dywizjon Pociągów Pancernych z Niepołomic pod Krakowem zmobilizował w VIII Pociągi Pancerne nr 51, 52, 53, 54 i 55 – vide: T. Krawczak, J. Odziemkowski, *Polskie pociągi pancerne w wojnie 1939 r...*; B. Konieczny, *Mój wrzesień 1939. Pamiętnik z kampanii wrześniowej spisany w obozie jenieckim*, oprac. J. Brzeski, Kraków 1999.

³⁴³ L. Komuda, *Polski czołg lekki 7 TP...*; R. Szubański, J. Tarczyński, A. Jońca, *Wrzesień 1939. Pojazdy Wojska Polskiego. Barwa i broń...*; J. Tarczyński, K. Barbariski, A. Jońca, *Pojazdy w Wojsku Polskim...*; P. Rozdżestwieński, *Czołg 7TP...*

³⁴⁴ R. Szubański, *Polska broń pancerna 1939...*

³⁴⁵ R. Szubański, J. Tarczyński, A. Jońca, *Wrzesień 1939. Pojazdy pancerne Wojska Polskiego. Barwa i broń...*; A. Jońca, *Pojazdy mechaniczne Wojska Polskiego 1939*, Warszawa 2010 (wydanie I: 2006); J. Tarczyński, T. Szczerbicki, *Samochody terenowe na ziemiach polskich*, Warszawa 2012; J. Tarczyński, *Łazik Polski Fiat 508 III W*, Warszawa 2014.

piechoty w stosunkowo słaby batalion saperów, nastawiony przede wszystkim na budowę przepraw wodnych za pomocą mostów pontonowych oraz łodzi, a także na wykonywanie różnych zniszczeń. Silniejsze miały być bataliony armijne oraz odvodu Naczelnego Wodza. Poza tym wszystkie bataliony saperów, podobnie jak szwadrony pionierów brygad kawalerii, miały mieć elementy zmotoryzowane. Stąd też na stopie pokojowej część dotychczasowych batalionów rozwinięto w pułki saperów. Jednak do września 1939 r. nie wszystkie te plany, głównie z przyczyn finansowych, zdołano zrealizować. Dotyczyło to również zamierzeń związanych z modernizacją wyposażenia i sprzętu wojsk saperskich³⁴⁶.

Rozwój wojsk łączności, poza zbyt szczupłymi możliwościami ekonomicznymi państwa, ograniczało także przyjęte wtenczas założenie, iż podstawowym środkiem łączności poszczególnych armii oraz grup operacyjnych i dywizji na szczeblu operacyjnym będzie państwowa, czyli cywilna, sieć łączności przewodowej – telefonicznej i telegraficznej. Dopiero od dywizji w dół zamierzano oprzeć się na polowych środkach łączności przewodowej, a więc na telefonie, uzupełnionym wykorzystaniem radia.

Pewne pozytywne zmiany w tej kwestii, w miarę możliwości, próbował wprowadzić pułkownik dyplomowany Heliodor Cepa. Postulował on bowiem rozbudowę formacji łączności na wszystkich szczeblach dowodzenia – od pułku do odvodu Naczelnego Wodza, przy czym modernizację tę zamierzał oprzeć na rozbudowanej łączności radiowej³⁴⁷.

Dnia 15 marca 1939 r. wojska łączności obejmowały 1 pułk, 4 bataliony oraz 43 kompanie i szwadrony łączności. Zgodnie z planem mobilizacyjnym „W1” zamierzano wystawić 97 kompanii i szwadronów łączności oraz jedną kompanię dozoru obrony przeciwlotniczej. Tak rozbudowane wojska łączności potrzebowały większej liczby wyszkolonych kadr. Modernizacji wymagał także sprzęt łączności, jednak przed wybuchem wojny udało się wymienić jedynie sprzęt telefoniczny oraz częściowo sprzęt radiowy, którym zastąpiono przestarzałe już i zużyte telefony oraz radiostacje produkcji francuskiej. Jednak przebieg działań wojennych we wrześniu i październiku 1939 r. pokazał, że szczególnie na szczeblu operacyjnym system łączności działał źle i nie zapewniał dowództwom i sztabom możliwości nieprzerwanej łączności zarówno z podwładnymi, jak i z przełożonymi³⁴⁸.

³⁴⁶ Z. Cutter, *Saperzy polscy 1918–1939...*; idem, *Polskie wojska saperskie w 1939 r...*; idem, *Saperzy II Rzeczypospolitej...*

³⁴⁷ Według jego postulatów każda dywizja piechoty miała posiadać po 56 radiostacji i 1 338 km kabla telefonicznego.

³⁴⁸ H. Cepa, *Wybrane zagadnienia łączności armii II Rzeczypospolitej...*; Z. Wiśniewski, *Szkolnictwo, nauka i technika wojsk łączności w latach 1921–1939...*; R. Buja, *Radiostacje polowe RKD, N2, N1, RKG/A, W1*, Warszawa 2014.

Jak o tym już wspomiano w planie modernizacji i rozbudowy Wojska Polskiego stosunkowo duże sumy przeznaczono na lotnictwo oraz na obronę przeciwlotniczą. Według uchwały Komitetu do Spraw Uzbrojenia i Sprzętu z 13 października 1936 r. zakładano, że w latach 1937–1942 lotnictwo zostanie rozwinięte do 18 eskadr lotnictwa towarzyszącego (126 samolotów), 14 eskadr liniowych (140 maszyn), 15 eskadr myśliwskich (165 samolotów), 21 eskadr lotnictwa bombowego (147 bombowców) i 10 eskadr pościgowych liczących w sumie 110 maszyn. Ogółem w pierwszej linii zamierzano wystawić 78 eskadr uzbrojonych w 688 samolotów bojowych³⁴⁹.

Według panujących w tym czasie powszechnie opinii, lotnictwo Wojska Polskiego dysponowało wówczas dobrze przygotowanym i wyszkolonym personelem latającym oraz technicznym. Był to efekt odpowiedniego doboru kadr oraz starannego ich szkolenia³⁵⁰ i wychowania³⁵¹. W efekcie tego lotnictwo było rzeczywistą elitą ówczesnych polskich sił zbrojnych.

Problemem była jednak jakość sprzętu znajdującego się w eskadrach bojowych. W porównaniu bowiem do sprzętu Luftwaffe, a po części również w stosunku do lotnictwa Armii Czerwonej³⁵², myśliwce P-7 i P-11 były już przestarzałe, a także zużyte³⁵³. Podobnie było również z samolotami obserwacyjnymi. Zestarzał się także samolot liniowy PZL P-23 „Karaś”³⁵⁴. W efekcie tego praktycznie jedynym w pełni nowoczesnym i wartościowym samolotem, wprowadzonym przed wybuchem wojny do uzbrojenia lotnictwa polskiego, był średni bombowiec PZL-37 „Łoś”³⁵⁵. Inne samoloty, jak choćby myśliwce PZL-50 „Jastrząb” i PZL-45 „Sokół” czy też samolot pościgowy PZL-38 „Wilk” lub samoloty bombowo-rozpoznawczy PZL-46

³⁴⁹ Wcześniejszy projekt dowódcy lotnictwa zakładał sformowanie 28 eskadr więcej, liczących w sumie 198 kolejnych samolotów. Jednak program ten okrojono ze względów finansowych – vide: E. Kozłowski, *Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy...*

³⁵⁰ Dnia 28 XI 1938 r. stan sprzętu szkolnego lotnictwa wojskowego wynosił 975 maszyn, co pozwalało na prawidłową organizację przygotowania personelu latającego.

³⁵¹ J. Meissner, *Szkoła orląt*, Warszawa 1988; J. Celek, *Wyższa Oficerska Szkoła Lotnicza im. Jana Krasickiego. Dzieje Dęblińskiej Szkoły Lotniczej*, Warszawa 1979.

³⁵² W. Szewczyk, *Samoloty z którymi walczyli Polacy*, Warszawa 1997.

³⁵³ A. Morgała, *Polskie samoloty wojskowe 1918–1939...*; idem, *Samoloty wojskowe w Polsce 1924–1939...*; K. Cieślak, W. Gawrych, A. Glass, *Samoloty myśliwskie wrzesnia 1939...*; J. B. Cynk, *Polskie lotnictwo myśliwskie w boju wrzesniowym...*; A. Glass, *PZL P.7. Samoloty myśliwskie Puławskiego – od PZL P.1 do PZL P.8*, cz. 1...; idem, *Samoloty myśliwskie PZL P.11, PZL.P.24*; idem, *Samoloty myśliwskie PZL P.1, P.6, P.7, P.8*.

³⁵⁴ A. Glass, *Samolot rozpoznawczo-bombowy PZL – 23 Karaś*, Warszawa 1973; idem, *Samoloty bombowe PZL. 23 „Karaś”, 42 i 43, „Technika, broń i umundurowanie”, 2014, nr 2*; T. Kopański, *PZL.23 Karaś i wersja eksportowa*, Sandomierz 2004.

³⁵⁵ J. Cynk, *Samolot bombowy PZL P-37 Łoś*, Warszawa 1990; D. Bernąd, B. Braniewski, J. Cynk, A. Glass, T. Kopański, *PZL.37 Łoś*, Gdańsk 2006; A. Glass, *Samolot bombowy PZL. 37 Łoś, „Technika, broń i umundurowanie”, 2012, nr 1*.

„Sum” i bombowy PZL-49 „Miś” jeszcze nie weszły wtedy do produkcji seryjnej lub też znajdowały się dopiero w fazie prac konstrukcyjnych albo prób³⁵⁶.

W efekcie takiej sytuacji na dzień 23 sierpnia 1939 r. lotnictwo Wojska Polskiego w 6 pułkach lotniczych oraz w Morskim Dywizjonie Lotniczym³⁵⁷ posiadało w sumie 422 samoloty bojowe³⁵⁸.

W odniesieniu do służb okres lat 1935–1939 nie przyniósł żadnych zasadniczych zmian i przekształceń organizacyjnych. Starano się jedynie dopasować istniejące struktury poszczególnych służb do nowych zadań wynikających głównie z realizacji planu rozbudowy i modernizacji Wojska Polskiego. Stąd też stopniowo je rozbudowywano, przy czym w części z nich pojawił się nowy sprzęt, w tym również motorowy. W ten sposób przygotowywano je też do możliwie pełnego zabezpieczenia potrzeb armii na stopie wojennej. Nadal jednak dominował transport oparty o pojazdy konne³⁵⁹.

* * *

W opisanym powyżej stanie dnia 23 marca 1939 r. Wojsko Polskie sprawnie przeprowadziło częściową mobilizację alarmową³⁶⁰. Był to efekt bezpośrednich żądań Niemiec wobec Rzeczypospolitej Polskiej oraz początek „wojny nerwów”. Zakończył ją natomiast kolejny etap mobilizacji alarmowej rozpoczęty 24 sierpnia oraz ostateczne ogłoszenie 31 sierpnia 1939 r. mobilizacji powszechnej. Następnego dnia rozpoczęła się wojna, która stała się rzeczywistym sprawdzianem słuszności i efektywności wszystkich przedsięwzięć organizacyjnych podejmowanych w latach 1921–1939 przez polskie władze cywilne i wojskowe w celu poprawy stanu bezpieczeństwa państwa i zwiększenia jego potencjału obronnego.

³⁵⁶ Nie jest to pełny wykaz wszystkich ówczesnych polskich konstrukcji lotniczych. Szerzej na ten temat, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, vide: E. Malak, *Prototypy samolotów bojowych. Polska 1936–1939...*; idem, *Prototypy samolotów bojowych i zakłady lotnicze. Polska 1930–1939*, Warszawa 2011; A. Glass, *Polskie konstrukcje lotnicze do 1939 r.*, cz. 3, Sandomierz 2008; A. Glass, T. Kopański, *Polskie konstrukcje lotnicze*, t. IV, cz. 1, Sandomierz 2009.

³⁵⁷ A. Celarek, *Morski Dywizjon Lotniczy. Wspomnienia lotników*, Gdańsk 2002; A. Olejko, *Morski Dywizjon Lotniczy*, Pruszków 1992; idem, *Lotnictwo morskie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2010.

³⁵⁸ Było to 30 samolotów myśliwskich PZL P-7 i 131 maszyn PZL P-11, 120 samolotów liniowych PZL P-23 „Karaś”, 36 samolotów bombowych PZL-37 „Łoś”, 52 samoloty łącznikowe „Lublin” R-XIII i 35 samolotów łącznikowych RWD-14 „Czapla” oraz 17 wodnosamolotów „Lublin” R-XIII hydro i jeden nowoczesny, włoski wodnosamolot CANT Z-506 – takie dane podaje: A. Rzepniewski, *Wojsko Polskie wobec perspektywy zagrożenia wojennego...*, s. 702. Vide także: A. Olejko, *Polski CANT*, Tarnobrzeg 1998.

³⁵⁹ W. Rezmer, *Operacyjna służba sztabów Wojska Polskiego w 1939 roku...*; L. Urliński, *Polski plan aprocwizacji wojennej z września 1939 roku...*; A. Nawrocki, *Zabezpieczenie logistyczne wojsk lądowych...*

³⁶⁰ WTA, *Mobilizacja marcowa 1939*, t. II: *Dokumenty i relacje*, red. A. Wesołowski, K. Stepan, Warszawa 2012.

Przy formułowaniu związanych z tym ocen należy jednak pamiętać, że wojna zastała Wojsko Polskie na półmetku realizacji planu rozbudowy i modernizacji³⁶¹. Zdołano wzmocnić zatem wielkie jednostki piechoty i kawalerii, ale nie zdążono utworzyć żadnych formacji odwodowych przeznaczonych do dyspozycji Naczelnego Wodza i dowódców armii, tak samo jak odwodów przewidzianych dla dowódców dywizji. Natomiast niewątpliwie błędną decyzją było rozparcelowanie pomiędzy poszczególne dywizje piechoty oraz samodzielne dywizjony znacznej liczby pułków artylerii ciężkiej. Poza tym zbyt słabo nasycono wielkie jednostki artylerią przeciwlotniczą. Znacznie lepiej było z ich obroną przeciwpancerną, opartą nie tylko na stosunkowo licznej artylerii przeciwpancernej wspartej karabinami przeciwpancernymi³⁶², lecz również na artylerii pułkowej i dywizyjnej artylerii lekkiej. Jednocześnie wobec stale wzrastającej skuteczności i siły lotnictwa za mało wysiłku włożono też w rozwój własnego lotnictwa i ciężkiej, zarówno stacjonarnej jak i ruchomej, artylerii przeciwlotniczej.

Zauważyć też trzeba, że gdyby nie czteroletni plan rozbudowy i modernizacji Wojska Polskiego oraz rozbudowa własnego przemysłu obronnego, to kampania jesienna 1939 r. miałyby przebieg jeszcze tragiczniejszy dla polskiej armii, a klęska militarna byłaby jeszcze większa. Bez porównania mniej korzystna dla strony polskiej byłaby bowiem i tak miażdżąca dysproporcja sił.

Wynika więc z tego, że Wojsko Polskie walczące we wrześniu i październiku 1939 r. najpierw z Wehrmachtem, a potem także z Robotniczo-Chłopską Armią Czerwoną, próbowało wykonać niewykonalne wówczas zadanie obrony integralności terytorialnej i niepodległości Rzeczypospolitej.

Wskazana powyżej w przypisach obszerna literatura przedmiotu pozwala stwierdzić, iż zdecydowana część zasygnalizowanych tutaj zagadnień była już obiektem mniej lub bardziej naukowych i rzetelnych analiz oraz opisu. Nie oznacza to jednak, że nie ma już problemów wymagających dalszych poszukiwań i badań źródłowych. Często bowiem nawet pokaźna liczba dotyczących ich różnorodnych pozycji bibliograficznych nie jest w stanie odpowiedzieć na cały szereg, nieraz nawet zasadniczych, pytań stawianych przez współczesną polską historiografię. Tak jest chociażby w przypadku polskich formacji wojskowych na Wschodzie z lat 1914–1918, które dotychczas badane były praktycznie wyłącznie

³⁶¹ Trzeba jednak pamiętać, że trwał wtenczas również rozwój sił zbrojnych naszych potencjalnych przeciwników, przy czym jego tempo i zakres były znacznie szybsze i obszerniejsze niż procesy modernizacyjne zachodzące wówczas w Wojsku Polskim.

³⁶² S. Koszutski, *Wspomnienia z różnych pobojuwisk*, Warszawa 2013 (wydanie I: Londyn 1972); A. Wilczkowski, *Anatomia boju. Wołyńska Brygada Kawalerii pod Mokrą 1 września 1939*, Łódź 1992; A. Smoliński, *Karabin przeciwpancerny wz. 35 na polu bitwy pod Mokrą...*

w oparciu o materiały źródłowe znajdujące się w kraju oraz o polskojęzyczną literaturę przedmiotu. Tymczasem kwerendy przeprowadzone w archiwach obcych, a często również w obcojęzyczna literatura historyczna³⁶³, mogą dostarczyć całego szeregu nowych i słabo znanych faktów.

Podobnie, pomimo niemal lawinowo narastającej ostatnimi czasy literatury, jest też z ocenami efektywności działań polskiego wywiadu wojskowego z lat 1918–1939. W efekcie tego współczesna polska historiografia napotyka na poważne problemy w ustaleniu skali polskiego wysiłku militarnego w latach 1918–1921 i rozmiarów zwycięstwa odniesionego głównie w wojnie polsko-sowieckiej z lat 1919–1921. Nie inaczej jest również w kwestii oceny wzajemnych relacji zachodzących pomiędzy stanem polskich sił zbrojnych na stopie pokojowej oraz ich rozwojem i modernizacją z lat 1921–1936–1939, a poziomem zbrojeń Niemiec i ZSRS. Nikt chyba nie jest w stanie zaprzeczyć, iż pomiędzy tymi zjawiskami istniał związek przyczynowo-skutkowy. Tymczasem w dotychczasowej polskiej literaturze historycznej badacze często zdają się abstrahować od tych zależności, co powoduje, że powstaje bardzo jednostronny i mało zobiektywizowany opis rzeczywistości, w której praktycznie brak jest rzetelnej wiedzy o rzeczywistych bądź potencjalnych przeciwnikach Wojska Polskiego³⁶⁴.

Słowa kluczowe: polskie formacje wojskowe w I wojnie światowej, wojna polsko-sowiecka, Siły Zbrojne Rzeczypospolitej Polski, modernizacja wojska polskiego, polska historiografia wojskowa

³⁶³ W tym konkretnym przypadku przede wszystkim w literaturze rosyjsko- oraz ukraińskojęzycznej.

³⁶⁴ Zbyt często też nowo powstające prace powielają wyłącznie wiedzę zawartą w publikacjach starszych, niekiedy nawet w podstawowym zakresie nie weryfikując jej rzetelności. Poza tym nierzadko ich autorzy w mniejszym lub większym stopniu naruszają dobre obyczaje obowiązujące w nauce lub też z uporem godnym lepszej sprawy obstają przy twierdzeniach, które nie znajdują dostatecznego potwierdzenia w dostępnych, głównie obcojęzycznych, źródłach oraz w najnowszych opublikowanych drukiem monografiach bądź mniejszych studiach. Wszystko to powoduje, że pomimo ustawicznego przyrostu literatury historycznej postęp w badaniach jest stosunkowo powolny. O części związków z tym problemem oraz o niektórych ich przyczynach szerzej vide: J. Maroń, *O osobliwościach polskiej historii wojskowości*, Wrocław 2013.

Bibliografia

- 16 Dywizja. Jej powstanie, organizacja i udział w walkach. W 10-cioletnią rocznicę istnienia 1919–1929*, Grudziądz 1929.
- 17 września 1939. Materiały z ogólnopolskiej konferencji historyków*, Kraków, 25–26 września 1993, red. H. Batowski, Kraków 1994.
- 1918 год на Украине*, red. С. В. Волков, Москва 2001.
- 3 Armia sowiecka w agresji na Polskę 1939 r. (Dokument sprawozdawczy)*, oprac. C. Grzelak, Warszawa 2003.
- A gdy na wojenkę szli Ojczyźnie służyć. Pieśni i piosenki żołnierskie z lat 1914–1918. Antologia*, oprac. A. Roliński, Kraków 1989.
- Adamczyk A., *General dywizji Sławoj Felicjan Składkowski (1885–1962). Zarys biografii politycznej*, Toruń 2001.
- Adamek K., *Intendentura Wojska Polskiego 1918–1956*, Warszawa 1998.
- Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939*, t. I–III, oprac. C. Grzelak, S. Jaczyński, E. Kozłowski, Warszawa 1994–1996.
- Aksamitek S., *General Józef Haller. Zarys biografii politycznej*, Katowice 1989.
- Andzaurow A., *Zarys historii wojennej 9-go Pułku Artylerii Ciężkiej*, Warszawa 1929.
- Antropow J., *Zarys historii wojennej 7-go Dywizjonu Artylerii Konnej Wielkopolskiej*, Warszawa 1928.
- Baczkowski M., *Ilu Polaków walczyło w armii austro-węgierskiej podczas I wojny światowej?*, [w:] *Mało znana Wielka Wojna. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*, red. A. Smoliński, Oświęcim 2014.
- Bagiński H., *Piechota w Wojsku Polskim na Wschodzie*, [w:] *Księga chwały piechoty*, red. B. Prugar-Ketling, Warszawa 1937–1939.
- Bagiński H., *U podstaw organizacji Wojska Polskiego 1908–1914*, Warszawa 1935.
- Bagiński H., *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920*, Warszawa 1921.
- Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M., *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985.
- Bartel R., Chojnacki J., Królikiewicz T., Kurowski A., *Z historii polskiego lotnictwa wojkowego 1918–1939*, Warszawa 1978.
- Bartov O., *Żołnierze Führera*, Warszawa 2004.
- Batowski H., *Agonia pokoju i początek wojny*, Poznań 1969.
- Batowski H., *Europa zmierza ku przepaści*, Poznań 1977.
- Bauer P., *17 Pułk Ułanów Wielkopolskich im. Króla Bolesława Chrobrego*, Pruszków 1994.
- Bauer P., *55 Poznański Pułk Piechoty*, Warszawa 1991.

- Bauer P., *69 Pułk Piechoty*, Pruszków 1997.
- Bauer P., *Batalion Obrony Narodowej „Kościan” w 1939 roku*, Kościan 1989.
- Bauer P., *General Józef Dowbor-Muśnicki 1867–1937*, Poznań 1988.
- Bauer P., Polak B., *55 Poznański Pułk Piechoty w obronie ojczyzny we wrześniu 1939 roku*, Leszno 1979.
- Baumfeld G., *Artyleria Legionów. Pułk Pierwszy*, Oświęcim 2014.
- Baumfeld G., *Artylerii Legionów Pułk Pierwszy*, Kraków 1917.
- Bąbiński K., *Zarys historii wojennej 5-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1929.
- Bean T., Fowler W., *Pancerna potęga Stalina. Radzieckie czołgi II wojny światowej*, Warszawa 2009.
- Bekker C., *Atak na wysokości 4000. Dziennik wojenny niemieckiej Luftwaffe 1939–1945*, Warszawa 1999.
- Beldowski L., *Zarys historii wojennej 29-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928.
- Bernad D., Braniewski B., Cynk J., Glass A., Kopański T., *PZL.37 Łoś*, Gdańsk 2006.
- Białkowski J., *Aspekty wojskowe polityki zagranicznej Polski w 1939 roku*, Toruń 2008.
- Bielski M., *Grupa Operacyjna „Piotrków” 1939*, Warszawa 1991.
- Bieszanow W., *Latające trumny Stalina*, Warszawa 2013.
- Bieszanow W., *Twardy pancierz*, Warszawa 2012.
- Błagowieszczęński I., *Artyleria w II wojnie światowej. Studium historyczno-wojskowe*, Warszawa 1983.
- Błasiński J., *Kawaleria II Rzeczypospolitej na przykładzie 25 Pułku Ułanów Wielkopolskich*, Warszawa 1996.
- Błaszczyk W., *18 Pułk Ułanów*, Pruszków 1996.
- Bogucki A., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Pomorzu 1893–1939*, Bydgoszcz 1997.
- Böhm T., *1 Pułk Kawalerii KOP w wojnie obronnej 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1989, nr 2.
- Böhm T., *Bataliony Obrony Narodowej w Wielkopolsce w latach 1936–1939 i ich rola w Kampanii Wrześniowej*, Poznań 1996.
- Böhm T., *Z dziejów naczelnych władz wojskowych II Rzeczypospolitej. Organizacja i kompetencje Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1918–1939*, Warszawa 1994.
- Bojarski W., J. Justyński, M. Kallas, R. Łaszewski, *Historia ustroju Polski na tle powszechnym*, Toruń 1981.

- Bolesław Ignacy Florentyn Wieniawa-Długoszowski, red. N. Bujniewicz, Warszawa 2011.
- Borawski P., Dubiński A., *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, tradycje*, Warszawa 1986.
- Borkiewicz A. J., *Dzieje 1-go Pułku Piechoty Legionów (Lata wojny polsko-rosyjskiej 1918–1920)*, Warszawa 1929.
- Borzęcki J., *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, Warszawa 2012.
- Bożejko A. P., *Zarys historii wojennej 74-go Górnosląskiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929.
- Bryja M., *Artyleria niemiecka 1933–1945. Taktyka, organizacja, uzbrojenie*, Warszawa 1996.
- Buchowski S., *Konflikt polsko-litewski o Ziemię Sejneńsko-Suwalską w latach 1918–1920*, Sejny 2009.
- Budzyński W., *Stan umundurowania Wojska Polskiego w maju 1919 roku*, „Hetman”, 1995, nr 3.
- Buja R., *Radiostacje polowe RKD, N2, N1, RKG/A, W1*, Warszawa 2014.
- Bulhak H., *Początki sojuszu polsko-rumuńskiego i przebieg rokowań o konwencję wojskową w latach 1919–1921*, „Dzieje Najnowsze”, 1973, nr 3.
- Bulhak H., *Polska-Francja z dziejów sojuszu 1933–1936*, Warszawa 2000.
- Cat-Mackiewicz S., *Polityka Becka*, Paryż 1964.
- Celarek A., *Morski Dywizjon Lotniczy. Wspomnienia lotników*, Gdańsk 2002.
- Celek J., *Wyższa Oficerska Szkoła Lotnicza im. Jana Krasickiego. Dzieje Dęblińskiej Szkoły Lotniczej*, Warszawa 1979.
- Centek J., *Reichsheer ery Seeckta (1921–1926)*, Warszawa 2010.
- Cepa H., *Wybrane zagadnienia łączności armii II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007.
- Chocianowicz W., *Dzieje 1 Pułku Artylerii Lekkiej Legionów Józefa Piłsudskiego*, Londyn 1967.
- Chołoniewski K., Koszewski J., *Polska radiotechnika lotnicza 1919–1939*, Warszawa 2009.
- Chrzanowski M., *Motoryzacja Wojska Polskiego 1921–1939*, Warszawa 2007.
- Chwałczyk T., Glass A., *Samoloty PWS*, Warszawa 1990.
- Ciałowicz J., *Polsko-francuski sojusz wojskowy 1921–1939*, Warszawa 1970.
- Cichoracki P., *„Z nami jest On”. Kult Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wojsku Polskim w latach 1926–1939*, Wrocław 2001.
- Cichoracki P., *Legenda i polityka. Kształtowanie się wizerunku Marszałka Józefa Piłsudskiego w świadomości zbiorowej społeczeństwa polskiego w latach 1918–1939*, Kraków 2005.
- Ciechanowski K., *Armia „Pomorze” 1939*, Warszawa 1983.

- Cieplewicz M., *Wojsko Polskie w latach 1921–1926. Organizacja, wyposażenie, wyszkolenie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998.
- Cieślak K., Gawrych W., Glass A., *Samoloty myśliwskie września 1939*, Warszawa 1987.
- Cieślakowa A., *Ochotnicza Legia Kobiet 1918–1922*, Warszawa 1998.
- Cieślakowski Z., *Zamach stanu. Materiały źródłowe do przewrotu majowego*, Warszawa 2002.
- Cisek J., *Józef Piłsudski w Krakowie*, Kraków 2003.
- Cisek J., Stepan K., *Lista strat Legionów Polskich 1914–1918*, Kraków 2006.
- Citino R., *Ewolucja taktyki Blitzkriegu. Niemcy bronią się przed Polską 1918–1933*, Warszawa 2010.
- Co to są Junackie Hufce Pracy? Co dają Polsce i młodzieży?*, Warszawa 1938.
- Cutter Z., *Polskie wojska saperzy w 1939 r. Organizacja, wyposażenie, mobilizacja i działania wojenne*, Częstochowa 2003.
- Cutter Z., *Saperzy II Rzeczypospolitej*, Kraków–Warszawa–Wrocław 2005.
- Cutter Z., *Saperzy polscy 1918–1939. Organizacja, szkolenie i wyposażenie materiałowo-techniczne*, Wrocław 2001.
- Cygan J., Wysocki W. J., *Niepodległość była nagrodą. Polski wysiłek zbrojny w latach 1914–1921*, Warszawa 1999.
- Cygan W. K., *Kresy we krwi. Obrona północno-wschodniej Polski we wrześniu 1939 r.*, Warszawa 2006.
- Cygan W. K., Wysocki W. J., „Dla Ciebie, Polsko, krew i czyny moje!...”. *Duszpaństwo wojskowe Legionów Polskich*, Warszawa 1997.
- Cynk J., *Polskie lotnictwo myśliwskie w boju wrześniowym*, Gdańsk 2000.
- Cynk J., *Samolot bombowy PZL P-37 Łoś*, Warszawa 1990.
- Cynk J., *Sily lotnicze Polski i Niemiec. Wrzesień 1939*, Warszawa 1989.
- Czajkowski C., *Zarys historii wojennej 3-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1930.
- Czarnecki J., *Zarys historii wojennej 15-go Pułku Ułanów Poznańskich*, Warszawa 1929.
- Czerep S., *Generałowie i admirałowie polskiego pochodzenia w armii rosyjskiej 1914–1917*, Białystok 2014.
- Czerep S., *II Brygada Legionów Polskich*, Warszawa 1991 .
- Czerep S., *Wyżsi dowódcy polskiego pochodzenia w Armii Rosyjskiej w latach 1914–1917. Absolwenci Mikołajewskiej Akademii Sztabu Generalnego*, [w:] *Mało znana Wielka Wojna. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*, red. A. Smoliński, Oświęcim 2014 .
- Czerwiński A., Dudek L., *Szabla żołnierza polskiego XIX i XX wieku w zbiorach*

- Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1988.
- Czubaty J., *Wodzowie i politycy. Generalicja polska lat 1806–1815*, Warszawa 1993.
- Czubiński A., Grot Z., Miśkiewicz B., *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919. Zarys dziejów*, Warszawa–Poznań 1983.
- Ćwiąg H., *Przeciw Abwehrze*, Warszawa 2001.
- D. Kosiński, *4 Pułk Piechoty Legionów, 1915–1917. Organizacja i działania bojowe*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2014, nr 3.
- D’Abernon E. V., *Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata. Pod Warszawą 1920 r.*, Warszawa 1932.
- Dąbrowski A. J., *2 Pułk Ułanów Legionów Polskich*, „Przegląd kawalerii i broni pancernej”, 1964, nr 35.
- Dąbrowski S., *Walka o rekruta polskiego pod okupacją*, Warszawa 1922.
- Dąbrowski W., *Górny Śląsk w walce o zjednoczenie z Polską (Źródła i dokumenty z lat 1918–1922)*, Katowice 1923.
- Deklaracja polsko-niemiecka o niestosowaniu przemocy z dnia 26 stycznia 1934 r. z perspektywy Polski i Europy w siedemdziesiątą rocznicę podpisania*, red. M. Wojciechowski, Toruń 2005.
- Deszczyński M., Mazur W., *Na krawędzi ryzyka. Eksport polskiego sprzętu wojskowego w okresie międzywojennym*, Warszawa 2004.
- Dobroński A., *Pobór do armii rosyjskiej i służba w niej żołnierzy z Królestwa Polskiego (1907–1914)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXII, 1979.
- Dobroński A., *Potencjał militarny Królestwa Polskiego w latach 1907–1914*, Warszawa 1976.
- Domański W. S., *26 Pułk Artylerii Lekkiej im. Króla Władysława IV*, Pruszków 1997.
- Dominiczak H., *Dzieje Kresów i granicy państwa polskiego na Wschodzie od czasów najdawniejszych do roku 1945*, Toruń 2013.
- Dominiczak H., *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, Warszawa 1992.
- Dominiczak H., *Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów 966–1996*, Warszawa 1997.
- Douhet G., *Panowanie w powietrzu. Przypuszczalne formy przyszłej wojny oraz ostatnie artykuły*, Warszawa 2013.
- Dowbor-Muśnicki J., *Krótki szkic do historii 1-go Polskiego Korpusu*, cz. 1, Warszawa 1918.
- Doyle D., *Niemieckie pojazdy wojskowe II wojny światowej*, Poznań 2012.
- Drozdowski M. M., *Warszawa w obronie Rzeczypospolitej. Czerwiec – sierpień 1920*, Warszawa 1993.

- Drucki-Lubecki K., Grabowski Z., *Taktyka kawalerii*, Oświęcim 2014 .
- Dudek D., *Działalność wojskowa Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” przed I wojną światową*, Nowy Sącz 1994.
- Dufrat J., *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*, Toruń 2002.
- Dulęba L., A. Glass, *Samoloty RWD*, Warszawa 1983.
- Dunin-Wolski L., *Zarys historii polskiej artylerii konnej*, Londyn 1948.
- Dusiewicz A., Morawski R., *Wojsko Polskie w służbie Napoleona. Legiony Polskie we Włoszech, Legia Naddunajska, Legia Polsko-Włoska, Legia Północna*, Warszawa 2010.
- Dutkiewicz M., *Służba zdrowia w Legionach Polskich w latach 1914–1917*, Piotrków Trybunalski, 2009.
- Dworzyński W., *Wieniawa. Poeta – żołnierz – dyplomata*, Warszawa 1993.
- Dymek P., *14 Wielkopolski Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 2012.
- Dymek P., *59 Pułk Piechoty Wielkopolskiej*, Pruszków 2014.
- Dymek P., *7 Batalion Saperów*, Pruszków 2013.
- Dymek P., *7 Dywizjon Artylerii Przeciwlotniczej*, Pruszków 2013.
- Dymek P., *74 Górnośląski Pułk Piechoty*, Pruszków 2014.
- Dzieje 15 Pułku Ułanów Poznańskich (1 Pułku Ułanów Wielkopolskich)*, red. A. Zaremba, Londyn 1962.
- Dziemianko Z., *Przemysł zbrojeniowy w Centralnym Okręgu Przemysłowym*, Toruń 2004.
- Dziennik działań bojowych Frontu Białoruskiego we wrześniu 1939 roku*, oprac. C. Grzelak, Warszawa 1998.
- Dziesięciolecie intendentury Polskiej Siły Zbrojnej 1918–1928*, red. K. Rudolf, Warszawa 1929.
- Dziesięciolecie odrodzenia Polskiej Siły Zbrojnej 1918–1928*, red. H. Mościcki, W. Dzwonkowski, T. Bałaban, Warszawa 1928.
- Emmerling M., *Luftwaffe nad Polską 1939, cz. 2: Kampfflieger*, Gdynia 2005.
- Emmerling M., *Luftwaffe nad Polską 1939, cz. 3: Stukaflieger*, Gdynia 2006.
- Emmerling M., *Luftwaffe nad Polską, cz. 1: Jagdflieger*, Gdynia 2002.
- Encyklopedia powstań śląskich*, Opole 1982.
- Englicht J., *Zarys historii wojennej 70-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1929.
- Erfurth W., *Niemiecki Sztab Generalny 1918–1945*, Warszawa 2007.
- Fabisz D., *Generał Lucjan Żeligowski (1865–1947). Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 2007.
- Faszczka D., *5 Pułk Piechoty Legionów*, Pruszków 1994.

- Фашистский меч ковался в СССР. Красная Армия и Рейхсвер тайное сотрудничество 1922–1933. Неизвестные документы*, oprac. Ю. Л. Дьяков, Т. С. Бушуева, Москва 1992.
- Feist W., *Obrona przeciwlotniczo-gazowa wnętrza kraju (organizacja OPL biernej)*, Warszawa 1933.
- Feret S., *Polska sztuka wojenna 1918–1939*, Warszawa 1972.
- Filary J., *Zarys historii wojennej 69-go Pułku Piechoty*, Warszawa 1928.
- Gaj K., *10 Brygada Kawalerii w 1939 roku – organizacja wojenna wielkiej jednostki motorowej*, Oświęcim 2014.
- Gaj K., *Czołg rozpoznawczy TK-3*, Warszawa 2013.
- Gaj K., *Obrona przeciwpancerna w Wojsku Polskim w 1939 r. – armaty przeciwpancerne. Zasady wykorzystania i organizacja*, [w:] *Studia artyleryjskie*, t. III, red. M. Giętkowski, A. Smoliński, Toruń 2012.
- Gaj K., *Polska broń pancerna w 1939 roku. Organizacja pokojowa i wojenna jednostek*, Oświęcim 2014.
- Gajownik T., *Ekspozytura Oddziału II Sztabu Generalnego nr 1 w Wilnie w latach 1921–1926. Organizacja i działalność na kierunku litewskim*, [w:] *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SG WP*, t. I, red. T. Dubicki, Łomianki 2010.
- Gajownik T., *Tajny front niewypowiedzianej wojny. Działalność polskiego wywiadu wojskowego na Litwie w latach 1921–1939*, Warszawa 2010.
- Galster K. L., *Księga pamiątkowa artylerii polskiej 1914–1939*, Londyn 1975.
- Galuba R., „*Niech nas rozsądzi miecz i krew...*”. *Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919*, Poznań 2004.
- Garlicki A., *Józef Piłsudski 1867–1935*, Warszawa 1988.
- Gaul J., *Działalność wywiadowczo-informacyjna obozu niepodległościowego w latach 1914–1918*, Warszawa 2001.
- Gąsiorowski W., *1910–1915. Historia Armii Polskiej we Francji*, Warszawa 1931.
- Gąsiorowski W., *Historia Armii Polskiej we Francji 1915–1916*, Bydgoszcz 1939.
- Gembarzewski B., *Rodowody pułków polskich i oddziałów równorzędnych od r. 1717 do r. 1831*, Warszawa 1925.
- Gembarzewski B., *Wojsko Polskie. Królestwo Polskie 1815–1830*, Warszawa 1903.
- Gembarzewski B., *Wojsko Polskie. Księstwo Warszawskie 1807–1814*, Warszawa 1905.
- Generał Rozwadowski*, Kraków 1929.
- Generał Wacław Stachewicz. Wierności dochować żołnierskiej. Przygotowania wojenne w Polsce 1935–1939 oraz kampania 1939 w relacjach i rozważaniach szefa Sztabu Głównego i szefa Sztabu Naczelnego Wodza*, oprac. M. Tarczyński, Warszawa 1998.

- General Władysław Sikorski 1881–1943*, Warszawa 2013.
- Gierowski W., *Polska Siła Zbrojna w przededniu niepodległości*, Warszawa 1931.
- Giętkowski M., *Artyleria konna Wojska Polskiego 1918–1939*, Toruń 2000.
- Ginsbert J., *Fundusz Obrony Morskiej*, Warszawa 1933.
- Gintel J., *Zarys historii wojennej 2-go Pułku Artylerii Ciężkiej*, Warszawa 1929.
- Głajzer A., *Samochody ciężarowe URSUS 1928–1930*, Warszawa 2007.
- Glass A., Kopański T., *Polskie konstrukcje lotnicze*, t. IV, cz. 1, Sandomierz 2009.
- Glass A., *Polskie konstrukcje lotnicze do 1939 r.*, cz. 1–3, Sandomierz 2004, 2007, 2008.
- Glass A., *PZL P.7. Samoloty myśliwskie Puławskiego – od PZL P.1 do PZL P.8*, cz. 1, Gdańsk 2000.
- Glass A., *Samolot bombowy PZL. 37 Łoś*, „Technika, broń i umundurowanie”, 2012, nr 1.
- Glass A., *Samolot rozpoznawczo-bombowy PZL – 23 Karaś*, Warszawa 1973.
- Glass A., *Samoloty bombowe PZL. 23 „Karaś”*, 42 i 43, „Technika, broń i umundurowanie”, 2014, nr 2.
- Glass A., *Samoloty myśliwskie PZL P.1, P.6, P.7, P.8*, Warszawa 2013.
- Glass A., *Samoloty myśliwskie PZL P.11, PZL.P.24*, Piekary Śląskie 2011.
- Glass A., *Samoloty PZL 1928–1978*, Warszawa 1980.
- Glass A., *Samoloty PZL*, Warszawa 1980.
- Główka J., *Hutnictwo i przemysł metalowy w Zagłębiu Staropolskim w okresie międzywojennym 1918–1939*, Kielce 2012.
- Gnat-Wieteska Z., *Gwardie honorowe. Gwardia Królewsko-Polska i oddziały przyboczne w latach 1806–1831*, Warszawa 2002.
- Gnat-Wieteska Z., *Podchorążowie artylerii konnej i weterynarii z Włodzimierza Wołyńskiego*, Pruszków 1996.
- Gnat-Wieteska Z., *Rzeka Wisła i jej rola w kampanii wrześniowej*, Pruszków 2012.
- Godlewski J., W. Odyniec, *Pomorze Gdańskie. Koncepcje obrony i militarnego wykorzystania od wieku XIII do roku 1939*, Warszawa 1982.
- Gogan W., *Szwolężerowie Rokitniańscy. Dzieje 2 Pułku Ułanów Legionów Polskich i 2 Pułku Szwolężerów Rokitniańskich*, Pelplin 2005.
- Gołębiowski J., *COP. Dzieje industrializacji w rejonie bezpieczeństwa 1922–1939*, Kraków 2000.
- Gołębiowski J., *Przemysł zbrojeniowy Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Pionki 1993.
- Горлов С., *Совершенно секретно альянс Москва–Берлин 1920–1933 гг. (Военно-политические отношения СССР – Германия)*, Москва 2001.
- Grabowski T., *Inwestycje zbrojeniowe w gospodarce Polski międzywojennej*, Warszawa 1963.

- Grabowski Z., *Polska Siła Zbrojna 1917–1918*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska”, 1988, z. 1.
- Gregorowicz S., Zacharias M. J., *Polska-Związek Sowiecki. Stosunki polityczne 1925–1939*, Warszawa 1995.
- Grobicki J., *Zarys historyczny organizacji kawalerii dywizyjnej w latach 1918–1921*, „Przegląd Kawaleryjski”, 1926, nr 6.
- Grochowalski W., *Ku chwale Wieniawy. W 120 rocznicę urodzin*, Łódź 2001.
- Grochowski S., *8 Płocki Pułk Artylerii Lekkiej im. Króla Bolesława Krzywoustego*, Pruszków 1996.
- Grosfeld L., *Polska a stosunki niemiecko-sowieckie 1918–1939*, Warszawa 1988.
- Grünberg K., Serczyk J., *Czwarty rozbiór Polski. Z dziejów stosunków radziecko-niemieckich w okresie międzywojennym*, Warszawa 1990.
- Grzelak C., *Armia Stalina 1939–1941. Zbrojne ramię polityki ZSRS*, Warszawa 2010.
- Grzelak C., *Kresy w czerwieni 1939. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę*, Warszawa 2008.
- Grzelak C., *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku*, Warszawa 1998.
- Grzelak C., Stańczyk H., *Kampania polska 1939 roku. Początek II wojny światowej*, Warszawa 2005.
- Gwóźdź Z., Zarzycki P., *Polskie konstrukcje broni strzeleckiej*, Warszawa 1993.
- Haładaj K., Rożdżestwieński P., *Karabiny i karabinki Mauser 98 w Wojsku Polskim w latach 1918–1939*, Warszawa 2010.
- Hein-Kircher H., *Kult Piłsudskiego i jego znaczenie dla państwa polskiego 1926–1939*, Warszawa 2008.
- Herwarth H. von, *Między Hitlerem a Stalinem. Wspomnienia dyplomaty i oficera niemieckiego 1931–1945*, Warszawa 1992.
- Hławaty A., *Dzieje 6 Pułku Ułanów Kaniowskich*, Londyn 1973.
- Hoff K., *Skrzydła Niepodległej. O wielkopolskim lotnictwie w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, Poznań 2005.
- Hołówko T., *Oficer polski*, Warszawa 1921.
- Hubiak P., *Belina i jego ułani*, oprac. not biograficznych K. Stepan, Kraków 2003.
- Hupert W., *Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołynia w roku 1919*, Lwów–Warszawa 1928.
- Idea i czyn Józefa Piłsudskiego*, red. W. Sieroszewski, Warszawa 1934.
- Ignatowicz A., *Przygotowanie obronne społeczeństwa w Polsce (1921–1939)*, Warszawa 2010.
- Instrukcja służby Korpusu Ochrony Pogranicza*, oprac. P. Skubisz, Warszawa 2010.

- Jabłonowski M., *Cztery lata przed wojną. Z dziejów gospodarki polskiej 1936–1939*, Olsztyn 1996.
- Jabłonowski M., *Formacja specjalna. Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939*, Warszawa 2002/2003.
- Jabłonowski M., Stawecki P., *Następca Komendanta. Edward Śmigły-Rydz. Materiały do biografii*, Pułtusk 1998.
- Jabłonowski M., *Wobec zagrożenia wojną. Wojsko a gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939*, Warszawa 2001.
- Jabłonowski M., *Z dziejów gospodarczych Polski lat 1918–1939*, Warszawa 1992.
- Jagiello Z., *Centrum Wyszkozenia Piechoty w Rembertowie w latach 1931–1939*, Toruń 2002.
- Jagiello Z., *Piechota Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 2005.
- Jankiewicz W., *Zarys historii wojennej 66-go Kaszubskiego Pułku Piechoty im. Marszałka J. Piłsudskiego*, Warszawa 1929.
- Jankowski S. J., *Dziewczęta w maciejówkach*, Warszawa 2012.
- Janowicz K., *Pierwszy dzień. Działania lotnicze nad Polską 1 września 1939*, Warszawa 2008.
- Jaracz A., *Działalność attache wojskowego Witolda Dzierżykraj-Morawskiego w okresie międzywojennym*, „Mars”, t. XI, 2001.
- Jarno W., *1 Dywizja Strzelców armii generała Hallera w latach 1918–1919*, Łódź 2006.
- Jarno W., *4 Dywizja Strzelców generała Lucjana Żeligowskiego w latach 1918–1919. Organizacja, działania bojowe i zjednoczenie z Wojskiem Polskim*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej*, t. II: *Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku*, red. M. Krotofil, A. Smoliński, Toruń 2005.
- Jarno W., *Okręg Generalny Wojska Polskiego Nr III Kielce w latach 1918–1921*, Łódź 2003.
- Jarno W., *Okręg Korpusu Wojska Polskiego Nr IV Łódź 1918–1939*, Łódź 2001.
- Jarno W., *Strzelcy Kaniowscy w latach 1919–1939*, Warszawa 2004.
- Jaroszuk E., *Żandarmeria Wojskowa w latach 1921–1939*, Kraków 2009.
- Jarząbkiewicz J., Łukomski G., *Nowogródzka Brygada Kawalerii 1920–1939*, Poznań 2000.
- Jasionek S., *Zarys historii wojennej 55-go Poznańskiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1928.
- Jaskólski S., *30 Poleski Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1997.
- Jast, *Uwagi w sprawie uzupełniającej organizację Armii Polskiej*, Kraków 1921.
- Jędruszczak J., *Polityka polska w sprawie Górnej Śląska 1918–1922*, Warszawa 1958.

- Jędruszczak J., *Powstania śląskie*, Katowice 1972.
- Jędrzejewicz W., *Józef Piłsudski 1867–1935. Życiorys*, Londyn 1996.
- Jędrzejewska I., *Współpraca Armii Czerwonej i Reichswehry w latach 1917–1933. Wybrane problemy*, Toruń 2005
- Jędrzejewski D., Lalak Z., *Niemiecka broń pancerna 1939–1945*, Warszawa 1997.
- Jońca A., *Pojazdy mechaniczne Wojska Polskiego 1939*, Warszawa 2010 .
- Jurecki M., *Podręcznik obrony przeciwlotniczej*, Warszawa 1936.
- Jurga T., *Analiza porównawcza sił polskich i niemieckich w 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1964, nr 3.
- Jurga T., Karbowski W., *Armia „Modlin” 1939*, Warszawa 1987.
- Jurga T., *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990.
- Kabata A., *Batalion Elektrotechniczny*, Pruszków 1994.
- Kaczmarek R., *Polacy w armii kajzera na frontach pierwszej wojny światowej*, Kraków 2014.
- Kamiński A., Szczerbicki T., *Samochody pancerne i transportery opancerzone Wojska Polskiego 1918–1950*, Warszawa 2010.
- Kamiński M. K., *Konflikt polsko-czeski 1918–1921*, Warszawa 2001.
- Kampania Polska '39. Militarne i polityczne aspekty z perspektywy siedemdziesięciolecia*, red. J. Kirszak, D. Koreś, Wrocław 2011.
- Kania L., *Od Orląt Lwowskich do Ostrej Bramy. Szkice z dziejów wojskowego wymiaru sprawiedliwości i posłuszeństwa rozkazowi w dawnym Wojsku Polskim*, Sulechów 2008.
- Kania L., *W cieniu Orląt Lwowskich. Polskie sądy wojskowe, kontrwywiad i służby policyjne w bitwie o Lwów 1918–1919*, Zielona Góra 2008.
- Karcz J., Kryński W., *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Szwoleżerów Józefa Piłsudskiego*, Warszawa 1931.
- Karczewski L., *Zarys historii wojennej 57-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1928.
- Karpus Z., *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920*, Toruń 1999.
- Karwat J., *Od idei do czynu. Myśl i organizacje niepodległościowe w Poznaniu w latach 1887–1919*, Poznań 2002.
- Kawalec T., *Historia IV-ej Dywizji Strzelców generała Żeligowskiego w zarysie*, Wilno–Kraków–Łódź 1921.
- Każmierski T., *Wojskowi Polacy w Rosji w czasie rewolucji (1917–1918 r.)*, Warszawa 1935.
- Kęsik J., *Naród pod bronią. Społeczeństwo w programie polskiej polityki wojskowej 1918–1939*, Wrocław 1998.

- Kiedrzyńska W., *Zarys historii wojennej O.L.K. (Ochotnicza Legia Kobiet)*, Warszawa 1931.
- Kieniewicz S., *Powstanie Styczniowe*, Warszawa 1983.
- Kirchmayer J., *Pamiętniki*, Warszawa 1975.
- Kirkor S., *Legia Nadwiślańska*, Londyn 1981.
- Kirszak J., *General Kazimierz Sosnkowski 1885–1969*, Warszawa 2012.
- Klepaczko J., *Analiza czynników wpływających na decyzję wstępnego rozwinięcia wojsk w 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1984, nr 3.
- Klepaczko J., *Rozważania nad możliwościami obrony Polski w 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1989, nr 3.
- Klimecki M., Filipow K., *Legiony Polskie. Dzieje bojowe i organizacyjne*, Warszawa 2014.
- Klimecki M., Filipow K., *Legiony to... Szkice z dziejów Legionów Polskich*, Białystok 1998.
- Klimecki M., Klimczak W., *Legiony Polskie*, Warszawa 1990.
- Klimecki M., *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią*, Warszawa 2000.
- Kliś M., *2 Morski Pułk Strzelców*, Pruszków 1996.
- Klobuch K., *Geneza lotniczego września. Polska doktryna lotnicza i konstrukcje samolotów bojowych na tle wrogów i sojuszników 1926–1939 r.*, Warszawa 2009.
- Kłoczewski Z., *Polska gospodarka wojskowa 1918–1939 (zarys systemu)*, Warszawa 1987.
- Kłopotowski M., Dobiecki J., *Zarys historii wojennej 18-go Pułku Ułanów Pomorskich*, Warszawa 1929.
- Kmieciak T., *Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego w latach 1918–1939*, Słupsk 2005.
- Kmieciak T., *Sztab Generalny Wojska Polskiego 1918–1939. Udział w wojnach o granice i funkcjonowanie w warunkach zagrożenia państwa*, Warszawa 2012.
- Kolarz B., *Ustrój Litwy Środkowej w latach 1920–1922*, Gdańsk 2004.
- Komuda L., *Polski czołg lekki 7 TP*, Warszawa 1973.
- Konefał J., *Do Ciebie, Polsko... Legiony Polskie w Lubelskiem 1914–1918*, Lublin 2008.
- Konefał J., *Legiony Polskie w Lubelskiem 1914–1918*, Lublin 1999.
- Konieczny B., *Mój wrzesień 1939. Pamiętnik z kampanii wrześniowej spisany w obozie jenieckim*, oprac. J. Brzeski, Kraków 1999.
- Konieczny S., *Zarys historii wojennej 67-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1929.
- Konopka A., *Bezpieczeństwo sanitarne wojsk. Polskie formacje wojskowe w Rosji (1914–1917)*, Białystok 2011.

- Konstankiewicz A., *Broń strzelecka i sprzęt artyleryjski formacji polskich i Wojska Polskiego w latach 1914–1939*, Lublin 2003.
- Konstankiewicz A., *Broń strzelecka Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1986.
- Konstankiewicz A., W. Słupczyński, *Armata przeciwpancerna wz. 36*, Warszawa 1977.
- Kopański T., *PZL.23 Karaś i wersja eksportowa*, Sandomierz 2004.
- Kopański T., *Wojna polsko-ukraińska 1918–1919 i jej bohaterowie*, Warszawa 2013.
- Kopczewski M., *Obrona powietrzna Wojska Polskiego w latach 1920–2000*, Toruń 2004.
- Kopczewski M., Z. Moszumański, *Polska obrona przeciwlotnicza w latach 1920–1939*, Pruszków 1996.
- Korabiowski J., *W rogatywce i w berecie*, Warszawa 2004.
- Korczowski E., *Zarys historii wojennej 32-go Dywizjonu Artylerii Lekkiej*, Warszawa 1935.
- Kornat M., *Polityka równowagi 1934–1939. Polska między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007.
- Kornat M., *Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop-Mołotow. Problem zbliżenia niemiecko-sowieckiego w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002.
- Korpalska W., *Władysław Eugeniusz Sikorski. Biografia polityczna*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988.
- Korsak A., *56 Pułk Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1991.
- Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D., *Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*, Lublin 2007.
- Kosiarski K., *Zarys historii wojennej 16-go Pułku Ułanów*, Warszawa 1929.
- Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J., *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, Warszawa 1966.
- Kostrzewski A., *9 Dywizjon Artylerii Konnej*, Pruszków 1996.
- Koszutski S., *Wspomnienia z różnych pobojuwisk*, Warszawa 2013.
- Kośmider T., *Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921–1926*, Toruń 2001.
- Kośmider T., *Toruński Inspektorat Armii w systemie obronnym państwa polskiego w latach 1921–1939*, Warszawa 2009.
- Kovács I., *Polacy w węgierskiej Wiośnie Ludów 1848–1849. „Byliśmy z Wami do końca”*, Warszawa 1999.
- Kowalski T. A., *Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939)*, Toruń 1997.
- Kozaczuk W., *Wehrmacht 1933–1939. Rozbudowa sił zbrojnych Trzeciej Rzeszy jako narzędzia presji, ekspansji terytorialnej i wojny*, Warszawa 1978.

- Kozaczuk W., *Wehrmacht*, Warszawa 2004.
- Kozak Z., Moszumański Z., Szczepański J., *1 Batalion Balonowy*, Pruszków 2007.
- Kozak Z., Moszumański Z., Szczepański J., *2 Batalion Balonowy*, Pruszków 2006.
- Kozak Z., Moszumański Z., Szczepański J., *Wytwórnia Balonów i Spadochronów*, Pruszków 2008.
- Kozłowski E., *Legion Polski na Węgrzech 1848–1849*, Warszawa 1983.
- Kozłowski M., *Zapomniana wojna. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Bydgoszcz 1999.
- Kozłowski W., *Artyleria polskich formacji wojskowych podczas I wojny światowej*, Łódź 1993.
- Kozłowski W., *Mobilizacja Podlaskiej i Suwalskiej Brygady Kawalerii. Marzec – sierpień 1939 roku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1975, seria 1, z. 111.
- Kozłowski W., *Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy*, Warszawa 1974.
- KPP w obronie niepodległości Polski. Materiały i dokumenty*, red. J. Kowalski, F. Kalicka, S. Zachariasz, Warszawa 1953.
- Krasucki S., *II Dywizjon Artylerii Konnej*, Pruszków 2002.
- Krasucki S., *16 Pułk Ułanów Wielkopolskich im. Gen. Gustawa Orlicz-Dreszera*, Pruszków 1992.
- Krasucki S., *Sześćdziesiąty Szósty Kaszubski*, Chełmno 1998.
- Krasuski J., *Stosunki polsko-niemieckie 1919–1932*, Poznań 1975.
- Krauze J., *Zakłady zbrojeniowe w Skarżysku Kamiennej w latach 1923–1939*, Skarżysko-Kamienna 2012.
- Krawczak T., Odziemkowski J., *Polskie pociągi pancerne w wojnie 1939 r.*, Warszawa 1987.
- Krawczyk E., *Demobilizacja i pokojowa organizacja Wojska Polskiego w latach 1920–1921*, Warszawa 1971.
- Krotofil M., *Ukraińska Armia Halicka 1918–1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej*, Toruń 2002.
- Kruszyński B., *Kariery oficerów w II Rzeczypospolitej*, Poznań 2011.
- Kryska-Karski T., Żurakowski S., *Generałowie Polski Niepodległej*, Warszawa 1991.
- Krzeczunowicz K., *Ułani Księcia Józefa. Historia 8 Pułku Ułanów Ks. Józefa Poniatowskiego 1784–1945*, Londyn 1960.
- Krzemiński C., *Wojna powietrzna w Europie 1939–1945*, Warszawa 1983.
- Krzyż J., *64 Pomorski Pułk Strzelców Murmańskich*, Pruszków 1993.

- Krzyż J., *65 Starogardzki Pułk Piechoty*, Pruszków 1994.
- Krzyżanowski K., *Wydatki wojskowe Polski w latach 1918–1939*, Warszawa 1976.
- Krzyżanowski W., *Krótki podręcznik z zakresu obrony przeciwlotniczo-gazowej do użytku pracowników kolejowych członków Poznańskiego Okręgu Kolejowego LOPP*, Poznań 1938.
- Ku czci poległych lotników. Księga pamiątkowa*, red. M. Romeyko, Warszawa 1933.
- Kucharski W., *Kawaleria i broń pancerna w doktrynach wojennych 1918–1939*, Warszawa–Kraków 1984.
- Kukawski L., J. S. Tym, T. Wójcik, *Kawaleryjska Alma Mater w Grudziądzu 1920–1939. Zarys dziejów*, Grudziądz 2008.
- Kukiel M., *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795–1815*, Poznań 1912.
- Kukułka J., *Francja a Polska po traktacie wersalskim 1919–1922*, Warszawa 1970.
- Kula H., *Polska Straż Graniczna w latach 1928–1939*, Warszawa 1994.
- Kulik M., *Polacy wśród wyższych oficerów armii rosyjskiej Warszawskiego Okręgu Wojskowego (1865–1914)*, Warszawa 2008.
- Kumaniecki J., *Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza – rokowania – traktat – komisyje mieszane*, Warszawa 1985.
- Kuprianis A., *Łódzka 4 Grupa Artylerii w latach 1929–1939*, Łódź 2010.
- Kurowski A., *Lotnictwo polskie w 1939 roku*, Warszawa 1962.
- Kusiak F., *Życie codzienne oficerów Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1992.
- Kustosik B., *25 Pułk Artylerii Lekkiej Ziemi Kaliskiej*, Pruszków 2009.
- Kutrzeba T., *Wojna bez walnej bitwy*, Warszawa 1998.
- Kwaśniewicz W., *Dzieje szabli w Polsce*, Warszawa 2011.
- L.O.P.P.*, Warszawa 1937.
- Lachowicz T., *Dla Ojczyzny ratowania... Szkice z dziejów wychodźstwa polskiego w Ameryce i inne*, Warszawa 2007.
- Landau Z., *Polskie zagraniczne pożyczki państwowe 1918–1926*, Warszawa 1961.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939*, Warszawa 1986.
- Lasocki Z., *Wspomnienia szefa administracji P.K.L. i K. Rz.*, Kraków 1931.
- Latinik F., *Walka o Śląsk Cieszyński w r. 1919*, Cieszyn 1934.
- Leczyk M., *Polityka II Rzeczypospolitej wobec ZSRR w latach 1925–1934. Studium z historii dyplomacji*, Warszawa 1977.
- Leczyk M., *Polska i sąsiedzi. Stosunki wojskowe 1921–1939*, Białystok 1997.
- Leczyk M., *Z dziejów polsko-rumuńskiego sojuszu wojskowego 1926–1932*, „Dzieje Najnowsze”, 1994, z. 3.
- Legenda Legionów. Opowieść o Legionach oraz o ludziach Józefa Piłsudskiego*, red. W. Sienkiewicz, Warszawa 2008.

- Legieć J., *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej 1920 roku*, Toruń 2002.
- Legieć J., *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii rosyjskiej w latach 1874–1913*, Kielce 2013.
- Leroch-Orlot R., *Zarys historii wojennej 10-go Pułku Kaniowskiego Artylerii Polowej*, Warszawa 1929.
- Leszczyński G., *18 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 2006.
- Leśniewski S., Morawski R., *Wojsko Polskie w służbie Napoleona. Legia Nadwiślańska, Lansjerzy Nadwiślanicy*, Warszawa 2008.
- Lewandowski J., *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Artylerii Górskiej*, Warszawa 1929.
- Lewandowski W., *Udział Wielkopolski w odbudowie Rzeczypospolitej w latach 1918–1919*, Poznań 1939.
- Lewicki A., *Zarys historii wojennej 4-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1929.
- Lewicki R., *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Artylerii Polowej Legionów*, Warszawa 1929.
- Lipiński W., *Walka zbrojna o niepodległość Polski w latach 1905–1918*, Warszawa 2010.
- Litewski L., W. Dziewanowski, *Dzieje 1-go Pułku Ułanów Krechowieckich*, Warszawa 1932.
- Lucas J., *Niemiecka Armia Wschodnia 1941–1945*, Międzyzdroje–Kraków 2008.
- Ludyga-Laskowski J., *Zarys historii trzech powstań śląskich 1919–1920–1921*, Warszawa–Wrocław 1973.
- Łach W. B., *Polska północna w systemie obronnym kraju w latach 1918–1926*, Olsztyn 2010.
- Łapiński J., *Zarys historii wojennej 58-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1928.
- Ławrynowicz W., *Droga do Blitzkriegu. Historia i rozwój niemieckiej broni pancernej do wybuchu II wojny światowej*, Gdańsk 2003.
- Łossowski P., *Jak Feniks z popiołów. Oswobodzenie ziem polskich spod okupacji w listopadzie 1918*, Łowicz 1998.
- Łossowski P., *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*, Warszawa 1996.
- Łossowski P., *Stosunki polsko-litewskie 1918–1929*, Warszawa 1966.
- Łoś R., *Artyleria Królestwa Polskiego 1815–1831*, Warszawa 1969.
- Łoś R., *Artyleria polska 1914–1939*, Warszawa 1991.
- Łukasiak J., *Szkoła Podchorążych Artylerii w Toruniu 1923–1939*, Pruszków 2000.
- Łukasiak J., *Wołyńska Szkoła Podchorążych Rezerwy Artylerii im. Marcina Kątskiego*, Pruszków 2000.
- Łukasiewicz M., *Armia księcia Józefa 1813*, Warszawa 1986.

- Łukomski G., Partacz C., Polak B., *Wojna polsko-ukraińska 1918–1919. Działania bojowe – aspekty polityczne – kalendarium*, Koszalin–Warszawa 1994.
- Łukomski G., Polak B., *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919. Działania bojowe – aspekty polityczne – kalendarium*, Koszalin–Warszawa 1995.
- Łukomski G., *Problem „korytarza” w stosunkach polsko-niemieckich i na arenie międzynarodowej 1919–1939. Studium polityczne*, Warszawa 2000.
- Łukomski G., *Wojna domowa. Z dziejów konfliktu polsko-litewskiego 1918–1920*, Warszawa 1997.
- Łydźba Ł., *Krakowski II/2 Dywizjon Myśliwski*, Poznań 2012.
- Łydźba Ł., *Lwowski III/6 Dywizjon Myśliwski*, Poznań 2011.
- Łydźba Ł., *Wileński III/5 Dywizjon Myśliwski*, Poznań 2010.
- Maciejewski M., *Broń strzelecka wojsk polskich w latach 1717–1945*, Szczecin 1991.
- Magnuski J., *Samochody pancerne Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1993.
- Majchrowski J. M., *Pierwsza Kompania Kadrowa. Portret oddziału*, Kraków 2004.
- Majchrowski J. M., *Pierwszy ułan Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993.
- Majchrowski J. M., *Ulubieniec Cezara. Bolesław Wieniawa-Długoszowski. Zarys biografii*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.
- Majewski M. W., *Samoloty i zakłady lotnicze w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2006.
- Majewski M., *Przemysł lotniczy w Lublinie 1919–1939*, Warszawa 2009.
- Majewski P., *Nierozegrana kampania. Możliwości obronne Czechosłowacji jesienią 1938 roku*, Warszawa 2004.
- Majka J., *Brygada motorowa płk. Maczka. 10 Brygada Kawalerii 1937–1939*, Rzeszów 2004.
- Majka J., *Brygada płk. Maczka. Organizacja i udział w kampanii wrześniowej 1939 r. 10 Brygady Kawalerii (Zmotoryzowanej)*, Rzeszów 1999.
- Majzner R., *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939 w obserwacjach i analizach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, Radomsko 2012.
- Makowski T., *Zarys historii wojennej 30-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928.
- Maksimiec S., *Warszawska Brygada Pancerno-Motorowa 1939*, Oświęcim 2014.
- Malak E., *Administrowanie w lotnictwie polskim 1926–1939 mieniem państwowym w warunkach postępu technicznego*, Toruń 2005.
- Malak E., *Prototypy samolotów bojowych i zakłady lotnicze. Polska 1930–1939*, Warszawa 2011.
- Malak E., *Prototypy samolotów bojowych. Polska 1936–1939*, Wrocław 1990.
- Mały rocznik statystyczny 1935*, Warszawa 1935.
- Mały rocznik statystyczny 1938*, Warszawa 1938.

- Mały rocznik statystyczny 1939*, Warszawa 1939.
- Manstein E. von, *Żołnierskie życie. Moja służba w Reichswehrze i Wehrmachcie 1919–1939*, Kraków 2013.
- Mańkowski W., *Zarys historii wojennej 7-go Pułku Saperów Wielkopolskich*, Warszawa 1934.
- Mareş N., *Alianța româno-polonă între destrămarea și solidaritate (1938–1939)*, București 2010.
- Markert W., *1 Pułk Piechoty Legionów Józefa Piłsudskiego*, Pruszków 2006.
- Markert W., *6 Pułk Piechoty Legionów Józefa Piłsudskiego*, Pruszków 2001.
- Markiewicz F., *Zarys historii wojennej 7-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1928.
- Markowski M. B., *Spółczesność województwa kieleckiego wobec wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920*, Kielce 1998.
- Maroń J., *O osobliwościach polskiej historii wojskowości*, Wrocław 2013.
- Masson P., *Historia Wehrmachtu 1939–1945*, Warszawa 1995.
- Matejuk P., *Wojskowe przyrządy optyczne w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997.
- Materiały do dziejów sojuszu polsko-rumuńskiego w latach 1921–1931*, oprac. H. Bułhak, „Studia Historyczne”, 1973, nr 3.
- Materiały VI międzynarodowego sympozjum biografistyki polonijnej. Polacy i osoby polskiego pochodzenia w siłach zbrojnych i policji państw obcych. Historia i współczesność*, red. A. Judycka, Z. Judycki, Toruń 2001.
- Materski W., *Na widocie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005.
- Materski W., *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918–1939*, Warszawa 1994.
- Mazur W., *Czołg Renault R35*, Warszawa 2014.
- Meissner J., *Szkoła orląt*, Warszawa 1988.
- Merwin B., *Legiony w boju 1914*, t. I–II, Kraków 1915.
- Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego w latach niewoli*, [w:] „W obcym mundurze”, red. L. Michalska-Bracha, M. Korybut-Marciniak, Warszawa 2013.
- Milewska W., M. Zientara, *Sztuka Legionów Polskich i jej twórcy 1914–1918*, Kraków 1999.
- Milewska W., Nowak J. T., Zientara M., *Legiony Polskie 1914–1918. Zarys historii militarnej i politycznej*, Kraków 1998.
- Milewski J., *2 Pułk Szwoleżerów Rokitniańskich*, Warszawa 1993.
- Militarne i gospodarcze aspekty polityki morskiej XX wieku. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Akademię Marynarki Wojennej w Gdyni 11 i 12*

- maja 2000 r., red. J. Przybylski, B. Zalewski, Gdynia 2001.
- Miodowski A., *Polityka wojskowa radykalnej lewicy polskiej 1917–1921*, Białystok 2011.
- Miodowski A., *Związki wojskowych Polaków w Rosji (1917–1918)*, Białystok 2004.
- Mirowicz R., *Edward Rydz-Śmigły. Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 1988.
- Miśkiewicz A., *Tatarzy polscy 1918–1939. Życie społeczno-kulturalne i religijne*, Warszawa 1990.
- Miśkiewicz A., Kamocki J., *Tatarzy Słowiańszczyzną obłaskawieni*, Kraków 2004.
- Mitkiewicz L., *Kawaleria samodzielna Rzeczypospolitej Polskiej w wojnie 1939 roku*, Toronto 1964.
- Mitkiewicz L., *Wspomnienia kowieńskie 1938–1939*, Warszawa 1990.
- Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 2001.
- Mniszek A., Rudnicki K., *Zarys historii wojennej 2-go Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich*, Warszawa 1929.
- Modelski I., *Józef Haller w walce o Polskę niepodległą i zjednoczoną*, Toruń 1936.
- Mordawski H., *Polskie lotnictwo wojskowe 1918–1920. Narodziny i walka*, Wrocław 2009.
- Mordawski H., *Polskie lotnictwo wojskowe 1920–1939. Od tryumfu do tragedii*, Wrocław 2011.
- Morgała A., *Polskie samoloty wojskowe 1918–1939*, Warszawa 1972.
- Morgała A., *Samoloty wojskowe w Polsce 1918–1924*, Warszawa 1997.
- Morgała A., *Samoloty wojskowe w Polsce 1924–1939*, Warszawa 2003.
- Mossor S., *Sztuka wojenna w warunkach nowoczesnej wojny*, Warszawa 1938.
- Moszumański Z., *Centra wyszkolenia obrony przeciwlotniczej (1921–1939)*, Pruszków 2003.
- Moszumański Z., Kozak Z., *Wojenne szkoły dla oficerów artylerii (1914–1921)*, Pruszków b.r.w.
- Moś W., *Strzelcy podhalańscy 1918–1939*, Kraków 1989.
- Мухин М. Ю., *Авиа-промышленность СССР в 1921–1941 годах*, Москва 2006.
- Murawski M., *Samoloty Luftwaffe 1933–1945*, t. I–II, Warszawa 1999.
- Nalęcz T., *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1984.
- Napierała W., Roszak D., *Szamotołski Batalion Obrony Narodowej*, Szamotoły 2002.
- Nawrocki A., *2 Batalion Pancerny*, Pruszków 1992.
- Nawrocki A., Jakubowski R., *5 Batalion Pancerny*, Pruszków 2003.

- Nawrocki A., *Zabezpieczenie logistyczne wojsk lądowych sił zbrojnych II RP w latach 1936–1939*, Warszawa 2002.
- Nekrasz W., *Harcerze w bojach. Przyczynek do udziału młodzieży polskiej w walkach o niepodległość ojczyzny w latach 1914–1921*, cz. 2, Warszawa 1931.
- Nieuważny A., Morawski R., *Wojsko Księstwa Warszawskiego. Artyleria, inżynierowie, saperzy*, Warszawa 2004.
- Niewęłowska A., Wyszczelski L., *Szkolnictwo wojskowe kadry zawodowej w Polsce do 1939 roku*, Oświęcim 2014.
- Niezbrzycki Z., *Polesie*, Warszawa 1932.
- Nowak E., *Dywizjon Rozpoznawczy 10 Brygady Kawalerii 1938–1939*, Kraków 1999.
- Nowak J. T., *Szlak bojowy Legionów Polskich. Wydanie pamiątkowe z okazji 100. rocznicy wymarszu I Kompanii Kadrowej 1914–2014*, Kraków 2014.
- Nowakowski J., Połczyński A., Kowalski M., *Z dziejów 10 Pułku Strzelców Konnych*, Warszawa 1982.
- Nowicki F., *Zarys historii wojennej 59-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1929.
- O Niepodległą i granice*, t. IV: *Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybór dokumentów*, oprac. M. Jabłonowski et al., Warszawa–Pułtusk 2001.
- O przewrocie majowym 1926. Opinie świadków i uczestników*, oprac. E. Kozłowski, Warszawa 1984.
- Obersztyn A., Jaros J., *Przemysł górnośląski w organizmie gospodarczym II Rzeczypospolitej. Ekonomiczne aspekty integracji*, [w:] *Ziemie śląskie w granicach II Rzeczypospolitej. Programy integracyjne*, red. F. Serafin, Katowice 1985.
- Od Zaolzia po Jaworzynę. Rewindykacje graniczne jesienią 1939 roku. Materiały z seminarium naukowego zorganizowanego w 60. rocznicę powrotu Zaolzia i Jaworzyny do Polski, Nowy Targ, 27 listopada 2003 r.*, red. R. Kowalskiego, Nowy-Targ 2004.
- Odrodzenie Wojska Polskiego 1918–1921 w materiałach Centralnego Archiwum Wojskowego*, red. A. Wesołowski, Warszawa 2008.
- Odrowąż-Szukiewicz H., *Świadkowie wydarzeń 1918–1922. Archiwalia mogił żołnierzy na Powązkach Wojskowych*, Warszawa 1990.
- Odziemkowski J., *Armia i społeczeństwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996.
- Odziemkowski J., *Piechota polska w wojnie z Rosją bolszewicką 1919–1920*, Warszawa 2010.
- Odziemkowski J., *Wieś i armia w II Rzeczypospolitej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1988.
- Olejko A., *Lotnictwo morskie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2010.

- Olejko A., *Morski Dywizjon Lotniczy*, Pruszków 1992.
- Olejko A., *Polski CANT*, Tarnobrzeg 1998.
- Opustil Z., *Polskie formacje na Wschodzie*, Warszawa 1922.
- Orłowski M., *General Józef Haller 1873–1960*, Kraków 2007.
- Osiński R., *22 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1993.
- Ostafiński-Bodler R., *Sądy wojskowe w Polskich Siłach Zbrojnych i ich kompetencje w sprawach karnych 1914–2002*, Toruń 2002.
- Ostanek A., *VI Lwowski Okręg Korpusu w dziejach wojskowości polskiej w latach 1921–1939*, Warszawa 2013.
- Ostrówka A., *Pociągi pancerne Wojska Polskiego 1918–1939*, Toruń 2004.
- Overy R. J., *Wojna powietrzna 1935–1945*, Warszawa 2007; T. Pawłowski, *Lotnictwo lat 30 XX wieku w Polsce i na świecie. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 2011.
- Overy R., *Wojna powietrzna w Europie 1935–1945*, Warszawa 2007.
- Pacek B., Suliński J., *Od Napoleona do III RP. Szkice z dziejów 200 lat żandarmerii Wojska Polskiego*, Warszawa 2013.
- Pachoński J., *Legiony Polskie 1796–1807 w świetle najnowszych badań*, Warszawa 1958.
- Pachoński J., *Legiony Polskie. Prawda i legenda 1794–1807*, t. I–IV, Warszawa 1969–1979.
- Paczuski A., Morawski R., *Wojsko Księstwa Warszawskiego. Ułani, gwardie honorowe, pospolite ruszenie, żandarmeria konna*, t. I–II, Warszawa 2009.
- Paczuski A., *Wojsko Księstwa Warszawskiego. Piechota, gwardie narodowe, weterani*, t. I–II, Warszawa 2014.
- Pajewski J., *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918*, Poznań 2005.
- Pakuła M., *5, 6 i 7 Bataliony Telegraficzne*, Pruszków 2010.
- Pakuła M., *Centrum Wyszukolenia Łączności*, Pruszków 2009.
- Pakuła M., *Pułk Radiotelegraficzny*, Pruszków b.r.w.
- Panufnik Ł., *Zarys historii wojennej 15-go Pułku Artylerii Polowej Wielkopolskiej*, Warszawa 1929.
- Paruch W., *Prognozowanie wojny w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926–1939)*, [w:] *W kręgu idei, polityki i wojska. Studia ofiarowane Profesorowi Januszowi Farysiowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. T. Sikorski, H. Walczak, A. Wątor, Szczecin 2009.
- Patelski M., *General broni Tadeusz Jordan Rozwadowski żołnierz i dyplomata*, Warszawa 2002.
- Pawlak J., *Polskie eskadry w latach 1918–1939*, Warszawa 1989.
- Pawlak J., *Polskie eskadry w Wojnie Obronnej. Wrzesień 1939*, Warszawa 1991.
- Peplowski A., *Wywiad polski na ZSRR 1921–1939*, Warszawa 1996.

- Pestkowska M., *Kazimierz Sosnkowski*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995.
- Piątek J., *Polska broń pancerna w latach 1918–1939 na tle europejskim*, Poznań 2002.
- Pierwszy Pułk Szwoleżerów Józefa Piłsudskiego 1914–1945*, Londyn 1987.
- Piłzys J., *Departament Piechoty Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1921–1939*, Szczecin 2012.
- Piłsudski J., *Moje pierwsze boje*, oprac. A. Garlicki, Łódź 1988.
- Pindel K., *Obrona Narodowa 1937–1939*, Warszawa 1979.
- Pindel K., *Obrona terytorialna w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1995.
- Pindela-Emisarski J., *Formacje Wojska Polskiego na Syberii*, Warszawa 1920.
- Piórkowski T., *Artylerzyści z cenzusem. Mazowiecka Szkoła Podchorążych Rezerwy Artylerii im. Gen. Józefa Bema w Zambrowie (1937–1939)*, Pruszków 2003.
- Piwnicki G., *Polscy wojskowi i zesłańcy w carskiej armii na Kaukazie w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2001.
- Piwnicki G., Zalewski B., *Polski wrzesień 1939 w Gdyni*, Gdynia 2009.
- Piwoszczuk M., *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Czołgów*, Warszawa 1933.
- Piwowarski E., *Mobilizacja Kresowej i Podolskiej Brygady Kawalerii w sierpniu 1939 r.*, „Wojsko i Wychowanie”, 1993, nr 7.
- Piwowarski E., *Mobilizacja Wołyńskiej Brygady Kawalerii w sierpniu 1939 r.*, „Wojsko i Wychowanie”, 1992, nr 8.
- Piwowarski E., *Przebieg i wyniki częściowej mobilizacji alarmowej z 23 marca 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1995, nr 1–2.
- Piwowarski E., *System mobilizacyjny sił zbrojnych Polski w latach 1921–1939. Plany mobilizacyjne „AP”, „W”, „E”, „Z”, „S” i „W” obowiązujące w latach 1921–1939 (założenia – charakterystyki)*, Toruń 2001.
- Plasota K., *Zarys historii wojennej 68-go Pułku Piechoty*, Warszawa 1929.
- Polacy w Rosji wobec rewolucji październikowej (marzec 1917 – listopad 1918 r.)*, oprac. W. Pomykało, Warszawa 1957.
- Polak A., *Teoria grup operacyjnych w polskiej sztuce wojennej okresu międzywojennego na przykładzie działań wojennych grupy operacyjnej „Bielsko” we wrześniu 1939 roku*, Warszawa 2002.
- Polak A., *Wybrane zagadnienia teorii polskiej sztuki wojennej 1918–1939*, Warszawa 2006.
- Polak B., *General Stanisław Taczak 1874–1960*, Koszalin 1998.
- Polak K., *Od Łomży do Sedanu. Pułk 8 Ułanów Księstwa Warszawskiego (1809–1814)*, Oświęcim 2013.
- Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918–1920*, red. T. Krzastek, Warszawa 2009.

- Polskie siły zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. I: *Kampania wrześniowa 1939*, cz. 5: *Marynarka wojenna i obrona polskiego Wybrzeża*, Londyn 1962.
- Polskie siły zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. I: *Kampania wrześniowa 1939*, cz. 1: *Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951.
- Pomarański S., *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1931.
- Pomorski J., *Korpus Ochrony Pogranicza w obronie Rzeczypospolitej 1924–1939*, Pruszków 1998.
- Popiel A., *Uzbrojenie lotnictwa polskiego 1918–1939*, Warszawa 1991.
- Porwit M., *Komentarze do historii polskich działań obronnych 1939 roku*, cz. 1: *Plany i ich załamanie się*, Warszawa 1969.
- Potkański W., *Ruch narodowo-niepodległościowy w Galicji przed 1914 rokiem*, Warszawa 2002.
- Powidzki T., *Sokół wielkopolski w dążeniu do niepodległości. Z dziejów Związku Sokółów Polskich w państwie niemieckim*, Poznań 1934.
- Powstanie Wielkopolskie 1918/1919 (artykuły i przyczynki)*, red. B. Polak, Kościan 1975.
- Prochwicz J., *Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku*, Warszawa 2003.
- Proskurnicki L., *Zarys historii wojennej 65-go Starogardzkiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929.
- Przedpełski A., *Lotnictwo w myśli wojskowej II Rzeczypospolitej*, Toruń 2001.
- Przeniczny A., *Rozwój artylerii przeciwlotniczej*, Warszawa 1973.
- Przeniosło M., *Polska Komisja Likwidacyjna 1918–1919*, Kielce 2010.
- Przybylski A., *Wojna polska 1918–1921*, Warszawa 1930.
- Przybylski A., *Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918–1921*, Warszawa 1992.
- Przybyszewski A. M., *28 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 2002.
- Przyjemski T., *Zarys historii wojennej 73-go Pułku Piechoty*, Warszawa 1929.
- Raack R., *Polska i Europa w planach Stalina*, Warszawa 1997.
- Radwański L., *Zarys historii wojennej 62-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1929.
- Radziwiłłowicz D., *Błękitna Armia. W 80 rocznicę utworzenia*, Warszawa 1997.
- Radziwiłłowicz D., *Polskie formacje zbrojne we wschodniej Rosji oraz na Syberii i Dalekim Wschodzie w latach 1918–1920*, Olsztyn 2009.
- Radziwonowicz T., *Polacy w armii rosyjskiej (1874–1914)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXX, 1988.
- Raina P., *Stosunki polsko-niemieckie 1937–1939. Prawdziwy charakter polityki zagranicznej Józefa Becka*, Londyn 1975.
- Rarańcza. *Zbiór opracowań w 15-lecie czynu zbrojnego*, Warszawa 1933.

- Raštikis S., *Kovose del Lietuvos. Kario atsiminimai. I dalis*, Vilnius 1990.
- Ratajczyk G., *Żandarmeria Wojska Polskiego II Rzeczypospolitej*, Toruń 2004.
- Ratajczyk L., *Polska wojna partyzancka 1863–1864. Okres dyktatury Romualda Traugutta*, Warszawa 1966.
- Rawski T., *Piechota w II wojnie światowej*, Warszawa 1984.
- Regulamin broni pancерnej. Czołgi rozpoznawcze – walka*, Warszawa 1938.
- Рейхсвер и Красная Армия. Документы из военных архивов Германии и России 1925–1931*, oprac. К. фон Йена, Н. Елисеева, Кобленц 1995.
- Rezler M., *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919. Spojrzenie po 90 latach*, Poznań 2008.
- Rezmer W., *Operacyjna służba sztabów Wojska Polskiego w 1939 roku (organizacja, zasady funkcjonowania, przygotowanie do wojny)*, Toruń 1993 .
- Richter K. Ch., *Die Geschichte der deutschen Kavallerie 1919–1945*, Stuttgart 1994.
- Rocznik pamiątkowy Szkoły Podchorążych Rezerwy Artylerii we Włodzimierzu*, Włodzimierz Wołyński 1930.
- Rodowody artylerii konnej Wojska Polskiego*, red. J. Boguski, Londyn 1964.
- Rogaczewski K., *Zarys historii wojennej 64-go Grudziądzkiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929.
- Rogowski J., *Dzieje Wojska Polskiego na Syberii*, Poznań 1927.
- Romanek J., *Totalitaryzm sowiecki w ocenie polskiej prasy wojskowej lat 1929–1939*, Toruń 2009.
- Romeyko M., *Koleje a wojna lotniczo-gazowa*, Poznań b.r.w.
- Romeyko M., *Przed i po maju*, Warszawa 1967.
- Rozdżestwieński P., *Ciągnik gąsienicowy C2P 40 mm, armata przeciwlotnicza Bofors wz. 1936 i 1938*, Warszawa 2013.
- Rozdżestwieński P., *Czołg 7TP*, Warszawa 2012.
- Rozkwitały pąki białych róż... Wiersze i pieśni z lat 1908–1918 o Polsce, o wojnie i o żołnierzach*, oprac. A. Romanowski, Warszawa 1990.
- Rudnicki K., *Operacyjna użyteczność kawalerii w świetle historii*, Warszawa 1937 .
- Rummel A., *Polskie konstrukcje i licencje motoryzacyjne w latach 1922–1980*, Warszawa 1985.
- Rupniewski W., *Zarys historii wojennej 61-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1929.
- Rutkowski S., *Zarys dziejów polskiego szkolnictwa wojskowego*, Warszawa 1970.
- Rybka R., Stepan K., *Najlepsza broń. Plan mobilizacyjny „W” i jego ewolucja*, Warszawa 2010.
- Rydel J., *W służbie cesarza i króla. Generałowie i admirałowie narodowości polskiej w siłach zbrojnych Austro-Węgier w latach 1868–1918*, Kraków 2001.
- Ryżewski W., *Powstania śląskie 1919–1921*, Warszawa 1966.

- Rządkowski J., *Pierwszy Legion Puławski (od Pakostawia do Zelwy – 19 V 1915–11 IX 1915)*, Warszawa 1925.
- Rzepecki J., *Rodowód wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998.
- Rzepecki J., *Sprawa Legionu Wschodniego 1914 roku*, Warszawa 1966.
- Rzepniewski A., *Obrona Wybrzeża w 1939 r. na tle rozwoju marynarki wojennej Polski i Niemiec*, Warszawa 1970.
- Rzepniewski A., *Polska i jej siły zbrojne w roku 1939 na tle innych państw europejskich*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, red. P. Stawecki, Warszawa 1990.
- Saja P., *Komitety wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego w województwie Pomorskim w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, Toruń 2012.
- Saja P., *Dzieje 4 Kujawskiego Pułku Artylerii Lekkiej (1918–1939)*, Inowrocław 2005.
- Sandomirski K., M. Wrzosek, *Transport do kraju sprzętu wojennego przyznanego Polsce przez Wielką Brytanię w 1920 roku*, „Przegląd Historyczny” 1962, nr 2.
- Sandomirski K., *Polska Misja Wojskowa Zakupów w Paryżu w latach 1919–1920*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1978, nr 4.
- Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybór dokumentów*, oprac. J. Cisiek, Londyn 1991.
- Scholze-Srokowski W., *Wojsko Polskie na Syberii*, Warszawa 1930.
- Schramm T., *Francuskie misje wojskowe w państwach Europy środkowej 1919–1938*, Poznań 1987.
- Seaton A., *Wojna totalna 1941–1945. Wehrmacht przeciw Armii Czerwonej*, Kraków 2010.
- Serwatka T., *Józef Piłsudski a Niemcy*, Wrocław 1997.
- Sidorski R., *Obrona przeciwpancerna: środki, organizacja, taktyka*, Warszawa 1932.
- Sieński H., *Karol Wojtyła w 36 Pułku Piechoty Legii Akademickiej*, „Mars”, 2005, t. XVIII.
- Sierociński J., *Armia Polska we Francji. Dzieje wojsk gen. Hallera na obczyźnie*, Warszawa 1929.
- Sikorski M., *Myśl wychowawczo-szkoleniowa Marszałka Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1935*, Toruń 2005.
- Sikorski W., *Przyszła wojna jej możliwości i charakter oraz związane z nim zagadnienia obrony kraju*, Warszawa 1934.
- Sioma M., *Sławoj Felicjan Składkowski (1885–1962). Żołnierz i polityk*, Lublin 2005.
- Sitko J., *Zarys historii wojennej 2-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1928.
- Siuda S., *Zarys historii wojennej 56-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1928.

- Skalski J., *I Batalion Pancerny*, Warszawa 1991.
- Skaradziński B., *Polskie lata 1919–1920*, t. I: *Polski rok 1919*, Warszawa 1993.
- Skarbak E., *Zarys historii wojennej 6-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1929.
- Skarżyński W., *Armia Polska we Francji w świetle faktów*, Warszawa 1929.
- Skibiński F., *Rozważania o sztuce wojennej*, Warszawa 1972.
- Skibiński F., *Wojska pancerne w II wojnie światowej*, Warszawa 1982.
- Skrzypek A., *Nie spełniony sojusz? Stosunki sowiecko-niemieckie 1917–1941*, Warszawa 1992.
- Sławiński K., *Z dziejów polskiej aeronautyki wojskowej*, Rzeszów 1987.
- Słupczyński P., *Armata przeciwlotnicza 75 mm wz. 36 i wz. 37*, Siedlce 2013.
- Słupczyński W., P. Słupczyński, *Armata przeciwpancerna 37 mm wz. 36*, Warszawa 2009.
- Służba ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*, red. M. Rychterówna, Warszawa 1929.
- Smoleń B., *Zarys historii wojennej 60-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1930.
- Smoleński J., *I Pułk Ułanów Leg. Pol. Beliny im. Józefa Piłsudskiego w dziejach odrodzonej kawalerii polskiej*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej”, 1964, nr 35.
- Smoleński J., *Walki polsko-litewskie na Suwalszczyźnie we wrześniu 1920 r.*, Warszawa 1938.
- Smoliński A., *I Pułk Ułanów Wielkopolskich (1918–1919) od powstania do odejścia na front wschodni*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2006, nr 3.
- Smoliński A., *Armia Czerwona na sowieckiej Ukrainie oraz w pozostałych zachodnich okręgach wojskowych ZSRS w latach trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Історичний Архів. Наукові студії”, 2014, nr 12.
- Smoliński A., *Dywizjon Konnej Artylerii I Korpusu Polskiego w Rosji. Zarys dziejów*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. gen. Józefa Bema”, 2002, nr 21.
- Smoliński A., *Formowanie i genealogia wojennego 4 Pułku Strzelców Konnych oraz etaty jazdy dywizyjnej Wojska Polskiego w 1919 roku*, „Rocznik Grudziądzki”, t. XV, 2003.
- Smoliński A., *Formowanie i organizacja artylerii konnej Wojska Polskiego w okresie od listopada 1918 roku do czerwca roku 1919*, [w:] *Wśród dymu i ognia. Studia i materiały do dziejów artylerii polskiej i obcej*, t. I, red. A. Smoliński, Oświęcim 2014.
- Smoliński A., *Formowanie jazdy polskiej przez Komendę Wojsk Polskich w Krakowie w końcu 1918 i na początku 1919 roku*, „Studia Historyczne”, 2000, z. 3.

Smoliński A., *Formowanie oddziałów jazdy przez Komendę Wojsk Polskich w Krakowie oraz przez Naczelną Komendę Obrony Lwowa w końcu 1918 i na początku 1919 roku*, „Studia Historyczne”, 2003, z. 1.

Smoliński A., *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r.*, Toruń 1999.

Smoliński A., *Jeszcze o umundurowaniu strzelców podhalańskich podczas wojny polsko-bolszewickiej w 1920 roku*, „Arsenał Poznański”, 1996, nr 17.

Smoliński A., *Jeszcze raz o karabinie przeciwpancernym wz. 35*, „Arsenał Poznański”, 1999, r. VIII, nr 1 (24).

Smoliński A., *Karabin przeciwpancerny wz. 35 na polu bitwy pod Mokrą*, „Dawna Broń i Barwa”, 2000, r. XV, nr 21.

Smoliński A., *Kawaleria polska bez Marszałka. Zmiany organizacyjne w przededniu drugiej wojny światowej*, [w:] *Polska bez Marszałka. Dylematy Piłsudczyków po 1935 roku*, red. M. Wołos, K. Kania, Toruń 2008.

Smoliński A., *Kilka uwag do artykułu Kazimierza Satory o polskim karabinie przeciwpancernym wz. 1935*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2002, nr 1.

Smoliński A., *Komunikat informacyjny Oddziału II Sztabu Głównego z dnia 15 października 1933 roku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. V, 2008.

Smoliński A., *Marsz z Rumunii do Polski oddziałów jazdy utworzonych w ramach 4 Dywizji Strzelców Polskich oraz ich włączenie do struktur Wojska Polskiego – 1919 rok*, [w:] *Relacje polsko-rumuńskie w historii i kulturze. Materiały z sympozjum*, Suceava 2010.

Smoliński A., *Mobilizacja 16 Pułku Ułanów Wielkopolskich imienia Generała Dywizji Gustawa Orlicz-Dreszera w okresie od marca do sierpnia oraz jego obsada personalna na dzień 23 marca i 1 września 1939 roku*, „Rocznik Grudziądzki”, t. XVIII, 2009.

Smoliński A., *Mobilizacja 16 Pułku Ułanów Wielkopolskich. Marzec-sierpień 1939 r.*, [w:] *Nad Bałtykiem. W kręgu polityki, gospodarki, problemów narodowościowych i społecznych w XIX i XX wieku. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Mieczysławowi Wojciechowskiemu*, red. Z. Karpus, J. Kłaczek, M. Wołos, Toruń 2005.

Smoliński A., *Mobilizacja 18 Pułku Ułanów Pomorskich w okresie od marca do sierpnia oraz jego obsada personalna na dzień 1 września 1939 roku*, „Rocznik Grudziądzki”, t. XVI, 2005.

Smoliński A., *Mobilizacja 2 Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich w czasie od marca do sierpnia oraz jego obsada personalna na dzień 1 września 1939 roku*, „Rocznik Grudziądzki”, t. XVII, 2007.

Smoliński A., *Mobilizacja Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w przededniu wybuchu*

wojny 1939 roku, [w:] *Wrzesień 1939 roku i jego konsekwencje dla ziem zachodnich i północnych Drugiej Rzeczypospolitej*, red. R. Sudziński i W. Jastrzębski, Bydgoszcz–Toruń 2001.

Smoliński A., *Morale i dyscyplina Wojsk Wielkopolskich w latach 1918–1919. Przyczynek do dziejów Powstania Wielkopolskiego*, Toruń 2009.

Smoliński A., *Morale Wojsk Wielkopolskich w świetle rozkazów dziennych Dowództwa Głównego Sił Zbrojnych byłego Zaboru Pruskiego z lat 1918–1919*, [w:] *Powstanie Wielkopolskie. Wybrane aspekty z perspektywy 90 lat*, red. J. Karwat, Poznań 2008.

Smoliński A., *Mundur i barwy jazdy dywizyjnej oraz strzelców konnych Wojska Polskiego. Lata 1919–1939*, Grajewo 2012.

Smoliński A., *Mundur strzelców podhalańskich od roku 1918 do początku 1920 na tle umundurowania Wojska Polskiego*, „Arsenał Poznański”, 1995, nr 12.

СМОЛИНСКИ А., *Образ Красной Армии и СССР в 1921–1939 гг. в документах II Отдела Генерального Штаба Войска Польского*, „Клио”, 2010, nr 3.

Smoliński A., *Obraz przemysłu, rolnictwa i komunikacji sowieckiej Ukrainy z początku lat trzydziestych XX wieku w świetle akt polskiego wywiadu wojskowego*, [w:] *Україна – Польща: історична спадщина і сучасна свідомість*, R. 6, Львів 2013.

Smoliński A., *Organizacja kawalerii samodzielnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1921–1929*, „Klio”, 2001, nr 1.

Smoliński A., *Organizacja kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1930–1939*, „Klio”, 2004, nr 5.

Smoliński A., *Organizacja wielkich jednostek kawalerii Armii Czerwonej oraz ich kadra dowódcza i polityczna w latach 1935–1936*, [w:] *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, t. II, red. A. Smoliński, Toruń 2012.

Smoliński A., *Organizacja wielkich jednostek kawalerii i oddziałów artylerii konnej w okresie od marca 1919 r. do sierpnia 1939 r.*, „Stusia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXXVI, 1994.

Smoliński A., *Polskie formacje wojskowe okresu I wojny światowej i Wojsko Polskie z lat 1918–1939 – węzłowe problemy oraz stan badań i postulaty badawcze*, „Rocznik Przemyski Historia Wojskowości”, t. LI, 2015, z. 1 (13).

Smoliński A., *Potencjał Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej w przededniu wybuchu wojny z Niemcami w czerwcu 1941 roku*, [w:] *Militaria pomorskie. Zbiór studiów*, t. I, red. M. Giętkowski, Ł. Nadolski, A. Smoliński, Bydgoszcz 2011.

Smoliński A., *Przyczynek do dziejów polskiego obuwnictwa wojskowego w latach 1918–1939*, „Mars”. Problematyka i Historia Wojskowości. Studia i Materiały, t. X, 2001.

- Smoliński A., *Przyczynki do dziejów szabli polskiej i jej wytwórni oraz historii szabel używanych w Wojsku Polskim w latach 1918–1939*, „Arsenał Poznański”, 1994, nr 7.
- Smoliński A., *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania polskiego wywiadu wojskowego – próba oceny efektywności*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku radzieckiego w okresie międzywojennym*, red. J. Gmitruk, W. Włodarkiewicz, Warszawa–Siedlce 2012.
- Smoliński A., *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona oraz sowiecki przemysł wojenny z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, [w:] *Polski wywiad wojskowy 1918–1945*, red. P. Kołakowski, A. Peplowski, Toruń 2006.
- Smoliński A., *Stosunki w korpusie oficerskim Wojsk Wielkopolskich w pierwszej połowie 1919 roku w świetle raportu porucznika Wojciecha Mycielskiego*, [w:] *Militaria pomorskie. Zbiór studiów*, t. II, red. M. Giętkowski, Ł. Nadolski, A. Smoliński, Bydgoszcz 2011.
- Smoliński A., *Sytuacja w korpusie oficerskim Wojsk Wielkopolskich w pierwszej połowie 1919 r. w świetle raportu porucznika Wojciecha Mycielskiego. Przyczynek do wojskowych i politycznych dziejów Powstania Wielkopolskiego*, [w:] *Górny Śląsk i Wielkopolska w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Wybrane aspekty z dziejów polityki i edukacji*, red. J. Durka, Poznań 2012.
- Smoliński A., *Szwoleżerowie Armii Polskiej we Francji oraz ich zjednoczenie z krajową jazdą dywizyjną w 1919 r.*, „Grajewskie Zeszyty Historyczne Zapis”, 2001, z. 3.
- Smoliński A., *Wiedza o wyższej kadrze dowódczej kawalerii RKKA posiadana przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w połowie lat trzydziestych XX w.*, [w:] *Studia historyczno-wojskowe*, t. IV, red. M. Wagner, Siedlce 2014.
- Smoliński A., *Wiedza Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego o stanie organizacyjnym kawalerii i wojsk szybkich RKKA w połowie lat trzydziestych XX wieku*, [w:] *Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni. Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX wieku*, red. J. Wojtkowiak, Poznań 2013.
- Smoliński A., *Wybrane problemy z historii karabinu przeciwpancernego wz. 1935*, „Arsenał Poznański”, 1993, nr 1.
- Smoliński A., *Zaopatrzenie Wojska Polskiego w obuwie w latach 1918–1921*, [w:] *W kraju i na wychodźctwie. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Sławomirowi Kalembce w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Z. Karpus, L. Kuk, N. Kasperek, Toruń–Olsztyn 2001.
- Snopko J., *Final epopei Legionów Polskich 1916–1918*, Białystok 2008.
- Snopko J., *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Galicji 1867–1914*, Białystok 1997.

Sokół S., Wawrzyński T., *4 Dywizja Piechoty 1919–1921*, [w:] *4 Dywizja Piechoty Zmechanizowanej 1808–1994. Zarys dziejów*, Warszawa 1994.

Солский В., *1917 год в Западной Области и на Западном Фронте*, red. С. Н. Хомич, Минск 2004; М. И. Мельтюхов, *Советско-польские войны*, Москва 2004.

Sopotnicki J., *Kampania polsko-ukraińska. Doświadczenia operacyjne i bojowe*, Lwów 1921.

Spielberger W., *Die Motorisierung der Deutschen Reichswehr 1920–1935*, Stuttgart 1979.

Spoleczeństwo polskie w dobie I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku, red. R. Kołodziejczyk, Kielce 2001.

СССР–Германия 1933–1941, red. С. Кудряшов, „Вестник Архива Президента Российской Федерации”, Москва 2009.

Stahl Z., *Polityka polska po śmierci Piłsudskiego*, Warszawa 1936.

Stanisław Patek. *Raporty i korespondencja z Moskwy (1927–1932)*, oprac. M. Gmurczyk-Wrońska, Warszawa 2010.

Stawecki P., *Generalowie polscy. Zarys portretu zbiorowego 1776–1945*, Warszawa 2010.

Stawecki P., *Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939*, Warszawa 1969.

Stawecki P., *Oficerowie dyplomowani wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997.

Stawecki P., *Polityka wojskowa Polski 1921–1926*, Warszawa 1981.

Stawecki P., *Rodowód i struktura społeczna korpusu oficerskiego Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXIII, 1981.

Stawecki P., *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994.

Stawecki P., *Wojsko Marszałka Józefa Piłsudskiego 12 V 1926 – 12 V 1935*, Warszawa 2004.

Stawecki P., *Wojskowość polska 1926–1935*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, red. P. Stawecki, Warszawa 1990.

Stawecki P., *Wskreszenie Wojska Polskiego na przełomie lata 1918 i 1919*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXIX, 1987.

Steblik W., *Armia „Kraków” 1939*, Warszawa 1989.

Stecewicz E., *Katechizm dla pracowników kolejowych. Obrona przeciwgazowa i przeciwlotnicza w zastosowaniu do potrzeb kolei*, Warszawa 1928.

Strzeżek T., *Kawaleria Królestwa Polskiego w powstaniu listopadowym – mobilizacja i podstawy funkcjonowania w wojnie*, Olsztyn 2006.

- Studium planu strategicznego Polski przeciw Niemcom Kutrzeby i Mossora*, oprac. M. Jabłonowski, P. Stawecki, Warszawa 1987.
- Stylo B., *Zarys historii wojennej 17-go Pułku Artylerii Polowej*, Warszawa 1929.
- Suleja W., *Józef Piłsudski*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995.
- Sulima Z. L., *Polacy w Hiszpanii (1808–1812)*, Warszawa 1888.
- Szajdak S., *Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku*, Warszawa 2005.
- Szawłowski R. (K. Liszewski), *Wojna polsko-sowiecka 1939. Tło polityczne, prawnomiędzynarodowe i psychologiczne. Agresja sowiecka i polska obrona. Sowieckie zbrodnie wojenne i przeciw ludzkości oraz zbrodnie ukraińskie*, t. I–II, Warszawa 1995.
- Szczepański A., *9 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1998.
- Szczepański J., *Spółczesność Polski w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku*, Warszawa–Pułtusk 2000.
- Szczepański J., *Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa–Pułtusk 1995
- Szczepański J., *Wojna 1920 roku w Ostrołęckiem*, Warszawa–Ostrołęka–Pułtusk 1997.
- Szczepański J., *Wojska balonowe. Legionowo 1897–1939*, Pruszków 2004.
- Szczerbicki T., *Motocykle Wojska Polskiego 1918–1950*, Warszawa 2009.
- Szczerbicki T., *Samochody osobowe i osobowo-terenowe Wojska Polskiego 1918–1950*, Warszawa 2008.
- Szewczyk W., *Samoloty z którymi walczyli Polacy*, Warszawa 1997.
- Szkoła Podchorążych Piechoty. Księga pamiątkowa 1830 – 29 XI 1930. Szkice z dziejów szkół piechoty polskiej*, Ostrów–Komorowo 1930.
- Szostek L., *73 Pułk Piechoty*, Pruszków 2002.
- Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego 1918–2003*, red. T. Panecki, F. Puchała, J. Szostak, Warszawa 2003.
- Szubański R., *3 Batalion Pancerny*, Pruszków 1995.
- Szubański R., *4 Batalion Pancerny*, Pruszków 1996.
- Szubański R., *Pancerne boje Września*, Warszawa 2009.
- Szubański R., *Plan operacyjny „Wschód”*, Warszawa 1994.
- Szubański R., *Polska broń pancerna 1939*, Warszawa 1982.
- Szubański R., *Szkoła Podchorążych Broni Pancernych 1936–1939*, Pruszków 1993.
- Szubański R., Tarczyński J., Jońca A., *Wrzesień 1939. Pojazdy Wojska Polskiego. Barwa i broń*, Warszawa 1990.
- Szymański A., *Siły zbrojne Niemiec*, Warszawa 1931.
- Szymiczek F., *Walka o Śląsk Cieszyński w latach 1914–1920*, Komorów 2010 .
- Szyndler B., *„Z ziemi włoskiej do Polski”*. *Historia legionów polskich 1797–1807*, Warszawa 2008.

- Широкоград А. Б., *Тевтонский меч и русская броня. Русско-германское военное сотрудничество*, Москва 2003.
- Śleszyński W., *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007.
- Śleszyński W., *Walka instytucji państwowych z białoruską działalnością dywersyjną 1920–1925*, Białystok 2005.
- Ślipiec J., *Kształtowanie się i główne kierunki działalności służb wojska II Rzeczypospolitej w systemie bezpieczeństwa militarnego lat 1921–1927*, Warszawa 2011.
- Śmigieński T., *Zarys historii wojennej 8-go Pułku Ułanów Ks. Józefa Poniatowskiego*, Warszawa 1929.
- Tadeusz Jordan Rozwadowski generał broni*, oprac. S. Rozwadowski, Katowice 1993.
- Tarczyński J., *12 Batalion pancerny*, Pruszków 1995.
- Tarczyński J., *8 Batalion Pancerny*, Pruszków 1996.
- Tarczyński J., Barbarski K., Jońca A., *Pojazdy w Wojsku Polskim (Polish Army Vehicles) 1918–1939*, Pruszków 1995.
- Tarczyński J., *CWS. Samochody inż. Tańskiego*, Warszawa 2009.
- Tarczyński J., Jeleń W., *Samochody CWS*, Warszawa 1991.
- Tarczyński J., *Łazik Polski Fiat 508 III W*, Warszawa 2014.
- Tarczyński J., *Polskie motocykle 1918–1945*, Warszawa 2001.
- Tarczyński J., *Samochodowe działa przeciwlotnicze w Wojsku Polskim 1918–1939 – organizacja, sprzęt, walki 1939 roku (Studia i materiały)*, „Materiały – Dokumenty – Archiwalia – Studia”, 1993, z. 8.
- Tarczyński J., *Samochodowe działa przeciwlotnicze w Wojsku Polskim 1918–1939*, Warszawa 2007.
- Tarczyński J., *Samochód Polski Fiat Łazik 508 III W*, Piekary Śląskie 2011.
- Tarczyński J., Szczerbicki T., *Samochody osobowe Polski Fiat 508 i 518*, Warszawa 2003.
- Tarczyński J., Szczerbicki T., *Samochody terenowe na ziemiach polskich*, Warszawa 2012.
- Tarczyński M., *Generalicja powstania listopadowego*, Warszawa 1988.
- Tennenbaum H., *Finansowanie inwestycji – rozważania o sposobie finansowania inwestycji robót publicznych i zbrojeń w okresie bezrobocia*, Warszawa 1939.
- Terlecki O., *Pułkownik Beck*, Kraków 1985.
- Tokarz W., *Armia Królestwa Polskiego (1815–1830)*, Piotrków 1917.
- Tokarz W., *Wojna polsko-rosyjska 1830–1831*, Warszawa 1993.
- Tomaszewski A., *Zarys historii wojennej 63-go Toruńskiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929.
- Tomaszewski R., *Odbudowa polskiego szkolnictwa wojskowego 1908–1923. (Geneza. Koncepcje. Struktury. Rozwój)*, Toruń 1997.

- Tomczak E., Wszyński K., Ponichtera H., *Oficerska Szkoła Artylerii w Toruniu 1923–1992. Zarys dziejów. Tradycje, historia, współczesność*, Toruń 1992.
- Trąbski M., *Armia wielkiego księcia Konstantego. Wyszkoenie i dyscyplina Wojska Polskiego w latach 1815–1830*, Oświęcim 2013.
- Trąbski M., *Kawaleria Królestwa Polskiego 1815–1830*, Warszawa 2011.
- Tym J. S., *Kawaleria w operacji i w walce. Koncepcje użycia i wyszkolenie kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1921–1939*, Warszawa 2006.
- Tym J. S., *Przygotowania wojenne i mobilizacja Wołyńskiej Brygady Kawalerii*, [w:] *Mokra Działoszyn 1939*, Warszawa 2005.
- Tym J. S., *Przysposobienie Wojskowe Konne (1928–1939). Zarys dziejów, dokumenty i materiały*, Warszawa 2003.
- Tym J. S., *Przygotowania wojenne i mobilizacja 15 Pułku Ułanów Poznańskich w 1939 roku*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 2004, nr 3.
- Umiastowski R., *Geografia wojenna Rzeczypospolitej Polskiej i ziem ościennych*, Warszawa 1924.
- Umiastowski R., *Terytorium Polski pod względem wojskowym*, Warszawa 1921.
- Umińska B., *Polska Organizacja Wojskowa w Obwodzie Ciechanowskim*, Ciechanów 2001.
- Urbanek M., *Wieniawa. Szwoleżer na pegazie*, Wrocław 2008.
- Urbanowicz A. A., *Gabinet Władysława Eugeniusza Sikorskiego*, [w:] *Od Moraczewskiego do Składkowskiego. Gabinety Polski Odrodzonej 1918–1939*, red. J. Faryś, A. Wątor, H. Walczak, Szczecin 2011.
- Urbański Z., *Mniejszości narodowe w Polsce*, Warszawa 1932.
- Urliński L., *Polski plan aprowizacji wojennej z września 1939 roku*, Toruń 2001.
- Uziembło S., *Zarys historii wojennej 14-go Pułku Artylerii Polowej Wielkopolskiej*, Warszawa 1928.
- W 50-lecie powstania Wyższej Szkoły Wojennej w Warszawie*, oprac. W. Chocianowicz, Londyn 1969.
- Walczak H., *Drugi gabinet Władysława Grabskiego*, [w:] *Od Moraczewskiego do Składkowskiego. Gabinety Polski Odrodzonej 1918–1939*, red. J. Faryś, A. Wątor, H. Walczak, Szczecin 2011.
- Walczak H., *Sojusz z Rumunią w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1931*, Szczecin 2008.
- Walki Powstania Wielkopolskiego 1918–1919*, red. B. Polak, M. Rezler, Koszalin 2010.
- Wapiński R., *Władysław Sikorski*, Warszawa 1978.
- Wasiutyński J., *Zarys historii wojennej 17-go Pułku Ułanów Gnieźnieńskich*, Warszawa 1929.

- Верига В., *Визвольні змагання в Україні 1914–1923 р. у 2 томах*, т. I, Львів 1998.
- Wiechowski J., *Spór o Zaolzie 1918–1920 i 1938*, Warszawa 1990.
- Wielecki H., Morawski R., *Wojsko Księstwa Warszawskiego. Generalicja i sztaby*, Warszawa 1996.
- Wielecki H., Morawski R., *Wojsko Księstwa Warszawskiego. Kawaleria*, Warszawa 1990.
- Wielecki H., *Polski mundur wojskowy 1918–1939*, Warszawa 1995.
- Wierzbicki P., *Dywizja Kozaków Sultańskich. Polityczno-wojskowe koncepcje stronnictwa Czartoryskich w okresie wojny krymskiej (1853–1856)*, Kraków 2013.
- Więckowski S., *Historia 17-go Pułku Artylerii Lekkiej*, Warszawa 1931.
- Wilczkowski A., *Anatomia boju. Wołyńska Brygada Kawalerii pod Mokrz 1 września 1939*, Łódź 1992 .
- Wimmer J., *Historia piechoty polskiej do roku 1864*, Warszawa 1978.
- Wiśniewska M., *Przygotowanie obronne kobiet w Polsce w latach 1921–1939*, Toruń 2007.
- Wiśniewski J., *Armia czechosłowacka w latach 1932–1939*, Toruń 2001.
- Wiśniewski M., *Zarys historii wojennej 16-go Pułku Artylerii Polowej*, Warszawa 1929.
- Wiśniewski Z., *Szkolnictwo, nauka i technika wojsk łączności w latach 1921–1939*, Pruszków 2000.
- Wittlin T., *Szabla i koń*, Londyn 1996.
- Włodarkiewicz W., *Bronia pancerna Armii Czerwonej w 1939 roku. Ocena Dowództwa Broni Pancernych Ministerstwa Spraw Wojskowych Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2002.
- Włodarkiewicz W., *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939*, Warszawa 2002.
- Włodarkiewicz W., *Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939*, Warszawa 2001.
- Wojciechowski A., *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Ułanów Krechowieckich*, Warszawa 1929.
- Wojciechowski J. S., *1 Pułk Szwoleżerów Józefa Piłsudskiego*, Pruszków 1995.
- Wojna polsko-sowiecka 1920 roku w dokumentach niemieckiej dyplomacji*, oprac. K. Jońca, Wrocław 2002.
- Wojnicz-Sianożęcki Z., Drogosław Z., *Samoobrona kraju w świetle stosunków przemysłowych i społecznych*, Warszawa 1926.
- Wojskowe teki archiwalne*, t. III: *Polska obrona przeciwlotnicza 1939*, cz. 1–4, red.

- A. Wesołowski, Warszawa 2012–2013.
- Wojtaszak A., *Generalicja Wojska Polskiego 1918–1926*, Warszawa 2012.
- Wojtaszak A., *Generalicja Wojska Polskiego 1921–1926*, Szczecin 2005.
- Wojtycza J., *Studia i materiały do dziejów Przysposobienia Wojskowego w Polsce w latach 1918–1926*, Kraków 2001.
- Wojtyga A., *Wojna powietrzna w Hiszpanii. Studium działalności lotnictwa i obrony przeciwlotniczej z wojny domowej w Hiszpanii z przedmową płk. dypl. pilota obserwatora Stanisława Kuźmińskiego Komendanta Wyższej Szkoły Lotniczej*, Warszawa 1938.
- Wołk-Jezińska W., *Wołyńska i Mazowiecka Szkoły Podchorążych Rezerwy Artylerii*, Wrocław 2010.
- Wołos M., *General dywizji Bolesław Wieniawa-Długoszowski. Biografia wojskowa*, Toruń 2000.
- Woszczyński B., *Ministerstwo Spraw Wojskowych 1918–1921. Zarys organizacji i działalności*, Warszawa 1972.
- Woźny A., *Niemieckie przygotowania do wojny z Polską w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych w latach 1933–1939*, Warszawa 2000.
- Wójcik T., *Kształcenie oficerów zawodowych kawalerii Wojska Polskiego w latach 1919–1939*, Wrocław 2008.
- Wójcik Z., *Rola Józefa Piłsudskiego w odzyskaniu niepodległości Polski*, Warszawa 1981.
- Wróński M., Stolarski R. F., *Udział Wojska Polskiego w uroczystościach objęcia części Górnego Śląska w 1922 roku*, Tarnowskie Góry 1997.
- Wróblewski J., *Armia „Łódź” 1939*, Warszawa 1975.
- Wróblewski J., *Armia „Prusy” 1939*, Warszawa 1986.
- Wróblewski J., *Samodzielna Grupa Operacyjna „Polesie” 1939*, Warszawa 1989.
- Wrzesień 1939 na Kresach w relacjach*, oprac. C. Grzelak, Warszawa 1999.
- Wrzesień 1939. Przemysł zbrojeniowy Rzeczypospolitej w relacjach i wspomnieniach*, oprac. W. Włodarkiewicz, Warszawa 2007.
- Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach*, oprac. W. Włodarkiewicz, Warszawa 2005.
- Wrzosek M., *Polskie formacje wojskowe podczas pierwszej wojny światowej*, Białystok 1977.
- Wrzosek M., *Polskie Korpusy Wojskowe w Rosji w latach 1917–1918*, Warszawa 1968.
- Wrzosek M., *Wojskowość polska podczas pierwszej wojny światowej (1914–1918)*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, red. P. Stawecki, Warszawa 1990.

- Wrzosek W., *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914–1918*, Warszawa 1990.
- Wrzosek W., *Z dziejów zmagania politycznych i zbrojnych o niepodległość Polski w latach 1908–1918*, Białystok 2013.
- Wspomnienia o odrębnościach, zwyczajach i obyczajach kawaleryjskich II Rzeczypospolitej*, oprac. S. Radomyski, Pruszków 1994.
- WTA, Mobilizacja marcowa 1939*, t. II: *Dokumenty i relacje*, red. A. Wesołowski, K. Stepan, Warszawa 2012.
- Wultański J., *67 Pułk Piechoty*, Warszawa 1992.
- Wyganowska W., *Sztuka Legionów Polskich 1914–1918*, Warszawa 1994.
- Wyporek J., *Zarys historii wojennej 2-go Pułku Wojsk Kolejowych*, Warszawa 1930.
- Wyrzycki S., *2 Pułk Piechoty Legionów*, Pruszków 1992.
- Wysocki W. J., *Edward Śmigły-Rydz malarz i poeta*, Warszawa 1997.
- Wysocki W. J., *Marszałek Edward Śmigły-Rydz. Portret Naczelnego Wodza*, Warszawa 2009.
- Wyszczelski L., *Armia rezerwowa II Rzeczypospolitej. Społeczeństwo pod bronią 1918–1939*, Warszawa 2014.
- Wyszczelski L., *General Kazimierz Sosnkowski*, Warszawa 2010.
- Wyszczelski L., *Ministerstwo Spraw Wojskowych (1918–1939)*, Warszawa 2010.
- Wyszczelski L., *O czym nie wiedzieli Beck i Rydz-Śmigły*, Warszawa 1989.
- Wyszczelski L., *Od demobilizacji do zamachu majowego. Wojsko Polskie w latach 1921–1926*, Warszawa 2007.
- Wyszczelski L., *Polska myśl wojskowa 1914–1939*, Warszawa 1988.
- Wyszczelski L., *Polska sztuka wojenna w latach 1918–1921*, Toruń 2004.
- Wyszczelski L., *Społeczeństwo a obronność w Polsce (1918–1939)*, Toruń 2007.
- Wyszczelski L., *Wojsko Piłsudskiego. Wojsko Polskie w latach 1926–1935*, Warszawa 2005.
- Wyszczelski L., *Wojsko Polskie w latach 1918–1921*, Warszawa 2006.
- Zaborowski W., *Zarys historii wojennej 28-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928.
- Zachuta L., *Polska broń biała i jej producenci*, t. I: *Firmy krakowskie*, Kraków 1998.
- Zajac J., *Dwie wojny. Mój udział w wojnie o niepodległość i w obronie powietrznej Polski*, Londyn 1964.
- Zaleski W., *W Warszawskiej Brygadzie Pancerno-Motorowej 1939. Z dziejów I Pułku Strzelców Konnych*, Warszawa 1988.
- Zalewski B., *Polska morska myśl wojskowa 1918–1939*, Toruń 2001.
- Załużka J., *Taktyka*, Oświęcim 2013.
- Zamach stanu Józefa Piłsudskiego 1926 roku*, red. M. Sioma, Lublin 2007.

Zamach stanu Józefa Piłsudskiego i jego konsekwencje w interpretacjach polskiej myśli politycznej XX wieku, red. Z. Karpus, G. Radomski, W. Wojdyła, Toruń 2008.
Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864, t. II: 1648–1864, red. J. Sikorski, Warszawa 1966.

Zarzycki P., *1 Batalion Mostów Kolejowych*, Pruszków 2005.

Zarzycki P., *1 Batalion Saperów Legionów*, Pruszków 2001.

Zarzycki P., *1 Dywizjon Artylerii Konnej im gen. Józefa Bema*, Pruszków 1999.

Zarzycki P., *1 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1997.

Zarzycki P., *1 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1995.

Zarzycki P., *1 Pułk Artylerii Motorowej*, Pruszków 1992.

Zarzycki P., *1 Pułk Artylerii Najcięższej*, Warszawa 1991.

Zarzycki P., *10 Kaniowski Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1997.

Zarzycki P., *10 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 2005.

Zarzycki P., *11 Karpacki Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 2004.

Zarzycki P., *12 Kresowy Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1998.

Zarzycki P., *13 Dywizjon Artylerii Konnej*, Pruszków 1996.

Zarzycki P., *13 Kresowy Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1998.

Zarzycki P., *14 Dywizjon Artylerii Konnej*, Pruszków 2001.

Zarzycki P., *15 Wielkopolski Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 2000.

Zarzycki P., *19 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1996.

Zarzycki P., *2 Batalion Mostów Kolejowych*, Pruszków 1994.

Zarzycki P., *2 Dywizjon Artylerii Konnej im. gen. Józefa Sowińskiego*, Pruszków 2000.

Zarzycki P., *2 Pułk Artylerii Ciężkiej Ziemi Chełmskiej im. Hetmana Jana Zamoyskiego*, Pruszków 1999.

Zarzycki P., *2 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1999.

Zarzycki P., *27 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1999.

Zarzycki P., *29 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1999.

Zarzycki P., *3 Lubelski Dywizjon Artylerii Konnej im. pułkownika Włodzimierza Potockiego*, Pruszków 2001.

Zarzycki P., *3 Pułk Artylerii Ciężkiej im. Króla Stefana Batorego*, Pruszków 1993.

Zarzycki P., *3 Pułk Artylerii Lekkiej Legionów*, Pruszków 2005.

Zarzycki P., *31 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1996.

Zarzycki P., *32 Dywizjon Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1998.

Zarzycki P., *33 Wileński Dywizjon Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1998.

Zarzycki P., *4 Dywizjon Artylerii Konnej*, Pruszków 2000.

Zarzycki P., *4 Kujawski Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1995.

Zarzycki P., *4 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1999.

Zarzycki P., *5 Dywizjon Artylerii Konnej*, Pruszków 2001.

- Zarzycki P., *5 Lwowski Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1996.
- Zarzycki P., *5 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1996.
- Zarzycki P., *6 Dywizjon Artylerii Konnej im. gen. Romana Sołtyka*, Pruszków 1996.
- Zarzycki P., *6 Pułk Artylerii Ciężkiej „Obrońców Lwowa”*, Pruszków 1997.
- Zarzycki P., *7 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 2008.
- Zarzycki P., *7 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 2000.
- Zarzycki P., *7 Wielkopolski Dywizjon Artylerii Konnej*, Pruszków 2002.
- Zarzycki P., *7 Wielkopolski Dywizjon Artylerii Konnej*, Pruszków 2002.
- Zarzycki P., *8 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 2000.
- Zarzycki P., *9 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1996.
- Zarzycki P., *Artyleria konna w kampanii 1939 roku*, Warszawa 2007.
- Zarzycki P., *Artyleria pomiarowa*, Pruszków 1998.
- Zarzycki P., *Batalion Mostowy*, Pruszków 1996.
- Zarzycki P., *Batalion Silnikowy*, Pruszków 1998.
- Zarzycki P., *Batalion Stołeczny*, Pruszków 2005.
- Zarzycki P., *Plan mobilizacyjny „W”*. Wykaz oddziałów mobilizowanych na wypadek wojny, Pruszków 1995.
- Zasieczny A., *Broń Wojska Polskiego 1939–1945*, Warszawa 2010.
- Zasieczny A., *Broń Wojska Polskiego 1939–1945. Lotnictwo, Marynarka Wojenna*, Warszawa 2006.
- Zasieczny A., *Broń Wojska Polskiego 1939–1945. Wojska lądowe*, Warszawa 2006.
- Zawadzka E., *Czekając na rozkaz. Pogotowie Społeczne Organizacji Przystosobienia Wojskowego Kobiet w przededniu II wojny światowej*, Lublin 1992.
- Zeidler M., *Reichswehr und Rote Armee 1920–1939. Wege und Stationen einer ungewöhnlichen Zusammenarbeit*, München 1993.
- Zgórniak M., *Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938–1939*, Kraków 1993.
- Zgórniak M., *Sytuacja militarna w Europie w okresie kryzysu politycznego 1938 roku*, Warszawa 1979.
- Zgórniak M., *Wojskowe aspekty kryzysu czechosłowackiego w 1938 roku*, Kraków 1966.
- Zgórniak M., *Współpraca wojskowa Niemiec i ZSSR przed agresją 17 września 1939 r. i działania Armii Czerwonej na terytorium II Rzeczypospolitej*, [w:] *17 września 1939. Materiały z ogólnopolskiej konferencji historyków Kraków, 25–26 października 1993*, red. H. Batowski, Kraków 1994.
- Zieliński K., *O Polską Republikę Rad. Działalność polskich komunistów w Rosji Radzieckiej 1918–1922*, Lublin 2013.
- Zieliński W., *Powstania śląskie. Zarys działań bojowych*, Warszawa 1971.
- Ziółek J., *Mobilizacja sił zbrojnych na lewobrzeżu Wisły 1830–1831*, Lublin 1973.

Ziółkowski A., *Pułk Jazdy Legionowej. Pułk Lansjerów Nadwiślańskich 1799–1815*, Warszawa 2006.

Ziółkowski A., *Pułki Ułanów Księstwa Warszawskiego 6-ty, 3-ci, 2-gi 1807–1812*, Oświęcim 2014.

Zjazdy konsulów polskich w ZSRR. Protokoły i referaty 1927–1934, oprac. E. Kołodziej, M. Mazur, T. Radzik, Lublin 2011.

Zmowa. IV rozbiór Polski, oprac. L. Szcześniak, Warszawa 1990.

Zych G., *Armia Księstwa Warszawskiego 1807–1812*, Warszawa 1961.

Żebrowska M., *Gwardia Narodowa Warszawska 1830–1831. Organizacja i umundurowanie*, Pułtusk–Warszawa 2014.

Żebrowski M. W., *Zarys historii polskiej broni pancernej 1918–1947*, Londyn 1971.

Żebrowski M., *Polska broń pancerna – zarys historii 1918–1947*, Londyn 1971.

Żuralski J., *18 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1994.

SUMMARY

Polish military formations from the period of the First World War and the Polish Army in years 1918-1939 - crucial problems and the stage of research as well as research postulates

The article presents the stage of research concerning Polish professional literature which was published before the end of September 2014, mainly in the form of extensive footnotes. Apart from what constituted obvious issues, it does not present the complete hitherto work of Polish historiography and the full catalogue of translations of works by foreign authors concerning mostly the armed forces of our then neighbours. What is more, in the case of selected major topics of this study, the author cited a limited number of foreign-language publication as well which dealt either with the Red Army or with Reichswehr or Wehrmacht.

As a result of three partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth the independent Polish state disappeared from the map of Europe for 123 years. Till October 1831 the Polish armed forces continue existing, although in an abridged form. Consequently, between the autumn of 1831 and the late autumn of 1918 there were no formation of the Polish Army dependent solely on Polish, national, independent political centres and following Polish national interests exclusively. As a result, the continuity of the development as regards the national armed forces was broken. For that reason the Republic of Poland had to establish armed forces basically from scratch.

In this extensive article the author addresses almost all issues corresponding to reconstruction, warfare, training, equipment and outlining as well as expansion of the Polish Army during the time of Polish-Lithuanian Commonwealth. The extensive professional literature devoted to this subject suggests that a significant part of the issues described in the work have already been the subjects of more or less reliable analysis. Naturally, this does not mean that there are no problems requiring further exploration and source research. In many cases even a large number of bibliographic items are not sufficient to answer a complete range of questions. This is the case, for example, as regards Polish military formation in the East operating in years 1914-1918 which have been so far studied exclusively based on source materials located in the country and using Polish professional literature devoted to the subject.

Despite recent literature increasing rapidly in numbers the situation is similar as regards other issues connected to the Polish Army. Consequently, Polish historiography faces significant problems in determining the scale of Polish military effort in the period 1918-1921 and the size of the victory in the Polish-Soviet war of 1919-1921. The situation is comparable with the one concerning the relationship between the status of the Polish armed forces at the peace rate and their development and

modernization from 1921 to 1936-1939 as well as the level of armaments of Germany and USSR. And it is indisputable that there was connection between these phenomena. In the meantime, in hitherto Polish historical professional literature, researchers often seem to abstain from these dependencies. This results in a very unilateral and little objectified description of reality which practically lacks knowledge on real or potential opponents of the Polish Army.

Keywords: Polish military formations in the First World War, Polish-Soviet War, Polish Armed Forces, modernization of Polish Army, Polish military historiography

РЕЗЮМЕ

Польские воинские формирования периода Первой мировой войны и Войско Польское 1918-1939 гг. – ключевые проблемы, обзор исследований и исследовательские принципы

Представленный в статье, преимущественно в виде обширных комментариев, обзор исследований касается исключительно польскоязычной литературы, изданной до конца сентября 2014 г. Кроме того (и это очевидно), она не представляет всей польской историографии и не приводит полного перечня переводов работ иностранных авторов, касающихся, прежде всего, вооруженных сил наших соседей того времени. Кроме того, по некоторым важным вопросам данной работы автор приводит ограниченное количество иностранных исследований, посвященных, напр., Красной армии, Рейхсверу и Вермахту.

В результате трех разделов Речи Посполитой Обоих Народов на 123 года с карты Европы исчезло независимое польское государство. До октября 1831 г. сохранились польские вооруженные силы, хотя и в ограниченном формате. Таким образом, с осени 1831 г. до поздней осени 1918 г. не было ни одного формирования Войска Польского, зависящего только от польских, национальных и независимых политических центров и защищающих исключительно польские национальные интересы. Таким образом, была прервана непрерывность развития национальных вооруженных сил, что привело к тому, что, как и Республику Польша, их необходимо было возрождать почти с нуля.

В статье автор затрагивает почти все вопросы, связанные с возрождением, военными действиями, обучением, оснащением и обмундированием, а также с реорганизацией Войска Польского в период Второй Речи Посполитой. Приведенная обширная библиография по данной теме позволяет утверждать, что

преимущественное большинство обозначенных вопросов уже было предметом в большей или меньшей степени объективного анализа. Однако это не означает, что уже не осталось проблем, требующих дальнейших поисков и исследования источников. Зачастую даже обширная библиография не в состоянии ответить на целый ряд вопросов. Так складывается ситуация с польскими воинскими формированиями на Востоке 1914-1918 гг., которые до настоящего времени исследовались исключительно по источникам, имеющимся в Польше, а также по польскоязычным источникам по данной теме.

Подобным образом, несмотря на огромный рост в последнее время числа работ, выглядит ситуация с оценкой вопросов, связанных с Войском Польским. В результате в польской историографии возникают серьезные проблемы с определением масштабов усилий польской армии в 1918-1921 гг. и значимости победы в советско-польской войне 1919-1921 гг. Подобным образом выглядит оценка соотношения состояния польских вооруженных сил в мирное время, а также их развитием и модернизацией в 1921-1936-1939 гг., и уровнем вооружения Германии и СССР. Очевидно, что между данными явлениями существовала причинно-следственная связь. Тем не менее, в польской исторической литературе исследователи зачастую, кажется, абстрагируются от данной зависимости, что приводит к весьма одностороннему и мало объективному описанию действительности, в которой практически нет объективного знания о реальных и потенциальных противниках Войска Польского.

Ключевые слова: Польские военные формации Первой мировой войны, советско-польская война, Вооружённые Силы Речи Посполитой, модернизация польской армии, польская военная историография